GPH S4 01

ভাৰতীয় দর্শন ২

চতুর্থ ষান্মাসিক

দর্শন

খণ্ড ঃ ১

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

বিষয় বিশেষজ্ঞ মণ্ডলী

অধ্যাপক(অবসাৰপ্রাপ্ত) শিৱনাথ শর্মা, দর্শন বিভাগ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
অধ্যাপক সৌৰভপ্রাণ গোস্বামী, দর্শন বিভাগ, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
শ্রীপ্রদীপ খাটনিয়াৰ, সহযোগী অধ্যাপক, দর্শন বিভাগ, কটন কলেজ

সমন্বয়ৰক্ষী

ড° ভাস্কৰ ভট্টাচার্য্য, সহকাৰী অধ্যাপক কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

প্রস্তুতি গোটৰ সদস্য

অধ্যায়	প্রস্তুতি গোটৰ সদস্য	ভাষান্তৰকাৰী
১	ভূপেশ ভাগৱতী, গোৱেশ্বৰ কলেজ	ভূপেশ ভাগৱতী
২	ড° জাহ্নবী ডেকা, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়	মাইনু দেৰী বৰুৱা
৩,৪,	ড° সুচৰিতা ডে, বি বৰুৱা কলেজ	মাইনু দেৰী বৰুৱা
৫	কবিতা দলৈ, প্রাগজ্যোতিষ মহাবিদ্যালয়	মাইনু দেৰী বৰুৱা
৬	দিপালী বেজবৰুৱা, বি বৰুৱা কলেজ (অৱসৰপ্রাপ্ত)	দিপালী বেজবৰুৱা
৭,৮	ড° ভাস্কৰ ভট্টাচার্য্য	ড° ভাস্কৰ ভট্টাচার্য্য

সম্পাদনা ঃ

বিষয়বস্তু সম্পাদনা ঃ ড°অঞ্জনা নেওগ (অবসাৰপ্রাপ্ত),প্রাগজ্যোতিষ মহাবিদ্যালয়
ড° নীলিমা গোস্বামী(অবসৰপ্রাপ্ত), আর্য্যবিদ্যাপীঠ কলেজ
ড° যুথিকা দাস(অবসৰপ্রাপ্ত), সন্দিকৈ ছোৱালী মহাবিদ্যালয়

ভাষা সম্পাদনা ঃ ড° ৰেখাৰাণী দেৰী, গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়

গাঁথনিক সম্পাদনা ঃ ড° ভাস্কৰ ভট্টাচার্য্য, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

আগষ্টা ২০১৮

© কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ দ্বাৰা সর্বস্বত্ব সংৰক্ষিত,

This Self Learning Material (SLM) of the Krishna Kanta Handiqui State Open University is made available under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike4.0 License (international): http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ হৈ পঞ্জীয়কৰ দ্বাৰা মুদ্রিত আৰু প্রকাশিত।

মুখ্য কার্যালয় ঃ পাটগাঁও, ৰাণী গেট, গুৱাহাটী - ৭৮১ ০১৭
উপ-মুখ্য কার্যালয় ঃ হাউচ্‌ফেড কমপ্লেক্স, দিচপুৰ, গুৱাহাটী - ৭৮১০০৬

এই শিক্ষণ সামগ্রী প্রস্তুতিৰ বাবে আর্থিক অনুদান আগবঢ়োৱা
দূৰ শিক্ষা সংস্থা, বিশ্ববিদ্যালয় অনুদান আয়োগৰ ওচৰত বিশ্ববিদ্যালয় কৃতজ্ঞ।

বিষয়সূচী

পৃষ্ঠা নং

অধ্যায় ১ ঃ **বৈশেষিক দর্শন ঃ পদার্থ, গুণ, সামান্য** ৭-

বৈশেষিক দর্শনৰ জ্ঞান তত্ত্ব , যথার্থ জ্ঞান, অযথার্থ জ্ঞান, পদার্থৰ প্ৰকাৰসমূহ, দ্ৰব্য কি? গুণ কি? কর্ম কি? সামান্য কি? বিশেষ কি? সমবায় কি? অভাৱ কি?

অধ্যায় ২ ঃ **বৈশেষিক পৰমাণুবাদ** ৭-

'পৰমাণু' শব্দটোৰ অর্থ, চাৰি উপাদান/পৰমাণু ঃ ক্ষিতি, অপ, তেজ আৰু বায়ু, ক্ষিতি বা পৃথিৱী, পানী বা অপ, বায়ু, জুই বা তেজ, আকাল পাৰমাণৱিক নহয, পৰমাণুৰ অস্তিত্বৰ পক্ষে বৈশেষিকৰ যুক্তি, জগতৰ সৃষ্টি আৰু ধ্বংস, বৈশেষিকৰ পৰমাণুবাদ জড়বাদী নহয়, বৈশেষিক পৰমাণুবাদ আৰু গ্ৰীক পৰমাণুবাদ ঃ এক তুলনামূলক অধ্যয়ন, বৈশেষিক পৰমাণুবাদৰ সমালোচনামূলক গুণ নির্ণয়।

অধ্যায় ৩ ঃ **কার্য-কাৰণবাদ** ৭-

কাৰণতাৰ সংজ্ঞা, ভাৰতীয় দর্শনত কার্য-কাৰণ মতবাদসমূহ, সাংখ্য দর্শনত সৎকার্যবাদ মতবাদ, কাৰণ আৰু কার্যৰ অনুৰূপ প্ৰকৃতি, সৎকার্যবাদৰ সমালোচনা, সাংখ্যদর্শনত প্ৰকৃতি পৰিণামবাদ।

অধ্যায় ৪ ঃ **সাংখ্যৰ প্ৰকৃতি আৰু পুৰুষৰ ধাৰণা** ৭-

প্ৰকৃতিৰ স্বৰূপ আৰু বৈশিষ্ট্যসমূহ, প্ৰকৃতিৰ অস্তিত্ব প্ৰমাণ, প্ৰকৃতি আৰু ইয়াৰ গুণসমূহ, ক্ৰমবিকাশ, প্ৰকৃতিৰ বিভিন্ন পৰিণাম বা ফল, উদ্দেশ্যমূলক ক্ৰমবিকাশ,ক্ৰমবিকাশ তত্বৰ সমালোচনা, পুৰুষৰ স্বৰূপ আৰু বৈশিষ্ট্যসমূহ, পুৰুষৰ অস্তিত্বৰ প্ৰমাণ, পুৰুষৰ বহুত্ব ।

অধ্যায় ৫ ঃ **যোগ দর্শন ঃ চিত্ত- বৃত্তিৰ ধাৰণা** ৭-

যোগ দর্শনৰ চমু বর্ণনা, চিত্ত- বৃত্তিৰ ধাৰণা, অষ্টাংগ যোগ।

অধ্যায় ৬ ঃ **যোগ দর্শন ঃ যোগৰ ধাৰণা আৰু অষ্টাংঙ্গিক মার্গ** ৭-

যোগ সম্পর্কে থকা ধাৰণা, চিত্ত আৰু চিত্তবৃত্তি, পঞ্চক্লেশ, যোগ নৈতিকতা, চিত্তভূমি, সমাধি, যোগাংগ বা অষ্টাংঙ্গিক মার্গ, যোগত ঈশ্বৰৰ স্থান, জীৱৰ মুক্তি অৱস্থা।

অধ্যায় ৭ ঃ **মীমাংসা ঃ জ্ঞানৰ অর্ন্তনিহিত বৈধতা** ৭-

বৈধ জ্ঞানৰ স্বৰূপ, মীমাংসা দর্শনৰ স্বতঃ প্ৰামাণ্যবাদৰ তত্ব, ন্যায় দর্শনৰ পৰতঃ প্ৰামাণ্যবাদৰ তত্ব, পৰতঃ প্ৰামাণ্যবাদ আৰু স্বতঃপ্ৰামাণ্যবাদ ঃ এক তুলনা।

অধ্যায় ৮ ঃ **পূর্ব মীমাংসা দর্শন ঃ ভ্রান্তি তত্ত্ব** ৭-

বৈধ জ্ঞানৰ লক্ষণ, জ্ঞানৰ উৎস, প্ৰত্যক্ষ কি? অনুমান কি? উপমান কি? অর্থাপত্তি কি? অনুপলব্ধি কি? শব্দ কি? ভ্রান্তি সম্পর্কীয় মতবাদ।

পাঠ্য বিষয়ৰ পৰিচয়

এই পাঠ্য বিষয়টিয়ে আপোনাক ভাৰতীয় দৰ্শনৰ সৈতে পৰিচয় কৰাই দিব। ভাৰতীয় দৰ্শনে বিভিন্ন সম্প্ৰদায়ৰ মাধ্যমেদি কেনেকৈ পৰম সত্তাক উপলব্ধি কৰিব পাৰি সেই বিষয়ে আমাক সবিশেষ তথ্য দাঙি ধৰে। সেয়ে, ভাৰতীয় দৰ্শনক মূলতঃ আধ্যাত্মিক বুলি জনা যায়। ভাৰতীয় দৰ্শনে আপোনাক দৰ্শনৰ দুটা প্ৰধান শাখা (সম্প্ৰদায়) নাস্তিক আৰু আস্তিক দৰ্শনৰ লগত পৰিচিত কৰাব। নাস্তিক সম্প্ৰদায়ত আপোনালোকে চাৰ্বাক, জৈন আৰু বৌদ্ধ দৰ্শনৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব আৰু আস্তিক শাখাত আপোনালোকে ক্ৰমে ন্যায়, বৈশেষিক, সাংখ্য, যোগ, মীমাংসা আৰু বেদান্ত দৰ্শনৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

আস্তিক সম্প্ৰদায় বুলি ক'লে বেদৰ কৰ্তৃত্বক স্বীকাৰ কৰাটোকে বুজায়। আনহাতে নাস্তিক সম্প্ৰদায় বুলি ক'লে বেদৰ কৰ্তৃত্বক স্বীকাৰ নকৰাটোকে বুজায়। গতিকে আস্তিক আৰু নাস্তিক সম্প্ৰদায় ভগৱান বা ঈশ্বৰ বিশ্বাসৰ ভিত্তিত গঢ়ি উঠা নাই। সেয়েহে চমুকৈ ক'ব পাৰি যে ভাৰতীয় দাশনিক সম্প্ৰদায়সমূহে পৰম সত্তাক মানৰ জীৱনত উপলব্ধি কৰাৰ বাবে বিভিন্ন পথৰ সন্ধান দিছে। ভাৰতীয় দৰ্শন সম্পৰ্কে জনাৰ সুবিধাৰ্থে এই পাঠ্য বিষয়টিত আস্তিক আৰু নাস্তিক সম্প্ৰদায়সমূহ সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। ইয়াত ছয়টা অধ্যায় সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে।

এই পাঠ্যবিষয়টি দুটা খণ্ডত ভাগ কৰা হৈছে। **প্ৰথম খণ্ডটিত আঠটা আধ্যায় সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে ।**

খণ্ড পৰিচয় ঃ

প্ৰথম আধ্যায়টো হ'ল বৈশেষিক দৰ্শন ঃ পদাৰ্থ, গুণ, সামান্য। এই আধ্যায়ত সন্নিবিষ্ট বিষয়সমুহ হ'লঃ বৈশেষিক দৰ্শনৰ জ্ঞান তত্ত্ব , যথাৰ্থ জ্ঞান, অযথাৰ্থ জ্ঞান, পদাৰ্থৰ প্ৰকাৰসমূহ, দ্ৰব্য কি? গুণ কি? কৰ্ম কি? সামান্য কি? বিশেষ কি? সমবায় কি? অভাৱ কি?

দ্বিতীয় অধ্যায়টো হ'ল **বৈশেষিক পৰমাণুবাদ। এই অধ্যায়ত সন্নিবিষ্ট বিষয়সমুহ হ'লঃ** 'পৰমাণু' শব্দটোৰ অৰ্থ, চাৰি উপাদান/পৰমাণু ঃ ক্ষিতি, অপ, তেজ আৰু বায়ু, ক্ষিতি বা পৃথিৱী, পানী বা অপ, বায়ু, জুই বা তেজ, আকাল পাৰমাণৱিক নহয, পৰমাণুৰ অস্তিত্বৰ পক্ষে বৈশেষিকৰ যুক্তি, জগতৰ সৃষ্টি আৰু ধ্বংস, বৈশেষিকৰ পৰমাণুবাদ জড়বাদী নহয়, বৈশেষিক পৰমাণুবাদ আৰু গ্ৰীক পৰমাণুবাদ ঃ এক তুলনামূলক অধ্যয়ন, বৈশেষিক পৰমাণুবাদৰ সমালোচনামূলক গুণ নিৰ্ণয়।

তৃতীয় অধ্যায় হ'ল **কাৰ্য-কাৰণবাদ। এই অধ্যায়ত সন্নিবিষ্ট বিষয়সমুহ হ'লঃ** কাৰণতাৰ সংজ্ঞা, ভাৰতীয় দৰ্শনত কাৰ্য-কাৰণ মতবাদসমূহ, সাংখ্য দৰ্শনত সৎকাৰ্যবাদ মতবাদ, কাৰণ আৰু কাৰ্যৰ অনুৰূপ প্ৰকৃতি, সৎকাৰ্যবাদৰ সমালোচনা, সাংখ্যদৰ্শনত প্ৰকৃতি পৰিণামবাদ।

চতুৰ্থ অধ্যায় হ'ল **সাংখ্যৰ প্ৰকৃতি আৰু পুৰুষৰ ধাৰণা। এই অধ্যায়ত সন্নিবিষ্ট বিষয়সমুহ হ'লঃ** প্ৰকৃতিৰ স্বৰূপ আৰু বৈশিষ্ট্যসমূহ, প্ৰকৃতিৰ অস্তিত্ব প্ৰমাণ, প্ৰকৃতি আৰু ইয়াৰ গুণসমূহ, ক্ৰমবিকাশ, প্ৰকৃতিৰ বিভিন্ন পৰিণাম বা ফল, উদ্দেশ্যমূলক ক্ৰমবিকাশ,ক্ৰমবিকাশ তত্বৰ সমালোচনা, পুৰুষৰ স্বৰূপ আৰু বৈশিষ্ট্যসমূহ, পুৰুষৰ অস্তিত্বৰ প্ৰমাণ, পুৰুষৰ বহুত্ব ।

পঞ্চম অধ্যায় হ'ল **যোগ দৰ্শন ঃ চিত্ত- বৃত্তিৰ ধাৰণা। এই অধ্যায়ত সন্নিবিষ্ট বিষয়সমুহ হ'লঃ** যোগ দৰ্শনৰ চমু বৰ্ণনা, চিত্ত-বৃত্তিৰ ধাৰণা, অষ্টাংগ যোগ।

ষষ্ঠ অধ্যায় হ'ল **যোগ দর্শন ঃ যোগৰ ধাৰণা আৰু অষ্টাংঙ্গিক মার্গ। এই অধ্যায়ত সন্নিবিষ্ট বিষয়সমুহ হ'লঃ**

যোগ সম্পর্কে থকা ধাৰণা, চিত্ত আৰু চিত্তবৃত্তি, পঞ্চক্লেশ, যোগ নৈতিকতা, চিত্তভূমি, সমাধি, যোগাংগ বা অষ্টাংঙ্গিক মার্গ, যোগত ঈশ্বৰৰ স্থান, জীৱৰ মুক্তি অৱস্থা।

সপ্তম অধ্যায় হ'ল **মীমাংসা ঃ জ্ঞানৰ অর্ন্তনিহিত বৈধতা এই অধ্যায়ত সন্নিবিষ্ট বিষয়সমুহ হ'লঃ** বৈধ জ্ঞানৰ স্বৰূপ, মীমাংসা দর্শনৰ স্বতঃ প্রামাণ্যবাদৰ তত্ব, ন্যায় দর্শনৰ পৰতঃ প্রামাণ্যবাদৰ তত্ব, পৰতঃ প্রামাণ্যবাদ আৰু স্বতঃপ্রামাণ্যবাদ ঃ এক তুলনা।

অষ্টম অধ্যায় হ'ল **পূর্ব মীমাংসা দর্শন ঃ ভ্রান্তি তত্ত্ব। এই অধ্যায়ত সন্নিবিষ্ট বিষয়সমুহ হ'লঃ** বৈধ জ্ঞানৰ লক্ষণ, জ্ঞানৰ উৎস, প্রত্যক্ষ কি? অনুমান কি? উপমান কি? অর্থাপত্তি কি? অনুপলব্ধি কি? শব্দ কি? ভ্রান্তি সম্পর্কীয় মতবাদ।

এই পাঠ্যবিষয়টি অধ্যয়ন কৰোঁতে মূল পাঠৰ লগে লগে সোঁ তথা বাওঁফালে কিছুমান আয়তাকাৰ বাকচ লক্ষ্য কৰিব। এইবোৰে মূল পাঠত উল্লেখ থকা দৰকাৰী ধাৰণাসমূহ সৰল অর্থত বুজি পোৱাত সহায় কৰিব। **'জানি থোৱা ভাল'** বাকচবোৰত মূল পাঠৰ সৈতে জড়িত কিছু গুৰুত্বপূর্ণ তথ্যৰ সম্ভেদ আছে। আকৌ, প্রতিটো শাখাৰ অধ্যয়নৰ অন্তত **'অগ্রগতি নিৰীক্ষণ'** যোগে আগবঢ়োৱা প্রশ্নাৱলীয়ে অধ্যয়নৰ অগ্রগতি সম্পর্কে স্বপৰীক্ষণৰ সুবিধা প্রদান কৰিব। অধ্যয়নৰ লগে লগে উক্ত প্রশ্নাৱলীৰ উত্তৰসমূহ লিখি শেষত দিয়া **'অগ্রগতিৰ খতিয়ান'**ৰ সৈতে ৰিজাই চোৱাটো অধিক লাভদায়ক হ'ব। অধ্যায়টিত আলোচিত বিভিন্ন ধাৰণাসমূহৰ বিষয়ে বিস্তৃত অধ্যয়নৰ বাবে **'অধিক জানিবলৈ'** শিতানত উল্লেখ থকা গ্রন্থসমূহ সাৰথিস্বৰূপ। অধ্যায়বোৰৰ শেষত কেইটিমান 'আর্হি প্রশ্ন' তুলি দিয়া হৈছে। শেষৰ অধ্যায়টিৰ পাছত কেইখনমান 'প্রসঙ্গ পুথি'ৰ নাম উল্লেখ কৰা হৈছে। সেই কেইখন পুথিৰ সহায়েৰেই মূলতঃ এই পাঠ্যবিষয়ত উল্লেখ থকা অধ্যায়সমূহ প্রস্তুত কৰা হৈছে। আপোনালোকে বিশদভাৱে কোনো বিষয় জানিবলৈ হ'লে সেই কেইখন অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব।

অধ্যায় ১ ঃ বৈশেষিক দর্শন ঃ পদার্থ

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ উদ্দেশ্য

১.২ পৰিচয়

১.৩ বৈশেষিক দর্শনৰ জ্ঞান তত্ত্ব

১.৩.১ যথার্থ জ্ঞান

১.৩.২ অযথার্থ জ্ঞান

১.৪ পদার্থৰ প্রকাৰসমূহ

১.৫ দ্রব্য কি?

১.৬ গুণ কি?

১.৭ কর্ম কি?

১.৮ সামান্য কি?

১.৯ বিশেষ কি?

১.১০ সমবায় কি?

১.১১ অভাৱ কি?

১.১২ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

১.১৩ অধিক জানিবলৈ

১.১৪ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১.১৫ আৰ্হি প্রশ্ন

১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- বৈশেষিক দর্শনৰ এক চমু আভাস দিব পাৰিব,
- বৈশেষিক দর্শনৰ বিভিন্ন পদার্থ সম্বন্ধে আলোচনা কৰিব পাৰিব,
- বিভিন্ন প্রকাৰৰ পদার্থৰ মূল্যাংকন কৰিব পাৰিব।

১.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি বৈশেষিক দর্শনৰ পদার্থৰ লগত পৰিচিত হ'ব পাৰে। বৈশেষিক শব্দটো 'বিশেষ' নামৰ শব্দৰ পৰা আহিছে, যাৰ অর্থ হৈছে বিশেষকৈ। বৈশেষিক দর্শনৰ প্রতিষ্ঠাতা হৈছে কনাদ, যাক উলুক, কাশ্যপ আদি নামেৰেও জনা যায়।

ইংৰাজীৰ Category শব্দটোক 'পদার্থ' বুলি কোৱা হয়। পদার্থ শব্দটোৱে 'এটা শব্দৰ

অর্থক বুজায়'। বৈশেষিক দর্শনে ছয়বিধ পদার্থ স্বীকাৰ কৰে আৰু সপ্তমবিধ পদার্থ, যিটো 'অভাৱ' তাক পিছত সংযোগ কৰে। বৈশেষিক দর্শনৰ প্রতিষ্ঠাতা কনাদে এই 'অভাৱ'ক পদার্থ ৰূপে স্বীকৃতি দিয়া নাছিল আৰু সর্বশেষত পিছৰ বৈশেষিকসকলে ইয়াক পদার্থ বুলি স্বীকৃতি দিছিল। এই সাতবিধ পদার্থ তলত উল্লেখ কৰা ধৰণৰ ঃ (১) দ্রব্য, (২) গুণ, (৩) কর্ম, (৪) সামান্য, (৫) বিশেষ, (৬) সমবায় আৰু (৭) অভাৱ।

১.৩ বৈশেষিক দর্শনৰ জ্ঞান তত্ত্ব

বৈশেষিক দর্শন মতে জ্ঞান হৈছে আত্মাৰ গুণ আৰু ইয়াক প্রধানকৈ দুভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। যেনে— যথার্থ জ্ঞান আৰু অযথার্থ জ্ঞান। যথার্থ জ্ঞান হ'ল যিয়ে এটা বস্তুৰ প্রকৃত চৰিত্র উপস্থাপিত কৰে। আনহাতে অযথার্থ জ্ঞান হ'ল যিয়ে এটা বস্তুৰ প্রকৃত চৰিত্র উপস্থাপিত নকৰে। যথার্থ জ্ঞানক চাৰি প্রকাৰত ভাগ কৰিব পাৰি— ১) প্রত্যক্ষ, ২) অনুমান, ৩) স্মৃতি আৰু ৪) অন্তর্জ্ঞান। আনহাতে, অযথার্থ জ্ঞানক আকৌ চাৰি প্রকাৰত ভাগ কৰিব পাৰি— ১) সংশয়, ২) বিপর্যয় (ভ্রম), ৩) অনধ্যৱসায় আৰু ৪) স্বপ্ন।

এতিয়া আমি যথার্থ আৰু অযথার্থ জ্ঞানৰ প্রকাৰসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

১.৩.১ যথার্থ জ্ঞান

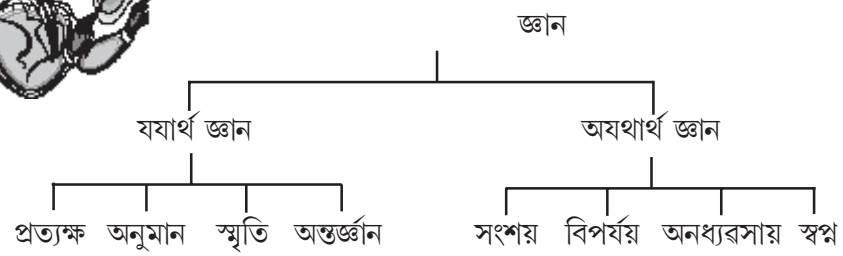
- প্রত্যক্ষ ঃ যথার্থ জ্ঞানৰ প্রসঙ্গত প্রত্যক্ষক মানস অথবা বাহ্য এই দুই ভাগত ভাগ কৰা হয়। প্রত্যক্ষ এক প্রকাৰ জ্ঞান আৰু ই পোনপটীয়াভাৱে পোৱা জ্ঞান। মানস প্রত্যক্ষ বুলিলে আমি মনৰ দ্বাৰা পোৱা প্রত্যক্ষক বুজো। বুদ্ধি, সুখ, দুখ, ইচ্ছা, দ্বেষ, প্রযত্ন আদি মনৰ দ্বাৰা পোৱা জ্ঞান। আনহাতে, বাহ্য প্রত্যক্ষ হৈছে পঞ্চ বাহ্য ইন্দ্রিয়ৰ দ্বাৰা পোৱা জ্ঞান। বাহ্য প্রত্যক্ষ পাঁচ প্রকাৰৰ— ১) ঘ্রাণজ, ২) ৰাসন, ৩) চাক্ষুষ, ৪) স্পর্শন, আৰু ৫) শ্রৌত্র।
- অনুমান ঃ অনুমান শব্দটো সাধাৰণতে দুটা শব্দৰ পৰা আহিছে। 'অনু' মানে পিছত আৰু 'মান মানে হ'ল জ্ঞান। গতিকে পিছত হোৱা জ্ঞানেই হ'ল অনুমান। উদাহৰনস্বৰূপে, ধোঁৱাৰ পৰা আমি জুইৰ অস্তিত্ব অনুমান কৰিব পাৰো। ঠিক সেইদৰে আকৌ গৰম পানীৰ পৰা জুইৰ অস্তিত্ব অনুমান কৰিব পাৰো।
- স্মৃতি ঃ স্মৃতি হৈছে পাৰ হৈ যোৱা অর্থাৎ অতীতৰ কোনো বস্তু বা ঘটনাৰ অনুভৱৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত। প্রত্যক্ষ, চিন্তা বা ভাৱনা আদি কিছুমান স্মৃতিৰ উত্তেজিতমূলক কাৰণ বুলি ক'ব পৰা যায়।
- অন্তর্জ্ঞান ঃ অন্তর্জ্ঞান হ'ল কোনো বস্তুৰ অতীত, বর্তমান আৰু ভৱিষ্যতৰ এক তাৎক্ষণিক অনুভৱ। অন্তর্জ্ঞান ভিতৰৰ ইন্দ্রিয়ৰ দ্বাৰাহে উদ্ভৱ হয় আৰু ই কেতিয়াও বাহিৰৰ ইন্দ্রিয়ৰ পৰা উদ্ভৱ নহয়।

১.৩.২ অযথার্থ জ্ঞান

- সংশয় ঃ অযথার্থ জ্ঞানৰ প্ৰসঙ্গত সংশয় এক অনিৰ্দিষ্ট জ্ঞান। সংশয়ৰ ক্ষেত্ৰত বস্তুৰ আচল ৰূপ অৰ্থাৎ বস্তুৰ যথার্থ ৰূপটো আমাৰ আগত প্ৰকাশিত নহয়। যেতিয়া আমি এডাল ৰহীক ৰহী হিচাপে দেখো তেতিয়া আমাৰ শুদ্ধ জ্ঞান হয়। আনহাতে যেতিয়া এডাল ৰহীক সাপ হিচাপে দেখো তেতিয়া আমাৰ মনত সংশয়ৰ সৃষ্টি হয়।
- বিপর্যয় (ভ্ৰম) ঃ বিপর্যয়ক এটা বস্তুৰ এক জ্ঞান হিচাপে ধৰা হয়, যিটো আনটোৰ পৰা সম্পূৰ্ণ পৃথক। ই হ'ল এক নির্দিষ্ট জ্ঞান, যিয়ে এটা বস্তুৰ প্ৰকৃত ৰূপ প্ৰকাশ নকৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, এটা গৰুক এটা ঘোঁৰা হিচাপে প্ৰত্যক্ষ কৰাটো। ই এক আমাৰ ইন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰা হোৱা ভ্ৰান্ত প্ৰত্যক্ষ।
- অনধ্যৱসায় ঃ যেতিয়া এটা পৰিচিত নাইবা অপৰিচিত বস্তুক 'কিবা' হিচাপে প্ৰত্যক্ষ কৰো, তেতিয়া আমাৰ অনধ্যৱসায় (indefinite cognition) হয়। এজন ব্যক্তি এডাল কঁঠাল গছৰ সৈতে অপৰিচিত হৈ থকাটো ইয়াৰ অনির্দিষ্ট প্ৰত্যক্ষ। ব্যক্তিজনে কঠাল গছৰ জাতিক প্ৰত্যক্ষ কৰিছে। কিন্তু তেওঁ নাজানে যে ইয়াৰ নামেই কঁঠাল গছ। গতিকে তেওঁৰ অনির্দিষ্ট প্ৰত্যক্ষ ইয়াৰ নামৰ লগত আছে।
- স্বপ্ন ঃ স্বপ্ন হ'ল এজন ব্যক্তিৰ ইন্দ্ৰিয়ৰ জৰিয়তে হোৱা এক মানসিক প্ৰত্যক্ষ আৰু এই ইন্দ্ৰিয়সমূহ কোনো কার্য কৰাৰ পৰা বিৰত থাকে। স্বপ্নত আকৌ আমি কিছুমান অবাস্তৱ বস্তু ইন্দ্ৰিয়ৰ জৰিয়তে দেখা পাওঁ।

জানি থোৱা ভাল

চিন্তা-চর্চা কৰক ১.১

ক) বৈশেষিক দর্শনত পদার্থ বুলিলে আপুনি কি বুজে?

.....

.....

খ) দ্রব্যত পঞ্চভূতৰ ভূমিকা কি?

.....

.....

১.৪ পদার্থৰ প্রকাৰসমূহ

বৈশেষিক দর্শনত 'Category' শব্দটোৱে পদার্থক বুজায়। প্রকৃততে, পদার্থ শব্দটোৱে 'এটা শব্দৰ অর্থক বুজায়'। বৈশেষিক দর্শনে সকলো প্রকৃত-অস্তিত্বক দুটা শ্রেণীত বিভক্ত কৰে— ভাৱ (Bhava) আৰু অভাৱ (Abhava)। প্রথম ছয়বিধ পদার্থ ভাৱৰ (Bhava)ৰ পৰা আহে আৰু সপ্তমবিধ পদার্থ হ'ল 'অভাৱ'। এই সাতবিধ পদার্থ হ'ল ঃ

১। দ্রব্য
২। গুণ
৩। কর্ম
৪। সামান্য
৫। বিশেষ
৬। সমাবায়
৭। অভাৱ

দ্রব্য ঃ বৈশেষিক দর্শনৰ প্রতিষ্ঠাতা কনাদে দ্রব্যক এক অস্তিত্ব হিচাপে যাৰ গুণ আৰু কর্ম এই দুয়োটা থকা বুলি কৈছে। ইয়াৰ এক প্রকৃত আৰু দ্রব্য বিষয়ক অস্তিত্ব আছে। এটা দ্রব্যক ইয়াৰ পৰিণামৰ উপাদান বা স্বাভাৱিক কাৰণ বুলি ক'ব পৰা যায়। সূতা হৈছে কাপোৰ এখনৰ স্বাভাৱিক কাৰণ।

গুণ ঃ দ্রব্যৰ দৰে এটা গুণ কেতিয়াও নিজে নিজে বর্তী থাকিব নোৱাৰে। এটা গুণ দ্রব্য আৰু কর্মৰ পৰা পৃথক। আকৌ এটা গুণ সদায় দ্রব্যত থাকে। ই আকৌ কর্মৰ পৰা মুক্ত।

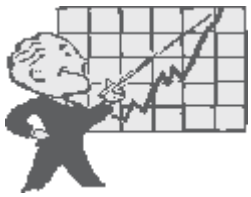
কর্ম ঃ কর্ম মানে হ'ল এক শাৰীৰিক গতি। এটা কর্ম মাত্র এটা দ্রব্যতহে থাকে। ই আন বহুতো দ্রব্যত নাথাকে। কর্ম হ'ল এক অনিত্য আৰু ই অনিত্য দ্রব্যত থাকে। বৈশেষিক দর্শনে পাঁচবিধ কর্মৰ কথা উল্লেখ কৰে। যেনে— (১) উৎক্ষেপণ, (২) অৱক্ষেপন, (৩) আকুঞ্চন, (৪) প্রসাৰণ আৰু (৫) গমন।

সামান্য ঃ বহুতো জীৱৰ মাজত কিছুমান সাধাৰণ গুণ থাকে আৰু এই সাধাৰণ লক্ষণটোকে জাতিগত বৈশিষ্ট্য বুলি কোৱা হয়। আৰু এই জীৱসমূহৰ মাজত থকা এই জাতিত প্রধান বস্তুটোৰ নামকেই সামান্য বুলি ক'ব পৰা যায়। বহুতো জীৱৰ মাজত এটা জাতি আছে, যিটো 'গৰু'ৰ জাতি।

বিশেষ ঃ এইটো কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি যে সকলো বস্তুৰে এক বিশেষ আৰু স্বতন্ত্ৰ। 'বিশেষে' আমাক এটাৰ পৰা আনটো বেলেগ হিচাপে বস্তুক প্ৰত্যক্ষ কৰিবলৈ সম্ভৱ কৰি দিয়ে। কনাদৰ মতে 'বিশেষ' হৈছে নিত্য দ্ৰব্যৰ এক প্ৰকৃত পাৰ্থক্যজনিত বৈশিষ্ট্য।

সমবায় ঃ সমবায়ক এক স্বনিৰ্ভৰ পদাৰ্থ বুলি ধৰা হয়। কনাদৰ মতে সমবায় হৈছে কাৰণ আৰু পৰিণামৰ এক সম্পৰ্ক। ই হৈছে স্বতন্ত্ৰ, কাৰণ ইয়াৰ এক পাথৰ্ক্যজনিত বৈশিষ্ট্য আছে। সমাবায়ক এক নিত্য পদাৰ্থ বুলিও কোৱা হয়।

অভাৱ ঃ অভাৱ হ'ল এক নঞৰ্থক পদাৰ্থ। বৈশেষিক দৰ্শনৰ প্ৰতিষ্ঠাতা কনাদে অভাৱক পদাৰ্থৰূপে স্বীকাৰ কৰা নাছিল। কিন্তু অভাৱক পিছৰ বৈশেষিক দাৰ্শনিকসকলে পদাৰ্থৰ শাৰীত স্থান দিয়ে। অভাৱক চাৰিটা শ্ৰেণীত ভাগ কৰা হয়— (১) প্ৰাগভাৱ, (২) ধ্বংসাভাৱ, (৩) আন্যোন্যাভাৱ আৰু (৪) অত্যন্তাভাৱ।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ১ ঃ বৈশেষিক দৰ্শন মতে, বৈধ জ্ঞানক কেইটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি?

.....

.....

প্ৰশ্ন ২ ঃ 'বৈশেষিক দৰ্শন মতে, অবৈধ জ্ঞানক কেইটা ভাগত ভগাব পাৰি?

.....

.....

প্ৰশ্ন ৩ ঃ তলৰ বাক্যসমূহ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ বিচাৰ কৰক—

ক) পিছত হোৱা জ্ঞানেই হ'ল অনুমান (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

খ) সংশয়ক অযৰ্থাথ জ্ঞান বুলি কোৱা হয়। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

প্ৰশ্ন ৪ ঃ বৈশেষিক দৰ্শনৰ পদাৰ্থসমূহ উল্লেখ কৰক।

.....

.....

প্ৰশ্ন ৫ ঃ বৈশেষিক দৰ্শনত পদাৰ্থসমূহ বিভক্ত হোৱা শ্ৰেণী দুবিধ কি কি?

.....

.....

প্ৰশ্ন ৬ ঃ প্ৰজ্ঞা বুলিলে কি বুজা যায়? (১৬টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

.....

.....

.....

১.৫ দ্রব্য কি ?

বৈশেষিক দর্শনত প্রথম বিধ পদার্থ হ'ল দ্রব্য। দ্রব্যক গুণ আৰু কর্মৰ অজ্ঞাত আৰু অজ্ঞেয় আধাৰ (Substratum) হিচাপে ল'ব পাৰি। দ্রব্য নোহোৱাকৈ গুণ আৰু কর্ম পাব নোৱাৰি। এইটো কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি যে দ্রব্য হৈছে গুণ আৰু কর্ম, প্রকৃত বা প্রামাণিক, বর্তমান বা ভৱিষ্যতৰ আধাৰ। দ্রব্যক গুণ আৰু কর্মৰ পৰা বেলেগকৈ সংজ্ঞা দিব নোৱাৰি। প্রকৃত দ্রব্যবোৰ নিত্য, স্বনির্ভৰ আৰু স্বতন্ত্র। বৈশেষিক দর্শন বস্তুবাদী দর্শন, কিন্তু এই দর্শন জড়বাদী নহয়। দ্রব্য হ'ল ন-বিধ আৰু ই পাৰমার্থিক দ্রব্যকো সামৰি লয়। এই ন-বিধ দ্রব্য হ'ল— ১) পৃথিৱী, ২) পানী, ৩) জুই, ৪) বায়ু, ৫) আকাশ, ৬) কাল, ৭) দিক্, ৮) আত্মা আৰু ৯) মন।

আকৌ, দ্রব্যই বস্তুক সম্পূর্ণ বা চৰম, নিজ প্রৱর্তন আৰু স্ব-নির্ভৰ বুলি কৈছে। এইটো কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি যে মিশ্র দ্রব্যবোৰ যিটো অংশৰ পৰা উৎপন্ন হয় আৰু প্রকৃত সাধাৰণ দ্রব্যৰ পৰা উদ্ভৱ হয় যিটো অৱশ্যে অস্থায়ী। ই আকৌ বিষয়বস্তুৰ সৃষ্টি আৰু ধ্বংসকাৰীৰ অধীন। আনহাতে, প্রকৃত সাধাৰণ দ্রব্যবোৰ যিবোৰ নিত্য, মিশ্র দ্রব্যৰ উপাদান কাৰণ আৰু ই সৃষ্টি আৰু ধ্বংসকাৰীৰ অধীন নহয়। দ্রব্য গুণ আৰু কর্মৰ অকল সংগ্রহকাৰীয়ে নহয়। বৌদ্ধ 'বস্তুবাদী'য়ে (Realist) সমর্থন কৰে যে দ্রব্য অকল গুণৰ এক সর্ব মুঠেই নহয়। আকৌ বৌদ্ধ ভাবাবাদীয়ে (Idealist) সমর্থন কৰাৰ দৰে দ্রব্য অকল ভাৱ বা ধাৰণাৰ (Idea) এক জটিল (Complex) প্রক্রিয়া নহয়। দ্রব্যৰ এক প্রকৃত, দ্রব্য বিষয়ক বা বাহ্য বস্তু সম্বন্ধীয় অস্তিত্ব আছে। দ্রব্য ইয়াৰ গুণ আৰু কর্মৰ পৰা পৃথক। গুণ আৰু কর্মবোৰৰ নিজৰ অস্তিত্ব নাই, কিন্তু এইবোৰ দ্রব্যত থাকে। গুণ আৰু কর্মবোৰ গুণ আৰু কর্মবোৰৰ পৰা মুক্ত। আমি ক'ব পাৰো যে এটা দ্রব্য আৰু ইয়াৰ গুণ আৰু কর্মৰ সম্পর্কই হ'ল সমবায় (Samavaya)

এইটো কথা এইখিনিতে উল্লেখ কৰিব পাৰি যে এটা দ্রব্য ইয়াৰ পৰিণামৰ উপাদান কাৰণ (Material Cause)। এইটো বৈশিষ্ট্যই ইয়াক গুণ আৰু কর্মৰ পৰা পৃথক কৰে যিটো হৈছে এক অস্বাভাৱিক কাৰণ। সূতা হৈছে এখন কাপোৰৰ স্বাভাৱিক কাৰণ। আনহাতে, সূতাৰ সংযোগ, যিটো এটা গুণ, ইয়াৰ অস্বাভাৱিক কাৰণ। তাৰ বাহিৰেও দ্রব্যৰ এক অস্তিত্ব আছে যিটো ইয়াৰ অংশ। এটা উপাদান কাৰণ আৰু ইয়াৰ উৎপন্ন বস্তুৰ মাজত এটা সম্পর্ক থাকে যিটোক সমবায় বুলি জনা যায়।

পৃথিৱী, পানী, জুই, বায়ু আৰু আকাশ এই কেইবিধক পঞ্চভূত বুলি কোৱা হয়। এইবোৰে আকৌ প্রকৃততে জটিল অস্থায়ী বস্তুক প্রকাশ নকৰে, যিটো সিহঁতৰ বাহিৰত উৎপন্ন হয়। কিন্তু এইবোৰ প্রকৃত পঞ্চভূত (Elements)। আকাশৰ কোনো অংশ নাই, কিন্তু ই অসীম আৰু নিত্য। এইবোৰ আকৌ শাৰীৰিক। প্রত্যেক বিধ ভূতৰে নিজৰ কিছুমান বিশেষ গুণ থাকে যিটোৱে এই কেইটাক আন কেইটাৰ পৰা পৃথককৈ ৰাখে। পৃথিৱী, পানী, জুই, বায়ু আৰু আকাশৰ এই বিশেষ গুণকেইটা হ'ল গন্ধ, ৰস, ৰং, স্পর্শ আৰু শব্দ যিটো পঞ্চ বাহ্য

ইন্দ্রিয়ৰ দ্বাৰা জনা যায়। বাহ্য ইন্দ্রিয়বোৰ যিবোৰ কিছুমান বিশেষ ভূত (Elements) ৰ দ্বাৰা গঠন হয় যাৰ নির্দিষ্ট গুণবোৰ আকৌ সিহতৰ দ্বাৰা অনুভৱ কৰা হয়। গন্ধ হ'ল পৃথিৱীত থকা এক বিশেষ গুণ। দিক্ আৰু কাল প্রত্যেকে এক, নিত্য আৰু সর্বব্যাপী। এইবোৰ আকৌ অসীম আৰু সূক্ষ্ম। ই আকৌ অংশহীন আৰু অদৃশ্য। 'অতীত', 'বর্তমান', 'ভৱিষ্যৎ', 'নতুন', 'পুৰণি' ইত্যাদি মাধ্যমেৰে কালৰ অস্তিত্বৰ বিষয়ে অনুমান কৰা হয়। আকৌ, 'পূৱ', 'পশ্চিম', 'ইয়াত', 'তাত', 'ওচৰত', 'দূৰত' ইত্যাদি মাধ্যমেৰে দিক্ অৱস্থিতিৰ বিষয়ে অনুমান কৰিব পাৰে। ই আকৌ আকাশৰ পৰাও পৃথক।

আকৌ আত্মাবোৰ হ'ল অসংখ্য। আকৌ প্রত্যেক আত্মাই এক, নিত্য, স্ব-নির্ভৰ আৰু সর্বব্যাপী। ইয়াক চৈতন্য গুণৰ অজ্ঞাত আৰু অজ্ঞেয় আধাৰ (Substratum) বুলি ক'ব পাৰি। কিন্তু আমি জানো যে চৈতন্য আত্মাৰ আচল গুণ নহয়। ই আকৌ এক আত্মাৰ এৰুৱাব নোৱাৰা গুণ। ইয়াক এক উপৰুৱাকৈ অহা আত্মাৰ দ্বাৰা আৰোপ কৰিব পৰা গুণ বুলি ক'ব পাৰি। ইয়াক উপৰুৱাকৈ অহা বুলি কোৱাৰ কাৰণ হ'ল যে আত্মাই নিদ্রাৰ সময়ত এই গুণটো প্রাপ্ত নকৰে। চৈতন্য সর্বব্যাপী। ইয়াক শৰীৰ নাইবা মন নাইবা ইন্দ্রিয়ৰ গুণ বুলি ক'ব নোৱাৰি। ই আত্মাত থাকিবই।

আকৌ আন এটা দৰকাৰী গুণ যিটো আত্মাৰ দ্বাৰা প্রাপ্ত হয়, সেইটো হ'ল ইচ্ছা আৰু যত্ন (Volition) জ্ঞান, ইচ্ছা আৰু যত্ন হৈছে জ্ঞাত, স্নেহ আৰু এক সংযোগ। আত্মা হৈছে এক দ্রব্য যিটোক প্রত্যক্ষভাৱে কিছুমান উক্তিৰ দ্বাৰা জনা যায়, যেনে— 'মই সুখী', 'মই জানো' ইত্যাদি। মনক এক দ্রব্য হিচাপেও গ্রহণ কৰা হয়। ইয়াক এক ভিতৰুৱা দৃষ্টিত লোৱা হয়। ইয়াক পৰমাণু হিচাপে লোৱা হয় কিন্তু ইয়াক মিশ্র পদার্থ হিচাপে উদ্ভৱ হ'বলৈ দিয়া নহয়। ই আকৌ অসংখ্য আৰু প্রত্যেকে নিত্য আৰু সূক্ষ্ম। কিন্তু আমি জানো যে প্রত্যেক আত্মাৰে আকৌ এটা মন আছে। আত্মা বস্তুৰ সৈতে সংযোগ হৈ আহে। ইয়াৰ এক অস্তিত্ব আছে যাক এক নির্দিষ্ট জ্ঞানৰ মানস প্রত্যক্ষৰ ভিত্তিত উপলব্ধি কৰিব পৰা যায়। আকৌ বাহ্য বস্তু প্রত্যক্ষত মন হৈছে নির্বাচনাত্মক আৰু খৰতকীয়া। আমি কেতিয়াও ৰং, স্পর্শ, ৰস, গন্ধ আৰু শব্দক প্রত্যক্ষ কৰিব নোৱাৰো। কিন্তু সকলো বাহ্য ইন্দ্রিয় বস্তুৰ সৈতে সংযোগ হ'ব পাৰে। এইটো কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি যে প্রত্যক্ষৰ বাবে মনোযোগ প্রয়োজনীয় আৰু এই মনোযোগ এটা বস্তু বা পদার্থৰ প্রত্যক্ষৰ ক্ষেত্রত মনৰ এক খৰতকীয়া পদক্ষেপ। গতিকে প্রত্যক্ষৰ ক্ষেত্রত আত্মা মনৰ বস্তু সম্পর্কীয় প্রত্যক্ষত স্থায়ীভাৱে থাকে। সেইবাবে মন (manas or mind) এটা দ্রব্য আৰু ই পৰমাণুধর্মী (Atomic) আৰু অংশহীন। মন আকৌ এটা সময়ত মাত্র এটা ইন্দ্রিয়ৰ সংযোগতহে আহে। বৈশেষিক দর্শনৰ সকলো ন-বিধ দ্রব্যই হৈছে বস্তু সম্বন্ধীয় সত্যতা। পৃথিৱী, পানী, জুই, বায়ু আৰু মন হৈছে পৰমাণুধর্মী আৰু নিত্য। প্রথম চাৰিবিধে মিশ্রিত বস্তু সৃষ্টি কৰে, কিন্তু মনে নকৰে। এইটো কথা আগতেই উল্লেখ কৰা হৈছে যে পৃথিৱী, পানী, জুই , বায়ু আৰু আকাশ এই পাঁচবিধক পঞ্চভূত বুলি জনা যায়। দিক্ আৰু কাল বস্তুনিষ্ঠ

(Objective) কিন্তু বিষয়নিষ্ঠ (Subjective) নহয়। আকাশ, কাল, দিক্ আৰু আত্মা হৈছে সর্বব্যাপী আৰু নিত্য।

এইটো কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি যে এটা দ্রব্যৰ এক জাতিগত দ্রব্য আছে। দ্রব্যক নিত্য আৰু অনিত্য হিচাপে উল্লেখ কৰিব পাৰি। আকৌ অনিত্য দ্রব্যবোৰ অংশত থাকে আৰু সংযোগৰ দ্বাৰাহে উৎপন্ন হয় আৰু আকৌ অংশৰ বিচ্ছেদৰ দ্বাৰা ধ্বংসও হয়। মিশ্র দ্রব্যবোৰ হ'ল অনিত্য। ইহঁত স্বাধীন আৰু নিজেই স্থায়ী নহয়, কিন্তু ইহঁত মূল পদার্থৰ অংশত থাকে। কিন্তু পৃথিৱী, পানী, জুই আৰু বায়ু হ'ল নিত্য। ইহঁতক উৎপন্ন আৰু ধ্বংস কৰিব নোৱাৰি। ইহঁত স্ব-নির্ভৰ আৰু নিত্য অস্তিত্ব আছে।

৬.৬ গুণ কি?

বৈশেষিক দর্শনৰ দ্বিতীয় বিধ পদার্থ হ'ল গুণ (Guna)। গুণ স্বাধীনভাৱে নিজে নিজে বর্তী থাকিব নোৱাৰে। ইয়াৰ কোনো গুণ বা কর্ম নাথাকে। ইয়াক গুণবোৰৰ পৰা মুক্ত বুলি ভবা হয় আৰু ই সংযোজন আৰু বিয়োজনৰ এক চর্তবিহীন কাৰণ নহয়। গুণ দ্রব্যত থাকে। ইয়াক অনুমান, চিন্তা আৰু সংজ্ঞা দিব পাৰি আৰু সেইবাবে ইয়াক স্বাধীন সত্তা বুলি ক'ব পাৰি। ইহঁত অৱশ্যে নিত্য নহয়। ইহতে আকৌ ভৌতিক আৰু মানসিক এই দুয়োটা গুণকে অন্তর্ভুক্ত কৰে।

প্রশস্তপাদে গুণ সম্পর্কে এটা বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰিছে। তেওঁ গুণক এক প্রকৃত সাৰ বস্তু বুলি কৈছে যিটো গুণৰ জাতিৰ লগত সম্পর্কিত আৰু দ্রব্যত অবিৰতভাবে আৰু গুণ আৰু কর্মৰ পৰা মুক্ত হৈ থাকে। আমি জানো যে গুণ দ্রব্যত থাকে, কিন্তু মাজে সময়ে এটা দ্রব্য আকৌ আন এটা দ্রব্যত থাকে। এটা মিশ্র দ্রব্য ইয়াৰ সংযোগী মূল অংশত থাকে। সেইবাবে, এটা গুণক ইয়াৰ গুণবোৰৰ পৰা মুক্ত বুলি কোৱা হয়। আকৌ এটা মিশ্র দ্রব্য (Composite Substance) গুণবোৰৰ পৰা মুক্ত নহয়, কিন্তু এটা গুণ গুণবোৰৰ পৰা মুক্ত। আনহাতে এটা কর্ম আকৌ এটা দ্রব্যত থাকে। কর্ম আকৌ গুণৰ পৰা মুক্ত। কর্ম এক সংযোজন আৰু বিয়োজনৰ এক চর্তবিহীন কাৰণ। কিন্তু এটা গুণ সংযোজন আৰু বিয়োজনৰ এক চর্তবিহীন কাৰণ নহয়। গতিকে এটা গুণ এটা কর্মৰ পৰা পৃথক।

আকৌ, এইটো কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি যে এটা গুণ, এটা কর্মৰ পৰা মুক্ত। এটা দ্রব্যৰ এটা কর্ম আছে। সাধাৰণতে, এটা গুণৰ কোনো গতি বা চলন নাই। এটা গুণ গুণৰ পৰা মুক্ত। এটা দ্রব্যৰ গুণ হৈছে সংখ্যাযুক্ত। কিন্তু এইটো কথা ক'ব পৰা যায় যে ই ইয়াৰ ৰং, ৰস আৰু অন্য গুণৰ দৰে গুণ নহয়। এটা গুণৰ আকৌ এক সামান্য নামৰ বস্তু আছে, যিটো ইয়াৰ জাতিগত গুণ বুলি কোৱা হয়। আনহাতে, এটা গুণ সামান্যৰ পৰা বিশেষকৈ বিশেষ আৰু সমাবায়ৰ পৰা ভিন্ন, যিটো সামান্যৰ পৰা মুক্ত বুলি ক'ব পাৰি। আমি জানো যে এটা গুণ দ্রব্যৰ পৰা পৃথক, কাৰণ ই গুণবোৰৰ পৰা মুক্ত। ই আকৌ কর্মৰ পৰা পৃথক,

যিটো গুণবোৰৰ পৰা মুক্ত। কিন্তু ই হৈছে এক সংযোজন আৰু বিয়োজনৰ এক চৰ্তবিহীন কাৰণ।

আকৌ গুণৰ জাতি এটা গুণতে অৱস্থিত হৈ থাকে। গুণে আকৌ এক নিকৃষ্ট সামান্য প্ৰাপ্ত কৰে। আমি জানো যে এটা ৰং সদায় ৰঙৰ এক জাতিগত লক্ষণ। বৈশেষিক দৰ্শনৰ প্ৰতিষ্ঠাতা কনাদে সোঁতৰটা গুণৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। আকৌ আন সাতটা গুণ প্ৰশস্তপাদে তাৰ লগত যোগ দি ইয়াৰ সংখ্যা বৃদ্ধি কৰে। সৰ্বশেষত বৈশেষিক দৰ্শনে এই চব্বিছটা গুণক স্বীকৃতি দিয়ে। আনহাতে এই সকলোবোৰ গুণৰ গুৰুত্ব উল্লেখ কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই বুলি বৈশেষিকেভাৱে। এই গুণবোৰে আকৌ ভৌতিক আৰু পাৰমার্থিক এই দুয়োবিধ পদার্থ অন্তর্ভুক্ত কৰে। গুণ সম্পর্কে আমি ক'ব পাৰো যে পৃথিৱীত থকা বিশেষ গুণ হ'ল গন্ধ, পানীৰ বিশেষ গুণ হ'ল ৰস, জুইৰ বিশেষ গুণ হ'ল ৰং, বায়ুৰ বিশেষ গুণ হ'ল স্পর্শ আৰু আকাশৰ বিশেষ গুণ হ'ল শব্দ।

চিন্তা-চর্চা কৰক ১.২

ক) দ্রব্যক কি কাৰণত গুণ আৰু কর্মৰ পৰা পৃথক কৰিব পাৰি?

.....

.....

খ) গুণক এক স্বাধীন সত্তা বুলি আপুনি ভাবেনে? যদি ভাবে কিয়?

.....

.....

.....

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ৭ ঃ তলত বাক্যসমূহ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ বিচাৰ কৰক—

ক) পদার্থ শব্দটোৱে এটা শব্দৰ অর্থক বুজায়। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

খ) এটা গুণ সদায় দ্রব্যত নির্হিত হৈ থাকে। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

গ) ব্যক্তিৰ সাধাৰণ লক্ষণটোকে সামান্য বুলি কোৱা হয়। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

ঘ) বৈশেষিক দর্শন জড়বাদী দর্শন নহয়। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

ঙ) দ্রব্যক গুণ আৰু কর্মৰ আশ্রয় বা আধাৰ বুলি কোৱা হয়। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

প্রশ্ন ৮ ঃ দ্রব্যৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াওক। (৩০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

.....

.....

প্রশ্ন ৯ ঃ বৈশেৰ্ষিক দর্শন মতে, সমবায় কি? (২০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

.....

.....

প্রশ্ন ১০ ঃ কিদৰে 'গুণ'ৰ সংজ্ঞা নিৰূপিত কৰা হয়? (২০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

.....

.....

প্রশ্ন ১১ ঃ কনাদে স্বীকৃতি দিয়া গুণৰ সংখ্যা কিমান?

.....

.....

১.৭ সামান্য কি?

বৈশেষিক দর্শনৰ চতুর্থবিধ পদার্থ হ'ল সামান্য। সামান্য হৈছে শ্রেণীৰ এক আচল গুণ। শ্রেণীৰ এক আচল গুণ, শ্রেণীৰ ধাৰণা বা বিশ্বজনীন। সামান্যই কোনো শ্রেণীক নুবুজায়, কিন্তু কিছুমান বস্তুৰ সাধাৰণ লক্ষণকহে বুজায়। সামান্য হ'ল স্বাভাৰিক অর্থাৎ ই অকস্মাৎ হোৱা নহয়। ই এক, নিত্য আৰু বহুতো জীৱৰ মাজত অৱস্থান কৰে। গৰুৰ জাতিগত বৈশিষ্ট্য আন বহুতো গৰুৰ মাজত আছে, যিটো স্বতন্ত্র আৰু আন বেলেগ গৰুতকৈ ভিন্ন নহয়।

সামান্য ইয়াৰ নিজ জীৱৰ মাজত অৱস্থান কৰে। ইয়াৰ পৰা আমি ক'ব পাৰো যে গৰুৰ জাতিগত বৈশিষ্ট্য সকলোবোৰ গৰুৰ মাজতে থাকে। কিন্তু ই আন সকলো জীৱ, যেনে— ভেড়া ছাগলী (Sheep) আদিৰ মাজত নাথাকে। ইয়াক সকলো জীৱৰ মাজত প্রত্যক্ষ কৰিব নোৱাৰি। এটা সামান্য এক বিশেষ ঠাইলৈ সীমাহীন নহয়, কিন্তু ই ইয়াৰ সকলো নিজ জীৱতে অৱস্থান কৰি থাকে।

সামান্য ইয়াৰ সকলো জীৱতে এক স্বাভাৰিক পৰিচিত ৰূপৰ সৈতে অৱস্থান কৰে।

আকৌ সামান্য বহুতো জীৱৰ মাজত থাকে। গৰুৰ যি জাতিগত বৈশিষ্ট্য ই কেৱল মাত্র এটা গৰুৰ মাজতে নাথাকে, ই আন সকলো গৰুৰ মাজত থাকে। আকাশৰ কোনো জাতি নাই, কাৰণ ই এক।

সামান্য বহুতো জীৱৰ মাজত থকা সাধাৰণ চৰিত্রৰ এক কাৰণ। সামান্যক আন বহুতো একে জীৱৰ মাজত থকা এক সার্বিক শ্রেণী মূলতঃ বুলি দৃঢ়কৈ কব পাৰি। আকৌ এটা ধাৰণা এটা সামান্যৰ দ্বাৰাহে উদ্ভৱ হয়।

সামান্যই আকৌ ঠিক একে সময়তে আন বহুতো জীৱৰ মাজত ইয়াৰ পৰিচিত ৰূপত থাকে। সামান্যই এটা জীৱত থাকিবলৈ অপৰাগ নহয়, যেতিয়া ই আন এটা জীৱত থাকে।

সামান্য বহুতো জীৱৰ মাজত এক; আৰু সেইবাবে ই নিত্য। এটা সামান্যই আন

বহুতো অনিত্য জীৱৰ মাজত তিষ্ঠি থাকিব নোৱাৰে, যদিহে ই নিত্য নহয়।

আকৌ, সামান্য প্ৰত্যেকৰ পৰা পৃথক। সামান্যক একেলগ কৰিব পৰা সাদৃশ্যমূলক জ্ঞানৰ দ্বাৰা উদ্ভৱ কৰিব পাৰি, যাক আকৌ সিহঁতৰ সাধাৰণ গুণৰ দ্বাৰা অনুভৱ কৰিব পাৰি।

গুণৰ জাতিতকৈ ৰঙৰ জাতিটো এক নিকৃষ্ট। আকৌ গতিৰ জাতিতকৈ উৎক্ষেপন হৈছে নিকৃষ্ট। সামান্যক তিনি ভাগত ভাগ কৰা হয়— ১) পৰ, ২) অপৰ আৰু ৩) পৰাপৰ।

সমগ্ৰতাই আকৌ দ্ৰব্য, গুণ আৰু কৰ্মত অৱস্থান কৰে। ইহতক আকৌ দুই ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি— উচ্চ (Higher) আৰু নিম্ন (Lower)। সত্তাক (Being) এক উচ্চমানৰ সামান্য বুলি ধৰা হয়। সত্তা সচৰাচৰ ভাৱে দ্ৰব্য, গুণ আৰু কৰ্মত থাকে। কিন্তু সত্তা সিহঁতবোৰৰ পৰা পৃথক। আনহাতে দ্ৰব্য, গুণ আৰু কৰ্ম ইটোৱে সিটোৰ পৰা পৃথক কিন্তু সত্তা ইহতৰ লগত পৰিচিত। সত্তাই সকলোতে অন্তৰ্ভুক্ত হয়, আৰু ই নিজে যিকোনো অন্তৰ্ভুক্ত নকৰে। এক সমগ্ৰই আন এক সমগ্ৰত নাথাকে। যদি এক সমগ্ৰতাই আন এক সমগ্ৰত অৱস্থান কৰে, তেতিয়াহ'লে এটা বস্তু একে সময়তে এটা ঘোঁৰা, এটা গৰু আৰু এজন মানুহ হ'লহেঁতেন। সেইবাবে, এটা মাত্ৰ সমগ্ৰই এক নিৰ্দিষ্ট শ্ৰেণীৰ মাজত অৱস্থানহে কৰে।

ভাৰতীয় দৰ্শনৰ ন্যায়— বৈশেষিক, জৈন, বেদান্ত আৰু বৌদ্ধ দৰ্শনত ক্ৰমে বস্তুবাদ (Realism), ধাৰণাবাদ (Conceptualism), আৰু নাম বাদ (Nominalism)আদিৰ মত পোৱা যায়। নামবাদ মতে, সমগ্ৰই নামকহে বুজায়, বস্তুৰ সত্তাক নুবুজায়। জৈন আৰু বেদান্ত দৰ্শনে উল্লেখ কৰে যে সমগ্ৰ অকল নামেই নহয়। এই দুয়োবিধ দৰ্শনে ধাৰণাবাদহে বিশ্বাস কৰে। জৈন আৰু বেদান্ত দৰ্শনে কয় যে ব্যক্তিৰ পৰা স্বাধীনভাৱে সামান্য বুলি কোনো বস্তু নাই। আমাৰ মন বিশেষত থকাৰ বাহিৰেও সমগ্ৰই আকৌ বিশেষত অৱস্থান কৰে। বৈশেষিক দৰ্শন বস্তুবাদৰ প্ৰতিষ্ঠাতা। ই আকৌ বিশেষ আৰু সমগ্ৰ এই দুয়োটা সত্তাক স্বীকাৰ কৰে।

চিন্তা-চৰ্চা কৰক ১.৩

ক) 'কৰ্ম আৰু গুণৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য কি? আলোচনা কৰক।

.....

.....

ক) 'কৰ্ম আৰু গুণৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য কি? আলোচনা কৰক।

.....

.....

খ) পৰম দ্ৰব্য সত্তাৰ সম্পৰ্কে আপোনাৰ মতামত কি? আলোচনা কৰক।

.....

.....

গ) গুণ আৰু সমুদায় সামান্যক (সমাজ) কোনটো চৰ্তত পৃথক কৰিব পাৰি? আলোচনা কৰক।

.....

.....

১.৮ অভাৱ কি?

বৈশেষিক দর্শনৰ সপ্তমবিধ পদার্থ হ'ল অভাৱ। অভাৱ হৈছে বৈশেষিক দর্শনৰ এক অত্যন্ত গুৰুত্বপূর্ণ পদার্থ। অভাৱ মূলতঃ চাৰি প্ৰকাৰৰ— ১) প্রাগভাৱ (Pragabhava), ২) ধ্বংসাভাৱ (Pradhvamsabhava), ৩) আন্যোন্যাভাৱ (Anyonyabhava) আৰু ৪) অত্যন্তাভাৱ (Atyantabhava)। উৎপন্ন হোৱাৰ আগতে বস্তুৰ যি অভাৱ থাকে আৰু উৎপন্ন হোৱাৰ পাছত যি অভাৱ নাইকীয়া হয় তাকে প্রাগভাৱ বোলে। প্রাগভাৱৰ উৎপত্তি নাই, কিন্তু ধ্বংস আছে। প্রাগভাৱ ধ্বংস হয়, যেতিয়া বস্তুটো উৎপন্ন হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, এটা কলহ উৎপত্তি হোৱাৰ আগত হোৱা অভাৱ প্রাগভাৱ। কোনো বস্তু উৎপন্ন হোৱাৰ পাছত ধ্বংস বা বিনষ্ট হ'লে বস্তুটোৰ যি অভাৱ উৎপন্ন হয় তাক ধ্বংসাভাৱ বোলে। ধ্বংসাভাৱৰ উৎপত্তি আছে কিন্তু বিনাশ নাই। উদাহৰণস্বৰূপে, যেতিয়া এটা ঘট এডাল লাখুটিৰে কোবোৱা হয়, তেতিয়া ঘটৰ খণ্ডিত টুকুৰাবিলাকত ঘটৰ অভাৱ পৰিলক্ষিত হোৱা দেখা যায়। দুটা বস্তুৰ পাৰস্পৰিক ভেদৰ নামেই হৈছে আন্যোন্যাভাৱ। এটা বস্তু অন্য এটা নহয়— এই ভেদ ভাৱৰ পৰাই আন্যোন্যাভাৱৰ সৃষ্টি। উদাহৰণস্বৰূপে, গৰু ঘোঁৰা নহয় আৰু ঘোঁৰা গৰু নহয়। সর্বশেষত, অতীত, বর্তমান আৰু ভৱিষ্যৎ এই তিনিও কালতে দুটা বস্তুৰ সম্বন্ধৰ অভাৱেই অত্যন্তাভাৱ। ই এক মিছা বা ভ্রান্ত ধাৰণা। উদাহৰণস্বৰূপে, শহা পহুৰ শিঙৰ অভাৱ, আকাশত ফুলৰ অভাৱ আদি অভাৱ অত্যন্তভাৱ।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ১২ ঃ বৈশেষিক দর্শনত সামান্য বুলি কলে কি বুজা যায়?
(৬০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

.....

.....

.....

প্রশ্ন ১৩ ঃ ধাৰণাবাদক বিশ্বাস কৰা দুই সম্প্রদায়ৰ নাম কি?

.....

প্রশ্ন ১৪ ঃ অভাৱ মূলতঃ চাৰি প্রকাৰ কি কি?

.....

প্রশ্ন ১৫ ঃ তলৰ বাক্যসমূহ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ বিচাৰ কৰক।

ক) সত্তা হৈছে আটাইতকৈ উচ্চ সামান্য। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

খ) সামান্য হ'ল নিত্য। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

১.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- পদার্থসমূহে বৈশেষিক দর্শনত এক জীৱনীশক্তিৰ নিচিনাকৈ ভূমিকা পালন কৰে।
- বৈশেষিক দর্শনে সাতবিধ পদার্থক স্বীকাৰ কৰে।
- ইংৰাজী 'Category' শব্দটোৱে 'পদার্থ'ক সূচিত কৰে।
- বৈশেষিক শব্দটো বিশেষ নামৰ পৰা আহিছে।
- বৈশেষিক দর্শনৰ প্রতিষ্ঠাতা হৈছে কনাদ, যাক উলুক, কাশ্যপ আদি নামে�ৰেও জনা যায়।
- বৈশেষিক দর্শনৰ প্রতিষ্ঠাতা কনাডে বৈশেষিক সূত্র লিখিছিল।
- বৈশেষিক দর্শনে ছয়বিধ পদার্থক স্বীকাৰ কৰে।
- বৈশেষিক দর্শন মতে, জ্ঞানক দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি, যথার্থ জ্ঞান আৰু অযাথর্থ জ্ঞান।
- যথার্থ জ্ঞানক চাৰি প্রকাৰত ভাগ কৰিব পাৰি ঃ প্রত্যক্ষ, অনুমান, স্মৃতি আৰু অন্তর্জ্ঞান।
- অযথার্থ জ্ঞানক চাৰি প্রকাৰত ভাগ কৰিব পাৰি ঃ সংশয়, বিপর্যয়, অনধ্যৱসায় আৰু স্বপ্ন।
- বৈশেষিক দর্শনে সকলো প্রকৃত অস্তিত্বক দুটা শ্রেণীত বিভক্ত কৰে, ভাৱ আৰু অভাৱ।

- গুণ স্বাধীনভাৱে নিজে নিজে বর্তী থাকিব নোৱাৰে। ইয়াক গুণবোৰৰ পৰা মুক্ত বুলি ভবা হয় আৰু ই সংযোজন আৰু বিয়োজনৰ এক চর্তবিহীন কাৰণ নহয়।
- বৈশেষিক দর্শনৰ প্রতিষ্ঠাতা কনাডে দ্রব্যক এক অস্তিত্ব হিচাপে যাৰ গুণ আৰু কর্ম এই দুয়োটা থকা বুলি কৈছে।
- সামান্যই কোনো শ্রেণীক নুবুজায়, কিন্তু কিছুমান বস্তুৰ সাধাৰণ লক্ষণকহে বুজায়।
- অভাৱ হৈছে বৈশেষিক দর্শনৰ এক অত্যন্ত গুৰুত্বপূর্ণ পদার্থ। অভাৱ মূলতঃ চাৰি প্রকাৰৰ— (ক) প্রাগ্‌ভাৱ, (খ) ধ্বংসাভাৱ, (গ) আন্যোন্যাভাৱ, (ঘ) অত্যন্তাভাৱ।

১.১০ অধিক জানিবলৈ

১) দাস, ভূষণ পৰিমল, *ভাৰতীয় দর্শনৰ পৰিচয়*
২) পূজাৰী, বন্দনা, *ভাৰতীয় দর্শনত এভূমুকি*
৩) ভট্টাচার্য্য, জ্যোৎস্না, *ভাৰতীয় দর্শন*

১.১১ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ প্রত্যক্ষ, অনুমান, স্মৃতি আৰু প্রজ্ঞা

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সংশয়, ভ্রম, অনধ্যৱসায় আৰু স্বপ্ন

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক) সত্য (খ) অসত্য

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ দ্রব্য, গুণ, কর্ম, সামান্য, বিশেষ, সমবায়, অভাৱ

৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভৱ আৰু অভাৱ

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অর্ন্তজ্ঞান হ'ল কোনো বস্তুৰ অতীত, বর্তমান আৰু ভৱিষ্যতৰ এক তাৎক্ষণিক অনুভৱ। অর্ন্তজ্ঞান ভিতৰৰ ইন্দ্রিয়ৰ পৰা উদ্ভৱ নহয়।

৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক) শুদ্ধ খ) শুদ্ধ গ) শুদ্ধ ঘ) শুদ্ধ ঙ) শুদ্ধ

৮নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ দ্রব্যক গুণ আৰু কর্মৰ অজ্ঞাত আৰু অজ্ঞেয় আধাৰ হিচাপে ল'ব পাৰি। দ্রব্য নোহোৱাকৈ গুণ আৰু কর্ম পাব নোৱাৰি। সেয়ে ই গুণ আৰু কর্ম, প্রকৃত বা প্রামাণিক, বর্তমান বা ভৱিষ্যতৰ আধাৰ।

৯নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ কনাডে সমবায়ক উপাদান কাৰণ আৰু ইয়াৰ পৰিমাপৰ সম্পর্ক বুলি কৈছে, কিন্তু ই উপাদান কাৰণ আৰু পৰিণামৰ সংযুক্ত হৈ সৃষ্টি নহয়।

১০নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ কনাডৰ মতে গুণ হ'ল গুণবোৰৰ পৰা মুক্ত বুলি ভবা হয় আৰু ই সংযোজক আৰু বিয়োজনৰ এক চর্তবিহীন কাৰণ নহয়।

১১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সোতৰ প্রকাৰ

১২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সামান্য হৈছে শ্রেণীৰ এক আচল গুণ। সামান্যই কোনো শ্রেণীক নুবুজায়। কিন্তু কিছুমান বস্তুৰ সাধাৰণ লক্ষণকহে বুজায়। উদাহৰণস্বৰূপে, গৰুৰ জাতিগত বৈশিষ্ট্য আন বহুতো গৰুৰ মাজত আছে, যিটো স্বতন্ত্র আন বেলেগ গৰুতকৈ ভিন্ন নহয়।

১৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ জৈন আৰু বেদান্ত দর্শন

১৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ প্রাগভাৱ, ধ্বংসাভাৱ, আনোঁন্যাভাৱ, অত্যন্তাভাৱ

১৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক) শুদ্ধ খ) অশুদ্ধ

১.১২ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ ঃ বৈশেষিক দর্শনত পোৱা সাত প্রকাৰৰ পদার্থ কি কি?

প্রশ্ন ২ ঃ যথার্থ জ্ঞানক কেইটা ভাগত ভগাব পাৰি?

প্রশ্ন ৩ ঃ বৈশেষিক দর্শনৰ প্রৱর্তক কোন?

প্রশ্ন ৪ ঃ প্রাগ্‌ভাৱৰ এটা উদাহৰণ দিয়ক।

প্রশ্ন ৫ ঃ বৈশেষিক দর্শনত পোৱা নবিধ দ্রব্যৰ নাম লিখক।

খ) চুটি প্রশ্ন (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ অভাৱ সম্বন্ধে চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ সামান্য কি? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৩ ঃ বৈশেষিক দর্শন অনুসৰি যথার্থ জ্ঞান কি?

প্রশ্ন ৪ ঃ চার্বাক সম্বন্ধে চমুকৈ ব্যাখ্যা আগবঢ়াওক।

প্রশ্ন ৫ ঃ স্বভাৱবাদ কি?

গ) চমুটোকা লিখক (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

(ক) অভাৱ

(খ) গুণ

(গ) দ্রব্য

(ঘ) সামান্য

ঘ) পার্থক্য নির্ণয় কৰক (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

(ক) সামান্য আৰু বিশেষ

(খ) যথার্থজ্ঞান আৰু অযথার্থ জ্ঞান

ঘ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ বৈশেষিক দর্শনৰ বিভিন্ন পদাথসমূহ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ বৈশেষিক দর্শনৰ জ্ঞান-বিজ্ঞান সম্পর্কে মূল্যাংকন কৰক।

প্রশ্ন ৩ ঃ বৈশেষিক দর্শনে স্বীকাৰ কৰা দ্রব্যৰ প্রকাৰসমূহ কি কি? দ্রব্যৰ ভূমিকা সম্বন্ধে বৈশেষিক দর্শনত আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৪ ঃ অভাৱৰ ভিন্ন প্রকাৰ সম্বন্ধে উদাহৰণৰ সৈতে ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৫ ঃ দ্রব্য সম্পর্কে বিশদভাৱে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৬ ঃ গুণ'ৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াওক? ইয়াৰ প্রকৃতি সম্বন্ধে ব্যাখ্যা কৰক।

****

অধ্যায় ২ ঃ বৈশেষিক পৰমাণুবাদ

অধ্যায় গাঁথনি

২.১ উদ্দেশ্য

২.২ পৰিচয়

২.৩ 'পৰমাণু' শব্দটোৰ অর্থ

২.৪ চাৰি উপাদান/পৰমাণু ঃ ক্ষিতি, অপ, তেজ আৰু বায়ু

২.৪.১ ক্ষিতি বা পৃথিৱী

২.৪.২ পানী বা অপ

২.৪.৩ বায়ু

২.৪.৪ জুই বা তেজ

২.৫ আকাশ পাৰমাণৱিক নহয়

২.৬ পৰমাণুৰ অস্তিত্বৰ পক্ষে বৈশেষিকৰ যুক্তি

২.৭ জগতৰ সৃষ্টি আৰু ধ্বংস

২.৮ বৈশেষিকৰ পৰমাণুবাদ জড়বাদী নহয়

২.৯ বৈশেষিক পৰমাণুবাদ আৰু গ্রীক পৰমাণুবাদ ঃ এক তুলনামূলক অধ্যয়ন

২.১০ বৈশেষিক পৰমাণুবাদৰ সমালোচনামূলক গুণ নির্ণয়

২.১১ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

২.১২ অধিক জানিবলৈ

২.১৩ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

২.১৪ আৰ্হি প্রশ্ন

২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টিৰ অধ্যয়নৰ জৰিয়তে আপোনালোক সক্ষম হ'ব—

- ক্ষিতি, অপ, তেজ, বায়ু আৰু আকাশ — এই পাঁচোটা উপাদানৰ প্রকৃতি বর্ণনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- বৈশেষিকৰ সৃষ্টি আৰু ধ্বংসৰ ধাৰণাক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- বৈশেষিক দর্শনৰ পৰমাণুবাদৰ প্রকৃতি ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- বৈশেষিক পৰমাণুবাদ আৰু গ্রীক পৰমাণুবাদৰ তুলনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- বৈশেষিকৰ পৰমাণুবাদক সমালোচনাসহ মূল্যায়ন কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

২.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টিয়ে আপোনালোকক বৈশেষিক পৰমাণুবাদৰ সৈতে পৰিচয় কৰাব। বৈশেষিক দর্শনে পোষণ কৰে যে, জগতৰ জড়বস্তুবোৰ অংশৰ দ্বাৰা গঠিত আৰু ই উৎপাদন আৰু বিনাশৰ অধীন। এই অংশসমূহ পুনৰ বিভিন্ন অংশত বিভক্ত হয়। কিন্তু আটাইতকৈ সূক্ষ্ম অংশটোক আৰু ক্ষুদ্রতৰ অংশলৈ ভাগ কৰিব নোৱাৰি। দ্রব্যৰ এই অবিভক্ত, অংশবিহীন আৰু শ্বাশ্বত ক্ষুদ্রতম জড়কণাকে 'পৰমাণু' (atom) বোলা হয়। এইদৰে, ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য বস্তু বা দ্রব্যবোৰ উৎপাদন কৰিবলৈ বিভিন্ন অংশত পৰমাণুসমূহ সংযুক্ত হয়। বৈশেষিক দর্শনত সৃষ্টিৰ অর্থ হৈছে বিভিন্ন অংশত পৰমাণুসমূহৰ সংযোগ আৰু বিনাসৰ অর্থ হৈছে এনেধৰণৰ সংযোগৰ দ্রৱীভৱন (dissalution)। সেইকাৰণে, সৃষ্টিৰ সন্দর্ভত বৈশেষিকৰ মতামতক পৰমাণুবাদ (atomism) বোলা হয়। বৈশেষিক দর্শনে অসৎকার্যবাদক বিশ্বাস কৰে, যিয়ে বুজায় যে কার্যটো সৃষ্টিৰ পূর্বে কাৰণত নিহিত নাথাকে। কার্য এক নতুন আৰম্ভণি, এক সতেজ সৃষ্টি। যদিও ই এটা কাৰণক পূর্বনির্দ্ধাৰণ কৰে, তথাপিও কাৰণত ই অসন্দিগ্ধভাৱে নিহিত নাথাকে নাইবা কাৰণৰ সৈতে অভিন্নও নহয়। সেয়ে, বৈশেষিকৰ পৰমাণুবাদক আৰম্ভবাদ বুলিও জনা যায়।

২.৩ 'পৰমাণু' শব্দটোৰ অর্থ

'পৰমাণুবাদ' (atomism) শব্দটো আহিছে গ্রীক বিশেষণ পদ 'atom'ৰ পৰা, যাৰ অর্থ 'অবিভক্ত' বা 'অবিভাজ্য' (indivisible)। পাশ্চাত্য দর্শনত প্রাচীন পৰমাণুবাদ ইতিহাস কেৱল দ্রব্যৰ প্রকৃতিৰ বিষয়ে এক মতবাদৰ ইতিহাস নহয়, বৰঞ্চ এক ধাৰণাৰ ইতিহাস যে যিকোনো ক্ষেত্রতত্ব বিষয়ক, ব্যাপ্তি, কাল আদি আয়তনৰ অবিভক্ত অংশ আছে। পৰমাণুবাদ বিভিন্ন প্রকাৰৰ আছে। প্রাচীন গ্রীক দর্শনত কিছুসংখ্যক গুৰুত্বপূর্ণ মতবাদীয়ে মত পোষণ কৰে যে বিশ্বব্রহ্মাণ্ডখন স্বাভাৱিক বস্তুবিষয়ক পৰমাণুৰে গঠিত। উদাহৰণস্বৰূপে ঃ পঞ্চম শতিকাত B.C. Leucippus আৰু তেওঁৰ শিষ্য ডেম'ক্রেটাছ (Democritus)য়ে সূচনা কৰিছিল যে, 'দ্রব্য' গঠিত হয় 'পৰমাণু' নামৰ ক্ষুদ্র অবিভাজ্য কণিকাৰে। লাইব্‌নিজৰ আধ্যাত্মিক পৰমাণুবাদে উল্লেখ কৰে যে আধ্যাত্মিক পৰমাণু অসংখ্য আছে। তেওঁ এইবোৰ পৰমাণুক 'ম'নাড' (Monad) আখ্যা দিছে। ম'নাডসমূহ বিশ্বজগতৰ শক্তিৰ কেন্দ্রবিন্দু। আকৌ, হিউমৰ মনস্তাত্বিক পৰমাণুবাদে উল্লেখ কৰে যে, কেৱল 'ধাৰণা' (Impression or ideas)ৰহে অস্তিত্ব আছে। সমসাময়িক দার্শনিক পটত আমি বাট্রাণ্ড ৰাছেলক দেখিবলৈ পাওঁ, যিয়ে পৰমাণুবাদৰ এক বেলেগ প্রকাৰৰ সমর্থন কৰে, যাক কোৱা হয় তর্কীয় পৰমাণুবাদ (logical atomism)। এইদৰেই পাশ্চাত্য দর্শনত আমি বিভিন্ন প্রকাৰৰ পৰমাণুবাদক স্বীকাৰ কৰা দেখা পাওঁ। পৰমাণুৰ স্বৰূপ বা প্রকৃতিৰ ক্ষেত্রত গ্রীক পৰমাণুবাদ আৰু বৈশেষিক পৰমাণুবাদে

কিছুমান সাধাৰণ দৃষ্টিভঙ্গী মানি চলা দেখা যায়। তথাপি, কেতবোৰ গুৰুত্বপূর্ণ দিশত উভয়ৰ মাজত পার্থক্য পৰিলক্ষিত হয়।

২.৪ চাৰি উপাদান/পৰমাণু ঃ ক্ষিতি, অপ, তেজ আৰু বায়ু

বৈশেষিক পৰমাণুবাদ অনুসৰি জগতৰ সকলো সংযোজিত বস্তু ক্ষিতি, অপ, তেজ আৰু বায়ু এই চাৰিটা উপাদান বা পৰমাণুৰে সংগঠিত। সেয়েহে, ইয়াত এইবোৰ পৰমাণুৰ প্রকৃতি সম্বন্ধে এক চমু পৰিচয় ডাঙি ধৰাৰ প্রয়োজন আছে।

২.৪.১ ক্ষিতি বা পৃথিৱী (Earth)

ক্ষিতি বা পৃথিৱীৰ নিজস্ব বিশেষ গুণ আছে। পৃথিৱীৰ ৰং, গোন্ধ, সোৱাদ, স্পর্শ, সংখ্যা, আয়তন, সংযোজন, বিয়োজন, সন্নিকর্ষ, দুৰতা, ওজন, তৰলতা আৰু গতিবেগ ইত্যাদি আছে। পৃথিৱী শ্বাশ্বত আৰু অ-শ্বাশ্বত। পৃথিৱীৰ পৰমাণুসমূহ শ্বাশ্বত বা নিত্য। পৃথিৱীৰ পৰমাণুৰ পৰা সংগঠিত হোৱা দ্রব্যবোৰ অনিত্য।

২.৪.২ অপ বা পানী (Water)

পানীৰ বর্গ পানীতে থাকে। পানীৰ ৰং, সোৱাদ, স্পর্শ, প্রাকৃতিক তৰলতা, বিজলুৱা, সংখ্যা, আয়তন, স্পষ্টতা, সংযোজন, বিয়োজন, দুৰতা, সমীপতা, ভৰ আৰু বেগ আদি গুণ আছে। অপ বা পানী নিত্য আৰু অনিত্য। পানী পৰমাণুবোৰ নিত্য। পানীৰ পৰমাণুৰ দ্বাৰ সংগঠিত দ্রব্যসমূহ অনিত্য।

২.৪.৩ তেজ বা জুই (Fire)

জুইৰ বর্গ জুইতে থাকে। জুইৰ ৰং, স্পর্শ, সংখ্যা, আয়তন, স্পষ্টতা, সংযোজন, বিয়োজন, দুৰতা, সমীপতা আৰু বেগ আদি গুণ আছে। জুই নিত্য হোৱাৰ উপৰিও ই অনিত্যও। জুইৰ পৰমাণুবোৰ নিত্য। সংগঠিত জ্বলন্ত দ্রব্যবোৰ অনিত্য।

২.৪.৪ বায়ু (Air)

বায়ুৰ বর্গ বায়ুতে থাকে। বায়ুৰ স্পর্শ, সংখ্যা, আয়তন, স্পষ্টতা, সংযোজন, বিয়োজন, দুৰতা, সমীপতা আৰু বেগ আদি গুণ আছে। আন তিনিটা উপাদানৰ দৰে বায়ুও নিত্য আৰু অনিত্য। বায়ুৰ পৰমাণুবোৰ নিত্য। বায়ুৰ পৰমাণুৰ দ্বাৰা গঠিত দ্রব্যবোৰ অনিত্য।

২.৫ আকাশ পাৰমাণৱিক নহয়

আকাশ বা ব্যোম পাৰমাণৱিক নহয়। আকাশ এক, সর্বব্যাপী, নিত্য আৰু অপ্রত্যক্ষিত দ্রব্য, যাৰ এক বিশেষ গুণ আছে। সেয়া হ'ল শব্দ। আকাশ এক আৰু কোনো ভিন্নতা নাই। আকাশ নিত্য। ইয়াক উৎপাদনো কৰিব নোৱাৰি, ধ্বংসও কৰিব নোৱাৰি। আকাশে সকলো দেশ পূর্ণ কৰে, কিন্তু ই নিজেই দেশ (Space) নহয়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ১ঃ সত্য নে অসত্য উল্লেখ কৰক ঃ

ক) বৈশেষিক পৰমাণুবাদে সৎকার্যবাদ মানি লৈছে। (সত্য/অসত্য)

খ) বৈশেষিকৰ পৰমাণুবাদক পৰমাণুকাৰণবাদ বুলিও কোৱা হয়। (সত্য/অসত্য)

গ) বৈশেষিকৰ মতে পৰমাণু চাৰিটা আছে। (সত্য/অসত্য)

প্রশ্ন ২ ঃ পৰমাণুৰ সংজ্ঞা দিয়ক

.....

.....

অনুশীলনী ২.১

আপোনালোকে ভাৱেনে যে পৃথিৱী, পানী, জুই আৰু বায়ু হৈছে বিশ্বজগতৰ একমাত্র চৰম পাৰমাণৱিক উপাদান?

.....

.....

২.৬ পৰমাণুৰ অস্তিত্বৰ পক্ষে বৈশেষিকৰ যুক্তি

পৰমাণুৰ অস্তিত্ব প্রমাণৰ ববে বৈশেষিকই তলৰ যুক্তিসমূহ আগবঢ়াইছে—

প্রথমে, আয়তনৰ বিভিন্ন মাত্র থাকে, যাৰ আকাশৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ আয়তনৰ আটাইতকৈ তলৰ সীমা থাকে আৰু যাৰ এটা পৰমাণুৰ আটাইতকৈ ক্ষুদ্রতম আয়তনত আটাইতকৈ তলৰ সীমা থাকে। ডাঙৰতকৈও ডাঙৰ আয়তন আছে, যি আকাশৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ আয়তনত একেবাৰে উর্দ্ধসীমাত থাকে। ইয়াৰোপৰি ক্ষুদ্রতকৈও ক্ষুদ্র আয়তন আছে, যি শেষ হয় এটা পৰমাণুৰ আটাইতকৈ ক্ষুদ্রতম আয়তনত। এটা পৰমাণু হৈছে আটাইতকৈ ক্ষুদ্রতম অংশ, যি অবিভক্ত বা অবিভাজ্য।

দ্বিতীয়তে, যদিহে পৰমাণুৰ অংশ থাকে, তেন্তে সেই অংশবোৰৰ আকৌ আন অংশ

থাকিব আৰু এনেদৰেই ই অসীমত্বও পৰিণত হ'ব। তেতিয়া বস্তুৰ আয়তনত কোনো পার্থক্য নাথাকিব। আকৌ, যদি সকলো দ্রব্য অসীম সংখ্যক অংশত অন্তহীনভাৱে বিভাজিত হয়, তেন্তে বস্তুৰ আকাৰৰ মাজতো কোনো পার্থক্য নাথাকিব, আৰু তেতিয়া এখন পর্বত আৰু এটা সঁৰিয়হৰ গুটিৰ আকাৰ সমান হ'ব। সেইকাৰণে, এই কথা স্বীকাৰ কৰিবই লাগিব যে পৰমাণু হৈছে সংগঠিত দ্রব্যৰ আটাইতকৈ ক্ষুদ্রতম অংশ, যি অংশবিহীন আৰু অবিভাজ্য।

তৃতীয়তে, এইটো কোৱা হয় যে যিহেতু সংগঠিত বস্তুবোৰ ক্ষণস্থায়ী, পৰিবর্তনীয়, বিভাজ্য, উৎপাদিত আৰু বিনাশী, সেয়ে, সেইবোৰ পৰমাণুৰ দ্বাৰা গঠিত, সি নিত্য, অপৰিবর্তনীয়, অবিভাজ্য, অ-উৎপাদনীয় আৰু ধ্বংসবিহীন।

চতুর্থতে, যদি কোনো অবিভাজ্য পৰমাণু নাথাকে, তেন্তে কোনো বিঘটনো (dissalution) নাথাকিব বিঘটন হৈছে সংগঠিত দ্রব্যৰ উপাদান পৰমাণুৰ বিয়োজন। সিহঁতৰ বিনাস হয় সিহঁতৰ অংশবোৰৰ বিয়োজনৰ হেতু।

২.৭ জগতৰ সৃষ্টি আৰু বিনাশ

বৈশেষিক পৰমাণুবাদে ব্যাখ্যা কৰে জগতৰ সেই অংশৰ যি অনিত্য। অনিত্য বস্তু হৈছে সংগঠিত বস্তু, যি সময়ত হোৱা সৃষ্টি আৰু ধ্বংসৰ বিষয়। সকলো সংগঠিত বস্তু পৰমাণুৰ সংযোগৰ দ্বাৰা গঠিত হয় আৰু সিহঁতৰ পৃথকীকৰণৰ দ্বাৰা ধ্বংস হয়। বৈশেষিকসকলে পৰমাণুৰ সংযোগ আৰু ক্ষতিৰ পদ্ধতিক নিয়ন্ত্রণ কৰা নৈতিক আৰু আধ্যাত্মিক নীতিসমূহ স্বীকাৰ কৰে।

বৈশেষিক পৰমাণুবাদ আধ্যাত্মিক। পৰমাণুৰ প্রাথমিক আৰু সামান্য দুয়োটা গুণেই আছে। ইয়াক পৰিমণ্ডলীয় বুলি কোৱা হয়। সিহঁত আত্মাৰ সৈতে সহ-নিত্য আৰু জগতৰ উপাদান কাৰণ। পৰমাণুবোৰ নিজতেই গতিবিহীন আৰু ধ্বংসৰ সময়তো সিহঁত নিষ্ক্রিয় হৈয়ে ৰয়। এজন বাহ্যিক অভিকর্তাৰ দ্বাৰা সিহঁতৰ ওপৰত গতি অর্পণ কৰা হয়। বৈশেষিকসকলৰ বাবে এই বাহ্যিক অভিকর্তা এক অদৃশ্য শক্তি, যাক 'অদৃষ্ট' ৰূপে জনা যায়। অদৃষ্টক ধর্ম আৰু অধর্মৰ অদৃস্য শক্তি হিচাপে বর্ণনা কৰা হৈছে, যি ব্যক্তিগত আত্মাৰ মাজত থাকে আৰু আনন্দ-স্ফূর্তি নাইবা দুখৰ ৰূপত ফলপ্রসু কৰিবলৈ বিচাৰে।

বৈশেষিকসকলে মানি চলে যে জগতৰ সৃষ্টিৰ বাবে ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাই নিষ্ক্রিয় পৰমাণুবোৰৰ মাজত গতিৰ সঞ্চাৰ কৰে আৰু ইয়াৰ ফলত দুটি পৰমাণু সংযুক্ত কৰি এটি 'ত্রাণু'ক সৃষ্টি কৰে। তিনিটি পৰমাণু সংযুক্ত হ'লে 'ত্রাণুক' বা 'ত্রসৰেণু' সৃষ্টি কৰে। 'ত্রস' শব্দৰ অর্থ 'গতি'। পৰমাণু আৰু ত্রাণুক প্রত্যক্ষ কৰিব নোৱাৰি। ত্রাণুক বা ত্রসৰেণু প্রথম দৃষ্টিগোচৰ জড়দ্রব্য। ইয়াৰ পিছত চাৰিটা 'ত্রাণুক' মিলিত হৈ 'চতুৰণুক' সৃষ্টি কৰে। 'চতুৰণুক' ত্রাণুতকৈ অধিক স্থূল। ই সক্রিয় স্বভাৱৰ। ই ডাঙৰ ডাঙৰ সংগঠিত দ্রব্যত সংযুক্ত হয়। এইখিনিতেই মনত ৰাখিবলগীয়া যে ত্রাণুক সৃষ্টি কৰিবলৈ সংযুক্ত হোৱা দুটা পৰমাণু একেজাতীয় হ'ব লাগিব।

বায়ু পৰমাণুৰ সংযোগৰ পৰাই বায়ুৰ সম্পূৰ্ণ বস্তুগত উপাদান অৰ্থাৎ মহাভূতৰ আৱিৰ্ভাৱ হয় আৰু ই অনন্ত আকাশত এক নেৰানেপেৰা কম্পিত মাধ্যম ৰূপে অস্তিত্বশীল হৈ থাকে। ঠিক একেদৰে পানীৰ পৰমাণুত গতি থাকে, যি বায়ুত অস্তিত্বশীল আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা চলাচল কৰে। পৃথিৱীৰ পৰমাণুতো একেদৰে গতি সঞ্চাৰিত হয় আৰু পৃথিৱীৰ সম্পূৰ্ণ উপাদান গঠন কৰে, যি সম্পূৰ্ণ পঞ্চভৌতিক পানীৰ এক বহল বিস্তৃতিত অস্তিত্বশীল। তেতিয়া পোহৰৰ পৰমাণুৰ পৰা পোহৰৰ সম্পূৰ্ণ উপাদানৰ সৃষ্টি হয় আৰু সম্পূৰ্ণ পানীত ইয়াৰ উজ্জ্বলতাৰ সৈতে অস্তিত্বশীল হৈ পৰে। ইয়াৰ পাছত আৰু ঈশ্বৰৰ কেৱল চিন্তা (অভিধ্যান)ৰ দ্বাৰা পোহৰ আৰু পৃথিৱীৰ পৰমাণুৰ মাজৰ পৰা এক জগত (ব্ৰহ্মাণ্ড)ৰ ভ্ৰূণৰ আৱিৰ্ভাৱ হয়। ঈশ্বৰে সৃষ্টিৰ কৰ্ম ইয়াৰ মূৰ্ত ৰূপত ব্ৰহ্মাৰ ওপৰত ন্যস্ত কৰে।

সৃষ্টি আৰু ধ্বংসৰ বৃত্তটোৰ কোনো আৰম্ভনি নাই। বহু জন্ম আৰু মৃত্যু, অবিৰতভাৱে লাভ কৰা দুখ আৰু সুখৰ অন্তত আত্মাই ধ্বংসৰ মাজত বিশ্ৰাম আৰু ঠাই লাভ কৰে। দুটা ধ্বংসৰ মাজত এটা সৃষ্টিক কোৱা হয় 'কল্প' (Kalpa)। যেতিয়া আন আত্মাৰ দৰে ব্ৰহ্ম অৰ্থাৎ জগত আত্মাই তেওঁ শৰীৰ ত্যাগ কৰে, তেতিয়া মহেশ্বৰ নাইবা সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ ঈশ্বৰৰ আবিৰ্ভাৱ ঘটে, যিয়ে জগতৰ বিনাশ কামনা কৰে। ইয়াৰ লগে লগে জীৱিত সত্ত্বাত সৃষ্টিশীল অদৃষ্ট নাইবা অদৃষ্ট নৈতিক অভিকৰ্তা ধ্বংসশীল অদৃষ্টৰ দ্বাৰা বাধ্যগ্ৰস্ত হয় আৰু অভিজ্ঞতাৰ সক্ৰিয় জীৱনৰ বাবে কাম কৰাটো স্তব্ধ হৈ পৰে। যেতিয়া ধ্বংসশীল অদৃষ্টই ক্ৰিয়া কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে, তেতিয়া সিহঁতৰ দেহ আৰু সংবেদনবোৰৰ উপাদানীয় পৰমাণুত গতিৰ সঞ্চাৰ আৰম্ভ হয়। গতিৰ কাৰণে পৰমাণু আৰু দেহ আৰু সংবেদনৰ আনুষঙ্গিক অনৈক্যতাৰ বিয়োজন ঘটে। এইদৰেই সংবেদন আৰু দেহৰ ধ্বংসৰ সৈতে পৰমাণুবোৰ সিহঁতৰ সংযোজনৰ নিবৃত্তিৰ জৰিয়তে ধ্বংস হৈ যায়। পৃথিৱী, পানী, বায়ু আৰু পোহৰ— এই চাৰি প্ৰকাৰৰ পৰমাণু অমিলিত আৰু ধ্বংস হৈ যায়। ইয়াত, এই কথা উল্লেখ কৰিব লাগিব যে ধ্বংসৰ শৃংখলত পৃথিৱী আগতে আহে, তাৰ পাছত পানী, পোহৰ আৰু শেষত আহে বায়ু। আনহাতে, সৃষ্টিৰ শৃংখলত প্ৰথমে আহে বায়ু, তাৰ পাছত পানী আৰু তাৰ পাছত মহান পৃথিৱী আৰু একেবাৰে শেষত পোহৰৰ আবিৰ্ভাৱ হয়।

২.৮ বৈশেষিকৰ পৰমাণুবাদ জড়বাদী নহয়

বৈশেষিক পৰমাণুবাদ জড়বাদী নহয়, যিহেতু ই আধ্যাত্মিক দ্ৰব্য— আত্মা আৰু ঈশ্বৰৰ সত্যতাৰ লগতে কৰ্মবাদকো স্বীকাৰ কৰিছে। পৰমাণুবোৰ এই জগতৰ উপাদান কাৰণ আৰু অদৃশ্য শক্তিৰ গৰাকী ঈশ্বৰ হৈছে নিমিত্ত কাৰণ (efficient cause)। সেয়ে, কোৱা হয় যে, বৈশেষিক পৰমাণুবাদত ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য জগতখনে নৈতিক শৃংখলা পূৰ্বতেই ধাৰণ কৰি থয়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ৩ঃ বৈশেষিক দর্শন মতে, বৈধ জ্ঞানক কেইটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি?

ক) বৈশেষিক পৰমাণুবাদ জড়বাদী। (সত্য/অসত্য)

খ) বৈশেষিকসকলৰ মতে, পৰমাণুবোৰ নিজেই নিষ্ক্রিয় আৰু গতিহীন। (সত্য/অসত্য)

গ) এক অদৃশ্য শক্তি (অদৃষ্ট)ৰ দ্বাৰা পৰমাণুত গতিৰ সঞ্চাৰ কৰা হয়। (সত্য/অসত্য)

ঘ) পৰমাণুবোৰ সমান্তৰ শ্রেণী (arithmetical progression)ত সংযুক্ত হয়। (সত্য/অসত্য)

প্রশ্ন ৪ ঃ What is dyad?

.....

প্রশ্ন ৫ ঃ 'ত্রাণু' কি?

.....

প্রশ্ন ৬ ঃ অদৃষ্টৰ সংজ্ঞা দিয়ক।

.....

অনুশীলনী ২.২

আপোনালোকে ভাৱে নে যে জগতৰ সৃষ্টি আৰু ধ্বংসৰ বৈশেষিক মতবাদটো পৰমাণুবাদৰ এক বিস্তাৰিত মতবাদ?

.....

.....

.....

২.৯ বৈশেষিক পৰমাণুবাদ আৰু গ্রীক পৰমাণুবাদ ঃ এক তুলনামূলক অধ্যয়ন

পৰমাণুৰ প্রকৃতিৰ সন্দর্ভত বৈশেষিক পৰমাণুবাদ আৰু গ্রীক পৰমাণুবাদৰ মাজত সাদৃশ্য ও বৈসাদৃশ্য দুয়োটায়ে আছে। তলত উভয়ৰে মাজৰ সাদৃশ্য আৰু বৈসাদৃশ্যসমূহ উল্লেখ কৰা হ'ল—

সাদৃশ্য ঃ

১) পৰমাণুৰ অবিভাজ্য, অংশবিহীন, অপ্রত্যক্ষিত আৰু অনন্ত প্রকৃতিৰ ক্ষেত্রত বৈশেষিক পৰমাণুবাদ লিওকিপাছ আৰু ডেম'ক্রেটাছৰ গ্রীক পৰমাণুবাদৰ সৈতে একমত।

২) বৈশেষিক আৰু গ্ৰীক পৰমাণুবাদ উভয়েই পৰমাণুক এই ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য জগতখনৰ উপাদান কাৰণ হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছে।

বৈসাদৃশ্য ঃ

১) লিওকিপাছ আৰু ডেম'ক্ৰেটাছে পোষণ কৰে যে পৰমাণুবোৰৰ কেৱল পৰিমাণগত পাৰ্থক্যহে আছে। তেওঁলোকে পৰমাণুৰ মাজত যিকেনো গুণগত পাৰ্থক্যক অস্বীকাৰ কৰিছে। কিন্তু বৈশেষিক পৰমাণুবাদে পৰমাণুৰ মাজত গুণগত আৰু পৰিমাণগত উভয় পাৰ্থক্যকে মানি লৈছে।

২) গ্ৰীক পৰমাণুবাদে পৰমাণুৰ প্ৰতি কোনোধৰণৰ সামান্য গুণ আৰোপ কৰা নাই। কিন্তু বৈশেষিক পৰমাণুবাদে পৰমাণুত সামান্য গুণৰ উপস্থিতি স্বীকাৰ কৰিছে।

৩) গ্ৰীক পৰমাণুবাদে বিশ্বাস কৰে যে পৰমাণুৰ অন্তনিৰ্হিত গতি আছে আৰু সেয়ে, সিহঁত অনিবাৰ্যভাৱে সক্ৰিয়। গ্ৰীক মতামতৰ বিপৰীতে বৈশেষিকসকলে মানি চলে যে পৰমাণুবোৰ গতিহীন আৰু নিষ্ক্ৰিয়। ইয়াৰোপৰি, বৈশেষিকই ইয়াত এক অদৃষ্ট শক্তিৰ উপস্থিতিকো স্বীকাৰ কৰি লৈছে। তেওঁলোকৰ মতে অদৃষ্টৰ দ্বাৰাই পৰমাণুবোৰে গতি লাভ কৰে।

৪) গ্ৰীক মতানুসৰি আত্মা পৰমাণুৰে সংগঠিত, কিন্তু বৈশেষিকসকলৰ মতে আত্মা আৰু পৰমাণু বেলেগ। তাৰোপৰি, বৈশেষিকসকলে আত্মা আৰু পৰমাণুক অনন্ত আৰু স্বতন্ত্ৰৰূপে গ্ৰহণ কৰিছে।

৫) ক্ৰমবিকাশৰ ক্ষেত্ৰত গ্ৰীক পৰমাণুবাদে মত প্ৰকাশ কৰে যে ক্ৰমবিকাশ বা ক্ৰমবিবৰ্তন যান্ত্ৰিক। সেয়ে, গ্ৰীক পৰমাণুবাদ জড়বাদী। কিন্তু, বৈশেষিক পৰমাণুবাদ আধ্যাত্মিক আৰু নৈতিক নিয়মৰ দ্বাৰা পৰিচালিত। দেখা যায় যে, পিছৰ বৈশেষিকসকলে নিমিত্ত কাৰণ হিচাপে ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰিছে।

২.১০ বৈশেষিক পৰমাণুবাদৰ সমালোচনাত্মক গুণ নিৰ্ণয়

প্ৰফেছৰ চি.ডি. শৰ্মাই বৈশেষিক পৰমাণুবাদৰ সমালোচনা তলত দিয়াৰ দৰে আগবঢ়াইছে—

শৰ্মাই কয় যে, পৰমাণুৰ মাজত থকা বৈশেষিক সম্প্ৰদায়ৰ গুণগত পাৰ্থক্যক বাহাল ৰাখিব নোৱাৰি। তেওঁ যুক্তি দেখুৱায় যে, যদি পৃথিৱীৰ পৰমাণুৰ সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ গুণ থাকে আৰু বায়ুৰ পৰমাণুৰ আটাইতকৈ কম গুণ থাকে, তেন্তে সিহঁতৰ ওজন আৰু আয়তনৰ মাজত পাৰ্থক্য থকাটো উচিত। তাৰোপৰি, যদি পৰমাণুৰ গোন্ধ, স্পৰ্শ, ৰং ইত্যাদিৰ দৰে গুণ থাকে, তেন্তে সিহঁত কেনেকৈ অনন্ত হ'ব পাৰে? আৰু যদি পৰমাণুৰ গুণবোৰ অনন্ত হয় আৰু সিহঁতৰ পৰা ইয়াক পৃথক কৰিব পৰা নাযায়, তেন্তে কিয় এই কথা মানি চলিব লাগে যে আত্মাৰ গুণবোৰক মুক্তিত আত্মাৰ পৰা পৃথক কৰিব পাৰি আৰু কিয় মানি লোৱা হৈছে যে দ্ৰব্যসমূহ গুণ অবিহনেই থাকি যায়? এইবোৰ হৈছে চি.ডি. শৰ্মাৰ দ্বাৰা আগবঢ়োৱা কেতবোৰ পৰ্যবেক্ষণ।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ৭ঃ গ্রীক পৰমাণুবাদ আৰু বৈশেষিক পৰমাণুবাদৰ মাজৰ এটা গুৰুত্বপূর্ণ পার্থক্য উল্লেখ কৰক।

.....

.....

প্রশ্ন ৮ ঃ সত্য নে অসত্য উল্লেখ কৰক।

ক) বৈশেষিক পৰমাণুবাদে পৰমাণুৰ মাজত পৰিমাণগত আৰু গুণগত উভয় পার্থক্য স্বীকাৰ কৰিছে। (সত্য/অসত্য)

খ) বৈশেষিক পৰমাণুবাদে পৰমাণুৰ সামান্য গুণক স্বীকাৰ কৰা নাই। (সত্য/অসত্য)

গ) বৈশেষিক পৰমাণুবাদৰ মতে বিবর্তন যান্ত্রিক পদ্ধতি। (সত্য/অসত্য)

২.১১ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- এই অধ্যায়টিত আমি বৈশেষিক পৰমাণুবাদৰ বিষয়ে জানিব পাৰিছো।
- বৈশেষিক পৰমাণুবাদে উল্লেখ কৰে যে জগতৰ সকলো সংগঠিত বস্তু পৃথিৱী, পানী, বায়ু আৰু জুইৰ পৰমাণুৰ দ্বাৰা গঠিত।
- সৃষ্টিৰ ক্ষেত্রত বৈশেষিকসকলৰ মতামতক পৰমাণুবাদ (atomism) বুলি কোৱা হয়।
- এই অধ্যায়টি পৰমাণুৰ অস্তিত্বৰ বাবে কেতবোৰ যুক্তিৰ সৈতেও জড়িত।
- বৈশেষিক পৰমাণুবাদে জগতৰ সেইটো অংশক ব্যাখ্যা কৰে, যি অনিত্য।
- অনিত্য বস্তুবোৰ হৈছে যৌগিক বস্তু, যি সময়ত হোৱা সৃষ্টি আৰু ধ্বংসৰ বিষয়।
- সকলো যৌগিক বস্তু পৰমাণুৰ সংযোগৰ ফলত সংগঠিত হয় আৰু সিহঁতৰ পৃথকীকৰণৰ জৰিয়তে ধ্বংস হয়।
- বৈশেষিকই পৰমাণুৰ সংযোগ আৰু ক্ষয়ৰ প্রক্রিয়াক পৰিচালনা কৰা নৈতিক আৰু আধ্যাত্মিক নীতিবোৰ গ্রহণ কৰে।
- যিহেতু বৈশেষিকই আধ্যাত্মিক দ্রব্য যেনে ঃ ঈশ্বৰ, আত্মা আদিৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰিছে, সেয়ে বৈশেষিকৰ পৰমাণুবাদ আধ্যাত্মিক আৰু জড়বাদী।
- ইয়াৰোপৰি, বৈশেষিক পৰমাণুবাদ আৰু গ্রীক পৰমাণুবাদে পৰমাণুৰ প্রকৃতিৰ ক্ষেত্রত একমত হোৱাৰ লগতে উভয়ৰে মাজত দ্বিমতো থকা দেখা যায়।

২.১২ অধিক জানিবলৈ

1. Surendranath Dasgupta : A History of Indian Philosophy, Motilal Banarasidass Publication.
2. Jadunath Sinha : Indian Philosophy, Motilal Banarasidass Publication.
3. Chandradhar Sharma : A Critical History of Indian Philosophy. Motilal Banarasidass Publication.
4. D.M. Dutta & S.C. Chatterjee : An Introduction to Indian Philosophy. Motilal Banarasidass Publication.
5. Radhakrishnan : Indian Philosophy. Motilal Banarasidass Publication.
4. Thomas Mcevilley : The Shape of Ancient Thought : Motilal Banarasidass Publication.

২.১৩ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) অসত্য, (খ) সত্য, (গ) সত্য

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ পৰমাণু হৈছে দ্ৰব্যৰ অবিভাজ্য, অংশবিহীন আৰু শ্বাশ্বত কণা।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) অসত্য, (খ) সত্য, (গ) সত্য, (ঘ) অসত্য

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ এটা দ্ৰব্যানুৰ উৎপত্তি হয় দুটা পৰমাণুৰ সংযোগৰ দ্বাৰা। ই হৈছে অতি ক্ষুদ্ৰ (অণু), চুটি (হ্ৰস্ব) আৰু অপ্ৰত্যক্ষিত।

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ যেতিয়া তিনিটা দ্ৰব্যাণুৰ মাজত এক ক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি হয়, তেতিয়া সিহঁতে এটা আনটোৰ সৈতে সংযোজিত হয় আৰু এটা 'ত্ৰাণু'ৰ সৃষ্টি কৰে।

৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ গ্ৰীক পৰমাণুবাদ আৰু বৈশেষিক পৰমাণুবাদৰ মাজৰ এক পাৰ্থক্য এয়ে যে গ্ৰীক দাৰ্শনিক লিউকিপাছ আৰু ডেম'ক্ৰেটাছে পোষণ কৰে যে পৰমাণুবোৰৰ মাজত কেৱল পৰিমাণগত পাৰ্থক্যহে আছে। তেওঁলোকে পৰমাণুৰ মাজত যিকোনো গুণগত পাৰ্থক্যক অস্বীকাৰ কৰিছে। কিন্তু বৈশেষিক পৰমাণুবাদে পৰমাণুৰ মাজত গুণগত ও পৰিমাণগত দুয়োটা পাৰ্থক্যকে স্বীকাৰ কৰিছে।

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) সত্য, (খ) অসত্য, (গ) সত্য

২.১৪ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ ঃ পৰমাণুবাদ (atomism) কি?

প্ৰশ্ন ২ ঃ অসৎ কাৰ্যবাদৰ অৰ্থটো উল্লেখ কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ আৰম্ভবাদৰ আন এটা নাম কি?

প্ৰশ্ন ৪ ঃ 'অদৃষ্ট'ৰ সংজ্ঞা দিয়ক।

প্ৰশ্ন ৫ ঃ 'কল্প' কি?

(খ) চমু প্ৰশ্ন (উত্তৰ প্ৰায় ১৫০-২০০ মান শব্দৰ ভিতৰত কৰিব)

প্ৰশ্ন ১ ঃ 'পৰমাণু' শব্দটোৰ অৰ্থ চমুকৈ উল্লেখ কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ পৰমাণুৰ অস্তিত্বৰ বাবে বৈশেষিকসকলৰ যুক্তিবোৰ চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ পৃথিৱী, পানী, জুই আৰু বায়ু এই চাৰিটা পৰমাণুৰ প্ৰকৃতি চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

(গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (উত্তৰ প্ৰায় ৩০০-৫০০ মান শব্দৰ ভিতৰত কৰিব)

প্ৰশ্ন ১ ঃ বৈশেষিক পৰমাণুবাদ মতবাদটো আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ গ্ৰীক পৰমাণুবাদ আৰু বৈশেষিক পৰমাণুবাদৰ মাজৰ সম্পৰ্ক ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ বৈশেষিকৰ পৰমাণুৰ অস্তিত্বৰ বাবে থকা যুক্তিসমূহ কি কি? ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ বৈশেষিক পৰমাণুবাদৰ সমালোচনাত্মক মূল্যায়ণ আগবঢ়াওক।

****

অধ্যায় ৩ ঃ কার্য-কাৰণবাদ

অধ্যায় গাঁথনি

৩.১ উদ্দেশ্য

৩.২ পৰিচয়

৩.৩ কাৰণতাৰ সংজ্ঞা

৩.৪ ভাৰতীয় দর্শনত কার্য-কাৰণ মতবাদসমূহ

৩.৫ সাংখ্য দর্শনত সৎকার্যবাদ মতবাদ

৩.৬ কাৰণ আৰু কার্যৰ অনুৰূপ প্রকৃতি

৩.৭ সৎকার্যবাদৰ সমালোচনা

৩.৮ সাংখ্যদর্শনত প্রকৃতি পৰিণামবাদ

৩.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৩.১০ অধিক জানিবৰ বাবে

৩.১১ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৩.১২ আদর্শ প্রশ্ন

৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- ভাৰতীয় দর্শনৰ এক আস্তিক সম্প্রদায় হিচাপে সাংখ্যদর্শনৰ আলোচনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- কাৰণতাৰ সংজ্ঞা দিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- কার্য-কাৰণবাদৰ এক মতবাদ হিচাপে সৎকার্যবাদক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- সৎকার্যবাদৰ সাংখ্য মতবাদ আলোচনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- কার্যকাৰণবাদৰ মতবাদ হিচাপে অসৎ কার্যবাদক বর্ণনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- পৰিণামবাদ আৰু বিবর্ত্তনবাদৰ ওপৰত প্রতিবিম্বৰ আলোচনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- ব্রহ্ম বিবর্ত্তনবাদৰ পৰা পৃথক হিচাপে প্রকৃতি পৰিণামবাদক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,

৩.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টিয়ে ভাৰতীয় দর্শনৰ মৌলিক আস্তিক সম্প্রদায়সমূহৰ এটা সম্প্রদায় হিচাপে সাংখ্য এক চমু আভাষৰ সৈতে আপোনালোকক পৰিচয় কৰাব। সাংখ্য দর্শনক ভাৰতীয় দর্শনৰ আদি দার্শনিক সম্প্রদায়সমূহৰ মাজৰ এটা হিচাপে ধৰা হয়। ই বেদ আৰু উপনিষদসমূহৰ আনুগত্যতাক বিশ্বাস কৰে আৰু এনেদৰেই ভাৰতীয় দর্শনৰ আস্তিক সম্প্রদায় হোৱাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ অনুসৰণ কৰে। কিন্তু, আমোদজনকভাৱে কপিল, যাক এই দর্শনৰ পথ-

প্রদর্শক বোলা হয়, তেওঁ ঈশ্বৰৰ অস্তিত্বক কেতিয়াও স্বীকাৰ নকৰিছিল। এনেধৰণৰ সিদ্ধান্ত এইবাবেই আহে যে তেওঁৰ মতে ঈশ্বৰৰ অস্তিত্বক প্রমাণ কৰিব নোৱাৰি। নিৰীশ্বৰবাদৰ এনেধৰণৰ অনুভৱজনিত চিন্তাৰ হেতু সাংখ্য দর্শনক কেতিয়াবা 'নাস্তিক সাংখ্য' নাইবা 'নিৰীশ্বৰ সাংখ্য' বুলিও জনা যায়। কিন্তু সাংখ্য দর্শনৰ ওপৰত এই বিশেষ কথা কেৱল প্রাকল্পিকহে, বহু সময়ত ই বিতর্কৰ সন্মুখীন হ'বলগা হৈছে।

পৰম্পৰাগতভাৱে, এই কথা স্বীকাৰ কৰি লোৱা হয় যে, মহর্ষি কপিলে সাংখ্য দর্শন বিষয়ে তেওঁৰ ব্যাখ্যা তেওঁৰ মহান গ্রন্থ 'সাংখ্য-সূত্র'ত আগবঢ়াইছে বুলি জনা যায়। সাংখ্য দর্শনৰ ওপৰত এই সূত্র ব্যাখ্যা চমু হোৱাৰ বাবে, তেওঁ পুনৰ ইয়াৰ বিস্তৃত ব্যাখ্যাৰে 'সাংখ্য-প্রৱচন-সূত্র' লিখি উলিয়ায়। 'সাংখ্য-প্রৱচন-সূত্র' ১৪ শতিকাত সংৰচিত হোৱা বুলি ধৰা হয়। মৌখিক প্রামাণ্যবোৰৰ পৰা দেখা পোৱা যায় যে পিছলৈ কপিলে 'তত্বসমানস' নামৰ আন এখন গ্রন্থও লিখি উলিয়াইছিল। সাংখ্যদর্শনৰ ওপৰত লাভ কৰা আটাইতকৈ পুৰণি লিখনিৰ কথা ক'বলৈ হ'লে আমি ঈশ্বৰকৃষ্ণৰ 'সাংখ্যকাৰিকা'ৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰোঁ, যাক আসুৰিৰ শিষ্য বুলি বিশ্বাস কৰা হয়। এই কথা মনত ৰাখিবলগীয়া যে আসুৰিয়ে মহর্ষি কপিলৰ শিক্ষণবোৰকে অনুসৰণ কৰিছিল। গৌড়পাদেও 'সাংখ্য-কাৰিকা ভাষ্য' লিখিছিল। আপোনালোকে মনত ৰখা উচিত যে সাংখ্যদর্শনৰ ওপৰত বেছিভাগ পাণ্ডিত্যপূর্ণ কাম 'সাংখ্যকাৰিকা'ৰ ওপৰত এক ভাষ্য, যাক 'সাংখ্যতত্বকৌমুদ' বুলি জনা যায়। 'সাংখ্যতত্বকৌমুদ'ক সাংখ্য দর্শনৰ ওপৰত আটাইতকৈ নির্ভৰযোগ্য লিখনি হিচাপে স্বীকৃত। চাণ্ডোগ্য, প্রশ্ন, কথা আৰু বিশেষকৈ শ্বেতশ্বেত দৰে উপনিষদসমূহ আমি সাংখ্য আৰু ইয়াৰ সহ-সম্বন্ধীয় সম্প্রদায় যোগ দর্শনৰ প্রসঙ্গ দেখিবলৈ পাওঁ। মহাভাৰত, গীতা আদিৰ দৰে ভাৰতৰ মহাকাব্যসমূহেও সাংখ্য যোগৰ মতবাদবোৰক নির্দেশ কৰে। স্মৃতিসমূহ আৰু বৃহদাৰণ্যক সাঙুৰি পু�ৰাণসমূহেও প্রায়ে সাংখ্য-যোগৰ মতবাদবোৰৰ প্রসঙ্গক অন্তর্ভুক্ত কৰিছে।

এই পাঠটিত আপোনালোকে এই কথা জানি ভাল পাব যে 'সাংখ্য' শব্দটোৰ দুটাকৈ অর্থ আছে। কেতিয়াবা ই 'সংখ্যা' (Samkhya) আৰু বেছি সময়ত 'সাংখ্য' (Sankhya)ক নির্দেশ কৰে। কোনো কোনো চিন্তাবিদৰ মতে, 'সাংখ্য' শব্দটোৱে 'সম্যক খ্যাতি' নাইবা 'সম্যক জ্ঞান'ক বুজায়। 'সাংখ্য' শব্দটোৱে 'শুদ্ধ আত্মাৰ স্বৰূপৰ জ্ঞান'ক নির্দেশ কৰে। সাংখ্য দর্শনে আমাক সত্বা সম্পর্কে পূর্ণ জ্ঞান দিয়ে। সেইকাৰণে, সাংখ্য দর্শনক প্রায়ে তথ্যমূলক আৰু বৌদ্ধিক উভয় দিশকে পোষণ কৰা দার্শনিক সম্প্রদায় হিচাপে গ্রহণ কৰা হয়। ই আমাক জগতৰ উপাদান কাৰণ অর্থাৎ প্রকৃতিৰ পৰা শুদ্ধ আত্মা অর্থাৎ পুৰুষক পৃথক কৰাৰ শুদ্ধ জ্ঞানৰ শিক্ষা দিয়ে। আকৌ, বহুতো চিন্তাবিদৰ মতে 'সংখ্যা' শব্দটো 'সাংখ্য'ৰ পৰা নিঃসৃত হৈছে। 'সংখ্যা' শব্দটোৱে প্রায়ে সংখ্যাৰ মতবাদক নির্দেশ কৰে। ই 'জগতৰ নীতিসমূহৰ এক বিশ্লেষণাত্মক গণনা'ৰ ওপৰত প্রতিফলন কৰে। ইয়াত সেই তথ্য আমি পাওঁ যে 'সংখ্যা'ই 'সত্বাৰ তাত্বিক নীতিসমূহৰ গণনা' কৰে। 'সংখ্যা' শব্দটোৰ এই বিশেষ অর্থই জ্ঞানৰ চৰম

বস্তুবোৰৰ গণনাৰ দ্বাৰাই প্ৰকৃত সত্ত্বাৰ প্ৰকৃত জ্ঞানক পোষণ কৰে। ভাৰতীয় দৰ্শনৰ আন বহুতো সম্প্ৰদায়ৰ দৰে সাংখ্য দৰ্শনেও অতি পুংখানুপুংখকৈ উত্থাপন কৰে যে এজন ব্যক্তিয়ে জীৱনৰ দুখ-যান্ত্ৰণাৰ পৰা নিজকে স্বাধীন কৰিব পাৰে একমাত্ৰ প্ৰকৃত সত্ত্বাৰ শুদ্ধ জ্ঞানৰ জৰিয়তেহে। সেয়ে, তথ্যভিত্তিক আৰু ব্যৱহাৰিক দুয়োটা হোৱাৰ বাবে সাংখ্য-যোগ উভয়েই ভাৰতীয় দৰ্শনৰ বৈশিষ্ট্যবোৰৰ পৰা বিৰত কাৰণ ই উল্লেখ কৰে যে, যোগই— সাংখ্যৰ লগে লগেই আগবাঢ়ে। 'যোগ'ৰ অৰ্থ 'অনুশীলন' আৰু আমাক অৱশেষত জনায় যে এজন ব্যক্তিৰ বাবে প্ৰকৃত ব্যৱহাৰিক জীৱনত সাংখ্য দৰ্শনৰ তাত্বিক শিক্ষণ বা মূলমন্ত্ৰবোৰ অনুভৱ কৰাটো সম্ভৱ। এই পৰিপ্ৰেক্ষিতত আমি ভাৰতীয় দৰ্শনৰ আন দুটা সম্প্ৰদায়ৰ কথা মনত পেলাব পাৰোঁ। সেয়া হৈছে ন্যায় আৰু বৈশেষিক। এই দুয়োটা সম্প্ৰদায়ৰ মতেও প্ৰকৃত সত্ত্বাৰ ব্যৱহাৰিক শুদ্ধ জ্ঞানে আমাৰ জীৱনৰ দুখ-যন্ত্ৰণাবোৰৰ বিনাশ ঘটাব পাৰে। সাংখ্য দৰ্শনৰ তাত্বিক দিশটোৱে, সেয়ে, আত্মাৰ ব্যৱহাৰিক জ্ঞানৰ শিক্ষা দিয়ে। আমি ইয়াত ইয়াকো দেখা পাওঁ যে সাংখ্যদৰ্শনে কেৱল দুটা চৰম সত্ত্বাক মানি লৈছে। সেই দুটা হৈছে আত্মা (পুৰুষ) আৰু দ্ৰব্য (প্ৰকৃতি)। অতি-আমোদ্‌জনক কথা এই যে সাংখ্য পৰাবিদ্যা, যিয়ে প্ৰকৃতিক দুটা চৰম সত্ত্বাৰ ভিতৰত এটা বুলি মানি লৈছে, সি ইয়াৰ কার্য-কাৰণ মতবাদৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। কার্য-কাৰণবাদৰ এই মতবাদটোক সৎ-কার্যবাদ হিচাপে জনা যায়।

৩.৩ কাৰণতাৰ সংজ্ঞা

কাৰণতা (causation)ৰ আভিধানিক অৰ্থ হৈছে 'কার্য আৰু কাৰণৰ মাজৰ সম্বন্ধ, নাইবা কার্য সম্বন্ধে সৃষ্টি হোৱা ফল বা পৰিণাম, যি এক ঘটনা, এক অৱস্থা নাইবা এক বস্তু (যেনে ঃ এক মূৰ্ত্তি)ও হ'ব পাৰে। আমি সকলোৱে জানোযে, কাৰণতাৰ ধাৰণাটোৰ মানুহৰ অনুসন্ধানৰ সৈতে এক দীঘল সংযোগ আছে। ই ইয়াকো সাব্যস্ত কৰে যে এটা পৰিবর্তই আন এটাক প্ৰভাৱিত কৰাৰ ক্ষমতা হিচাপে কাৰণতাক বুজিব পৰা যায়। কাৰণতাৰ মতবাদটোৰ ক্ষেত্ৰত আমি সদায় দেখা পাওঁ যে প্ৰথম পৰিবর্তটোৱে দ্বিতীয়টোক অস্তিত্বশীল কৰি তোলে নাইবা তাৰতম্য ঘটাবলৈ দ্বিতীয় পৰিবর্তটোৰ ঘটাৰ কাৰণ হ'ব পাৰে।

গতিকে আমি ক'ব পাৰোঁ যে কাৰণতাক জানিবলৈ হ'লে তলত উল্লেখ কৰা বৈশিষ্ট্য দুটা অনিবার্য ঃ

(ক) কার্যৰ কাৰণ

(খ) কার্যৰ প্ৰতি কাৰণৰ সম্বন্ধ

কার্য-কাৰণ মতবাদৰ নির্দেশ দিওঁতে সাংখ্য কার্য-কাৰণবাদে ওপৰৰ এই দুটা বৈশিষ্ট্যক নিজস্ব একক ধৰণেৰে বিচাৰি পায়। কাৰণতাৰ নীতিসমূহ, যিয়ে পাৰমাণৱিক স্তৰত পৰিবর্তনক দিগ্‌দর্শন কৰে, যেনে ঃ গাখীৰ 'দৈ'লৈ ৰূপান্তৰ হোৱাৰ দৃষ্টিত সাংখ্যই কয় যে "as the total energy remains same while the world is constantly evolving, cause

and effect are only more or less enolved forms of the same ultimate energy. The sum of effects exists in the sum of causes in a potential form. The grouping or collection alone changes and this brings on the menifestation of the latent powers of the gunas, but without creation of anything new. What is called the (material) cause is only the power which is efficient in the production or rather the vehicle of the power. This power is the unmanifested (or potential) form of energy set free (udbhutavrtii) in the effect. But the concomitant conditions are necessary to call forth the so-called material cause into activity." (যেতিয়া জগতখন অবিৰতভাৱে ক্ৰমবিকশিত হৈ থাকে, তেতিয়া সম্পূৰ্ণ শক্তি একেই থাকে বাবে কাৰণ আৰু কার্য কম-বেছি পৰিমাণে একেটা চৰম শক্তিৰেই ক্ৰমবিকশিত ৰূপ। কার্যসমষ্টি এক সম্ভাৱনীয় ৰূপত কাৰণ সমষ্টিত অস্তিত্বশীল হৈ থাকে। এই সমষ্টিবোৰৰ অকলেই পৰিবর্তন হয় আৰু ই গুণৰ সুপ্ত শক্তিৰ প্ৰকাশ ঘটায়, কিন্তু যিকোনো নতুন সৃষ্টিৰ অবিহনে। যাক উপাদান কাৰণ বোলা হয়, সি কেৱল এক শক্তি, যি উৎপাদনৰ ক্ষেত্ৰত দক্ষ, তাতকৈ ইয়াক শক্তিৰ বাহন বুলিব পাৰি। কার্যত এই শক্তি উদ্ভূত্ব বৃত্তিৰ অপ্ৰকাশ্য (সম্ভৱনাপূৰ্ণ) ৰূপ। কিন্তু, উপাদান কাৰণক ক্ৰিয়াশীল কৰি তুলিবলৈ সাহচর্য চর্তসমূহ আৱশ্যকীয়।")

৩.৪ ভাৰতীয় দর্শনত কার্য-কাৰণ মতবাদসমূহ

ভাৰতীয় দর্শনত কার্য-কাৰণৰ দুটা মতবাদ আছে। সেয়া হৈছে— সৎকার্যবাদ আৰু অসৎকার্যবাদ। সৎকার্যবাদ হৈছে সাংখ্যদর্শনৰ মূল সমস্যাবোৰৰ এটা। প্ৰকৃতিৰ মতবাদৰ ওপৰত সাংখ্যৰ তাত্বিক বিশ্লেষণটো ইয়াৰ সৎকার্যবাদ মতবাদৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। এই মতবাদ অনুসৰি কার্যটো এটা নতুন সৃষ্টি নহয়। সৃষ্টি হৈছে কাৰণত যি সন্দেহাতীতভাৱে নিহিত থাকে, তাৰেই কেৱল এক নিশ্চিত প্ৰকাশ। সাংখ্য দর্শনে সেইকাৰণে সমর্থন কৰে যে এটা কাৰণ হৈছে এক সত্তা, য'ত কার্যটো এক সুপ্ত ৰূপত নিহিত থাকে। অন্য কথাত, আমি ক'ব পাৰো যে কাৰণতাৰ সাংখ্য মতবাদে বিশ্বাস কৰে যে এক সম্ভাৱনাপূৰ্ণ অৱস্থাত কার্যটো কাৰণৰ মাজত পূৰ্বৰে পৰাই অস্তিত্বশীল। কার্যটো কাৰণৰ এক ৰূপান্তৰ বা পৰিণাম। কার্যটো কেৱল এক প্ৰকাশ্য ৰূপ। ই কেৱল এক বিকাশ, নাইবা কাৰণৰ পুনঃবিতৰণ।

সাধাৰণতে, এক মৌলিক প্ৰশ্ন উদয় হয় যে উৎপাদনৰ পূৰ্বে এটা কার্য নিজৰ প্ৰকৃত অৱস্থাত উপাদান কাৰণত অস্তিত্বশীল হয়নে? এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ন্যায়-বৈশেষিকই নেতিবাচক অর্থত আগবঢ়াইছে। আনহাতে, সাংখ্য দর্শনে ইতিবাচক অর্থত আগবঢ়াইছে। ন্যায়-বৈশেষিকৰ মতে, কার্যটো কাৰণত কেতিয়াও অস্তিত্বশীল হ'ব নোৱাৰে। তেওঁলোকে ভাৱে যে কার্যটো প্ৰকৃততে এক নতুন আৰম্ভণি। সেইকাৰণে, কার্য সদায় এক নতুন সৃষ্টি। তাৰোপৰি, উপাদান

কাৰণত কার্যটো অসৎ (not pre-exist), কিয়নো, যদি পূর্ব-অস্তিত্বশীল হয়, তেন্তে আমি ক'ব নোৱাৰো যে কার্যটোৰ উৎপত্তি হয়। এই মতবাদটোৱে ব্যাখ্যা কৰে যে, উৎপত্তি বা সৃষ্টিৰ পূর্বে কার্য অসৎ বা অ-অস্তিত্বশীল। এই মতামতৰ প্রতিক্রিয়া স্বৰূপে ন্যায়-বৈশেষিকই যুক্তি আগবঢ়াইছে যে উদাহৰণ স্বৰূপে কলহটো যদি মাটিখিনিত পূর্বৰে পৰা অস্তিত্বশীল হৈ থাকে, তেন্তে মাটিৰ পৰা কলহ নির্মাণ কার্যত কুমাৰৰ কোনো প্রয়োজনীয়তাই নাথাকিব। কলহ যদি মাটিত আগৰে পৰাই অস্তিত্বশীল হয়, তেতিয়া কলহৰ উৎপত্তি ওপৰত কিবা কোৱাটো অর্থহীন হৈ পৰিব। হীনযান, জড়বাদ আৰু মীমাংসা দর্শনৰ কিছুমান অনুগামীয়ে নতুন সৃষ্টিৰ এই মতবাদটোত বিশ্বাস কৰিছে। কার্যৰ নতুন সৃষ্টিৰ এই মতবাদটোক সেইবাবে আৰম্ভবাদ বুলিও কোৱা হয়। ইয়াক প্রায়ে অসৎকার্যবাদ বুলি কোৱা হয়।

অসৎকার্যবাদ নাইবা আৰম্ভবাদ মতবাদটোক আৰু অধিক নির্দিষ্ট কৰিবলৈ ওপৰত উল্লেখিত সম্প্রদায়বোৰে তেওঁলোকৰ নিজস্ব ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে আৰু উৎপাদন যে এক নতুন সৃষ্টি, সেই মতৰ ওপৰত তেওঁলোকে একক যুক্তিও স্বীকাৰ কৰিছে। সেয়ে আমি পাওঁ যে জড়বাদে স্বভাৱবাদক বিশ্বাস কৰে। আকৌ, হীনযানে অনিত্য-পৰমাণুবাদ নাইবা ক্ষণভঙ্গবাদক বিশ্বাস কৰে। ন্যায়-বৈশেষিক আৰু মীমাংসাৰ কিছুমান অনুগামীয়ে নিত্য-পৰমাণু-কাৰণবাদক বিশ্বাস কৰে।

ইয়াৰ বিপৰীতে, সাংখ্যই গ্রহণ কৰে যে কার্য এক নতুন আৰম্ভণি নহয়। কার্যটো কাৰণত কেতিয়াও অ-অস্তিত্বশীল হ'ব নোৱাৰে। কার্যটো প্রকাশৰ পূর্বে কাৰণত সৎ অর্থাৎ অস্তিত্বশীল। সৎ কার্যবাদীসকলৰ বাবে কার্য হৈছে উপাদান কাৰণত সন্দেহাতীতভাৱে যি নিহিত থাকে, তাৰেই কেৱল এক নিশ্চিত প্রকাশ। এইদৰেই সৎ কার্যবাদে গ্রহণ কৰে যে উৎপাদনৰ পূর্বেই কার্যটো তাৰ উপাদান কাৰণত অস্তিত্বসীল। সাংখ্যই আৰম্ভবাদ নাইবা অসৎকার্যবাদক অস্বীকাৰ কৰিছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ১ ঃ সৎকার্যবাদ কি?

.....

.....

প্রশ্ন ২ ঃ অসৎকার্যবাদৰ এটা বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰক।

.....

.....

প্রশ্ন ৩ ঃ তলৰ উক্তিবোৰ সত্য নে অসত্য উল্লেখ কৰক।

(ক) বৌদ্ধদর্শনে সৎকার্যবাদ বিশ্বস কৰে। (সত্য/অসত্য)

(খ) সাংখ্যই আৰম্ভবাদক অস্বীকাৰ কৰিছে। (সত্য/অসত্য)

৩.৫ সাংখ্য দর্শনত সৎকার্যবাদ

সাংখ্য দর্শনৰ মতে, প্রত্যেক উপাদান কার্য প্রকৃতিৰ পৰিণাম। সকলো কার্য প্রকৃতিৰ বুকুত পূর্বৰে পৰাই অস্তিত্বশীল হৈ থাকে। সৃষ্টিৰ সময়ত প্রত্যেক কার্যই কেৱল সৰলভাৱে নিজকে প্রকাশ কৰে। আকৌ, লয় বা ধ্বংসৰ সময়ত কার্যটো পুনৰ প্রকৃতিলৈ ঘূৰি যায়। সৎকার্যবাদে এই মতটোক স্বীকৃতি দিয়ে যে নতুন উৎপাদনো থাকিব নোৱাৰে আৰু আনকি সম্পূর্ণ ধ্বংসও থাকিব নোৱাৰে। সাংখ্য সম্প্রদায়ত 'উৎপাদন'য়ে প্রকাশ নাইবা আৰির্ভাৱক নির্দেশ কৰে। উৎপাদনে বিকাশক বুজায়। আনহাতে, ধ্বংসই আৱৰণ বা ঢাকি পেলোৱা কার্যক নির্দেশ কৰে। ই তিৰোভাৱকো বুজায়। সেয়েহে, কাৰণতাৰ সাংখ্য মতবাদত ধ্বংসই ক্রমবিকাশক সমর্থন কৰে।

কাৰণতাৰ মতবাদ হিচাপে সৎকার্যবাদক সমর্থন কৰিবলৈ সাংখ্য দর্শনে কেইবাটাও যুক্তি আগবঢ়াইছে। সেইসমূহ যুক্তি এনেধৱণৰ—

১) যদি কার্যটো ইয়াৰ উপাদান কাৰণত পূর্বৰে পৰা অস্তিত্বশীল হৈ নাথাকে, ই 'শহাপহুৰ শিং' নাইবা 'আকাশী ফুল'ৰ দৰে কেৱল এক অ-সত্ত্বা হৈ পৰিব। এনে অৱস্থাত কার্যটো কেতিয়াও উৎপন্ন হ'ব নোৱাৰে; হাজাৰজন কলাকাৰৰ দ্বাৰা আনকি ৰঙা ৰঙক হালধীয়া ৰঙ কৰিব নোৱাৰি। কার্যটো ইয়াৰ কাৰণৰ সৈতে সম্বন্ধিত হৈ থাকে। অন্যথা, এটা বস্তুক উৎপন্ন কৰাৰ ক্ষেত্রত এজন অভিকর্ত্তাৰ প্রয়োজন অর্থহীন হৈ পৰিব। ইয়াত প্রশ্ন উদয় হয় যে, এজন অভিকর্তাই পানীৰ পৰা সূতাৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰিবনে? ইয়াৰ উত্তৰ নেতিবাচক। সেইকাৰণে, সাংখ্যই যুক্তি দর্শাই যে এটা কার্য যদি তাৰ উপাদান কাৰণৰ পৰা উৎপন্ন হয়, তেন্তে উৎপাদনৰ পূর্বে কার্যটো কাৰণত নিহিত থাকিবই লাগিব। উৎপাদন কার্যটোৰ অভিব্যক্তি ঘটে বা ই সম্ভৱ হয় কেৱল কেতবোৰ অনুকূল অৱস্থাতহে। উদাহৱণস্বৰূপে সঁৰিয়হৰ গুটি পেড়িলেহে সঁৰিয়হ তেল ওলাব। এই কাম অভিকর্তাৰ নিমিত্ত কাৰণআৰু ই তেলৰ সৃষ্টিৰ বাবে প্রয়োজনীয়। ইয়াত তেলৰ উৎপাদন সম্ভৱ হৈ পৰে, কাৰণ, তেল পূর্বেই সঁৰিয়হৰ গুটিৰ মাজত নিহিত হৈয়ে তাকে। "কার্যসৃষ্টি অভিব্যক্তিৰ বাদে আন একো নহয়।"

২) সৎকার্যবাদত আমি কার্য আৰু কাৰণৰ মাজত এক নিয়ত সম্পর্ক থকা দেখা পাওঁ। এই নিয়ত সম্পর্কৰ হেতু কাৰণৰ পৰা কার্যটো উদ্ভৱ হোৱাটো সম্ভৱ হৈ উঠে। "ই প্রমাণ কৰে যে এক সুপ্ত অৱস্থাত কার্যটো কাৰণত নিহিত হৈ থাকে।" মাটিৰ এটা কলহ কেৱল মাটিৰ পৰা উৎপন্ন হ'ব পাৰে। উপাদান কাৰণৰ কেৱল সেই কার্য উৎপন্ন কৰাৰ ক্ষমতা থাকে, যাৰ লগত ই কার্য-কাৰণ সম্পর্কেৰে বান্ধ খাই থাকে। সেয়েহে, কার্যটো ইয়াৰ সৃষ্টি বা উৎপত্তিৰ পূর্বেই কাৰণত অস্তিত্বশীল হৈ থাকিবই লাগিব।

৩) সকলো বস্তুৰ পৰা সকলো উৎপাদন কৰিব নোৱাৰি। আমাৰ জ্ঞানে সদায় সমর্থন কৰে যে কেৱল নির্দিষ্ট উপাদান কাৰণৰ পৰাহে কেতবোৰ নির্দিষ্ট কার্যৰ উৎপন্ন হয়। ই

ইয়াকে সূচায় যে সৃষ্টিৰ পূৰ্বেই কার্যটো তাৰ উপাদান কাৰণত নিহিত থাকে। সেইকাৰণে, কার্যটো ইয়াৰ উপাদান কাৰণত সদা-অস্তিত্বশীল (sarvasambhabavat)। উদাহৰণস্বৰূপে ঃ কাপোৰ সূতাৰ পৰাই পাব পাৰি। ই সম্ভৱ হয়, কাৰণ কাপোৰ পূৰ্বতেই সূতাত নিহিত হৈ থাকে। কেৱল এইটো কাৰণৰ বাবেই কুমাৰে সদায় মাটিৰ পৰাই মাটিৰ পাত্ৰ নির্মাণ কৰে আৰু গাখীৰৰ পৰাই দৈৰ উৎপাদন হয়। সেইকাৰণে, কার্য সদায় কাৰণত উৎপাদনৰ আগেয়ে অস্তিত্বশীল। সেইবাবে, কাৰণটোৱে কার্য উৎপন্ন কৰে, যেতিয়া ই কার্যৰ লগত সম্পর্কযুক্ত হৈ থাকে।

৪) যদি কাৰণটো কার্যত পূৰ্বতে নিহিত নাথাকে, তেন্তে আমি সিদ্ধান্ত কৰিব লাগিব যে, কাৰণৰ পৰাই অ-অস্তিত্বশীল অস্তিত্বশীল হৈ পৰে। ই "শূন্যৰ পৰা কেৱল শূন্যহে পাব পাৰো"ৰ দৰে কাৰণতাত এক অন্তৰায় হ'ব। কার্যটো উপাদান কাৰণৰ অনুৰূপ, কাৰণ ই তাৰ উপাদান কাৰণৰ মূল অংশ। একেটা প্রক্রিয়াৰে কাৰণটো হৈছে আন্তৰিক ৰূপ আৰু কার্যটো হৈছে তাৰ বর্হিঃপ্রকাশ। সেইকাৰণে, আমি সদায় দেখোঁ যে দৈ গাখীৰত, মাটিৰ কলহ মাটিত, সঁৰিয়হৰ তেল সঁৰিয়হ গুটিত নিহিত থাকে। গতিকে, কার্যটো তাৰ উপাদান কাৰণত পূৰ্বেই অস্তিত্বশীল (Karanabhavat)।

সেয়ে, সাংখ্য দর্শনে এই মতামত সমর্থন কৰে যে উৎপাদনে প্রকাশ বা আৱির্ভাৱক অনুমতি দিয়ে। আনহাতে, ধ্বংস মানে অদৃশ্য হৈ যোৱা (tirobhava)। সাংখ্য দর্শনত কাৰণতাৰ মতবাদটোৱে সমর্থন কৰে যে উৎপাদনে কেৱল সুপ্ত অৱস্থাৰ পৰা এক প্রকাশ্যমান অৱস্থালৈ হোৱা এক পৰিবর্তনক নির্দেশ কৰে। আকৌ, ধ্বংসই প্রকাশ্যমানৰ পৰা সুপ্ত অৱস্থালৈ যোৱাক নির্দেশ কৰে। সেইকাৰণে, উৎপাদনৰ অর্থ অভিব্যক্তি (unfoldment) আৰু ধ্বংসৰ অর্থ এক আৱৰি ধৰা কার্য (enfoldment)ক নির্দেশ কৰে। সৎ কার্যবাদে সামৰণি মাৰে যে উৎপাদনে ক্রমবিকাশলৈ লৈ যায় আৰু ধ্বংসই নাইকিয়া হোৱালৈ লৈ যায়। এই কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি যে "সূতা বৈ কাপোৰৰ উৎপন্ন কৰা হয়, আকৌ, কাপোৰক সূতালৈ পৰিবর্তন কৰিব পাৰি।" ভাগবদ্ গীতাত আমি পাওঁ যে মূলতঃ কার্যটো কাৰণৰ সৈতে অনুৰূপ। ই কয় যে "There is no creation of the non-existent, there is no destruction of the existent." (অ-অস্তিত্বশীলৰ কোনো সৃষ্টি নাই, অস্তিত্বশীলৰ কোনো ধ্বংস নাই।) কার্যটো কেতিয়াও এক অ-অস্তিত্বশীল সত্ত্বাৰ এক নতুন সৃষ্টি নহয়। কার্যটো সদায় পূৰ্বতে অস্তিত্বশীল এক কাৰণৰ অভিব্যক্তি।

৩.৬ সৎকার্যবাদত কাৰণ আৰু কার্যৰ অনুৰূপ প্রকৃতি

তলত উল্লেখ কৰা যুক্তিসমূহৰ জৰিয়তে সাংখ্যদর্শনে কাৰণ আৰু ইয়াৰ কার্যৰ অনুৰূপ স্বৰূপক প্রমাণ কৰিছে। সাংখ্যই নিৰীক্ষণ কৰে যে প্রকৃতিগতভাৱে কার্য কাৰণৰ সৈতে অনিবার্যভাৱে অনুৰূপ।

১) কার্য কেতিয়াও তাৰ উপাদান কাৰণৰ পৰা পৃথক হ'ব নোৱাৰে। কার্যকাৰণৰ এক অন্তর্নিহিত গুণ। আমি দেখো যে মাটিৰ কলহটো মাটিৰ পৰা বেলেগ নহয়, যি তাৰ উপাদান কাৰণ। ইয়াৰ দ্বাৰা সিদ্ধান্ত কৰিব পাৰি যে এটা বস্তু অনিবার্যভাৱে ইয়াৰ কার্যৰ পৰা পৃথক কৰিব নোৱাৰি, কিয়নো উৎপাদন কাৰণমূলক বস্তুত অন্তর্নিহিত হৈ থাকে। সোণৰ অলংকাৰ মাটিৰ পৰা পৃথক, কাৰণ সোণৰ অলংকাৰ মাটিত নিহিত নাথাকে। কিন্তু এটা মাটিৰ কলহ মাটিতেই নিহিত থাকে, সেয়ে, মাটিৰ কলহটো মাটিৰ পৰা অনিবার্যভাৱে পৃথক নহয়।

২) উপাদান কাৰণ আৰু কার্য, কার্য-কাৰণ সম্পর্কেৰে সম্পর্কযুক্ত। ইয়ে হৈছে মৌলিক কাৰণ, যিয়ে সাব্যস্ত কৰে যে কাৰণ আৰু কার্য উভয়ে মূলগতভাৱে এটাৰ পৰা আনটো পৃথক নহয়। আমি এটা উদাহৰণ উল্লেখ কৰিব পাৰো যে সোণৰ অলংকাৰ আৰু মাটিৰ কলহৰ মাজত কাৰণতাৰ সম্বন্ধ নাই, কাৰণ, ইহঁত অনিবার্যভাৱে পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ পৰা পৃথক। কিন্তু সোণৰ অলংকাৰ আৰু সোণৰ মাজত সদায় কাৰণতাৰ সম্বন্ধ থকা দেখা যায়, সেয়ে, মূলগতভাৱে সিহঁত উভয়ে পৰস্পৰে বেলেগ নহয়।

৩) উপাদান কাৰণক কেতিয়াও কার্যৰ পৰা পৃথক কৰিব নোৱাৰি। যেতিয়া দুটা বস্তু পৰস্পৰে পৃথক, তেতিয়া সিহঁতক কেতিয়াও সংযোগ কৰিব নোৱাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে ঃ মেকুৰী আৰু কুকুৰ। এইক্ষেত্রত মেকুৰী আৰু কুকুৰ পৃথকভাৱে অস্তিত্বশীল। কিন্তু, সোণৰ অলংকাৰ আৰু সোণৰ মাজত তেনেধৰণৰ পৃথক অস্তিত্ব নাথাকে, কাৰণ সোণৰ দ্বাৰাই সোণৰ অলংকাৰ নির্মিত হয়। সেয়ে, উপাদান কাৰণ কার্যৰ পৰা পৃথক নহয়, কাৰণ, কার্যৰ কাৰণ কার্যতে নিহিত থাকে।

৪) কাৰণ আৰু কার্যৰ মাজত থকা পৰিমাণগত সমানতাই উভয়ৰে মাজত থকা অনুৰূপ স্বৰূপক সমর্থন কৰে। ভৰৰ ক্ষেত্রত সোণৰ অলংকাৰ আৰু সোণ পৰস্পৰ সমান। যিহেতু 'সোণ' হৈছে কাৰণ, যিয়ে কার্যটো অর্থাৎ 'সোণৰ অলংকাৰ' গঠন কৰে, সেয়ে পৰিমাণগতভাৱে সোণৰ ওজন সোণৰ অলংকাৰৰ সৈতে সমান। কাৰণ আৰু কার্যৰ মাজৰ এই পৰিমাণগত সমানতাই সোণ আৰু সোণৰ অলংকাৰৰ মাজত অনিবার্য অনুৰূপতা প্রমাণ কৰে।

অনুশীলনী ঃ ৩.১

সাংখ্যদর্শনৰ সৎকার্যবাদ মতবাদৰ সমর্থনত পাঁচটা যুক্তি ব্যাখ্যা কৰক।

.....

.....

সৎকার্যবাদ আৰু অসৎকার্যবাদৰ মাজত আপোনালোকে কোনো পার্থক্য বিচাৰি পায়নে? আলোচনা কৰক।

.....

.....

সৎকার্যবাদত কাৰণ আৰু কার্যৰ অনুৰূপ স্বৰূপৰ প্রসঙ্গত থকা কাৰণসমূহ/যুক্তিসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

.....

.....

৩.৭ বুদ্ধ আৰু ন্যায়-বৈশেষিকৰ দ্বাৰা সৎকার্যবাদৰ সমালোচনা

সাংখ্য দর্শনত সৎকার্যবাদৰ সিদ্ধান্ত এই যে কার্যকাৰণত পূর্ব অস্তিত্বশীল। কিন্তু ভাৰতীয় দর্শনৰ বৌদ্ধ আৰু ন্যায়-বৈশেষিক সম্প্রদায়ে সৎকার্যবাদক গুৰুতৰভাৱে সমালোচনা কৰিছে, যিহেতু এইকেইটা সম্প্রদায়ে অসৎকার্যবাদ বা আৰম্ভবাদক স্বীকাৰ কৰে। ভাৰতীয় দর্শনৰ এইকেইটা সম্প্রদায়ে সৎকার্যবাদৰ বিপক্ষে তলৰ যুক্তিকেইটা ডাঙি ধৰিছে।

১) বৌদ্ধ আৰু নৈয়ায়িকসকলৰ মতে, এই কথা গ্রহণ কৰাটো আত্ম-বিৰোধী হ'ব যে কার্যকাৰণৰ পৰা আহে আৰু কার্য পুনৰ সেই একে কাৰণতে ধ্বংস হয়। ইয়াক চিন্তা কৰাটো একেবাৰে অসম্ভৱ যে দুটা বিপৰীত ক্রিয়াৰ বাবে একেটা কাৰণেই আহি পৰে। উৎপাদন আৰু ধ্বংসৰ দৰে দুটা আত্ম-বিৰোধী ক্রিয়াক একেটা কাৰণে সমর্থন জনাব নোৱাৰে।

২) আকৌ, এইটো বুজা যায় যে কাৰণ আৰু কার্য আমাৰ বোধশক্তিৰ দুটা অৱস্থা। আমি কওঁ যে 'এইটো কাপোৰৰ টুকুৰা' আৰু আমি বেলেগধৰণেৰে বুজো যে 'এইবোৰ সূতা'।

৩) কাৰণে শব্দৰ এক বিশেষ ব্যৱহাৰক নির্দেশ কৰে আৰু আনহাতে, কার্যইও শব্দৰ এক বিশেষ ব্যৱহাৰ নির্দেশ কৰে। কাপোৰৰ সূতাখিনিক নির্দেশ কৰিবলৈ আমি কাৰণ শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰোঁ, আৰু কাপোৰ এতিয়া তৈয়াৰ হ'বলৈ বাকী আছে। আকৌ, কাপোৰক নির্দেশ কৰাত আমি কার্য শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰোঁ যি ইতিমধ্যে উৎপাদিত হৈছে। সেয়ে, নৈয়ায়িকসকলে ভাবে যে কার্য কাৰণত পূর্বৰে পৰা নিহিত হৈ নাথাকে। বৌদ্ধ আৰু ন্যায়-বৈশেষিক দুয়োৰে মতে, সেই কাৰণেই কাৰণৰ দ্বাৰা উৎপত্তি হোৱাৰ পূর্বেই কার্য অস্তিত্বশীল বুলি স্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। অসৎ কার্যবাদত কার্য অসৎ। আৰম্ভবাদ নাইবা অসৎকার্যবাদে এক নতুন কার্যৰ আৰম্ভণিৰ মতবাদক সমর্থন কৰে আৰু এক সম্ভাৱনাপূর্ণ কাৰণত কার্য পূর্ব-অস্তিশীল হিচাপে কেতিয়াও স্বীকাৰ নকৰে।

গতিকে, কার্য কাৰণৰ এক অভিব্যক্তি কেতিয়াও হ'ব নোৱাৰে। কার্য কাৰণৰ পুনর্বিতৰণ হ'ব নোৱাৰে।

৪) বৌদ্ধ আৰু ন্যায়-বৈশেষিকৰ মতে কাৰণে কার্যৰ উদ্দেশ্য ফলপ্রসু কৰিব নোৱাৰে। কাপোৰ উৎপাদনকাৰী সূতাই ইয়াৰ পৰা উৎপাদিত কাপোৰৰ অভাৱ পূৰণ কৰিব নোৱাৰে। সূতা বৈহে সদায় কাপোৰ তৈয়াৰ কৰা হয়। এটুকুৰা কাপোৰে আমাৰ শৰীৰ ঢাকিব পাৰে, আনহাতে সূতাই সেই উদ্দেশ্য সাধন কৰিব নোৱাৰে। এইদৰে, বৌদ্ধ আৰু ন্যায়-বৈশেষিকই সিদ্ধান্ত আগবঢ়াইছে যে কাৰণ আৰু কার্য পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ পৰা পৃথক।

বৌদ্ধ আৰু নৈয়ায়িকসকলে আগবঢ়োৱা এইসমূহ সমালোচনাৰ উত্তৰত সাংখ্যই যুক্তি প্রদর্শন কৰে যে ওপৰত উল্লেখিত যুক্তিসমূহে কাৰণ আৰু কার্যৰ মাজৰ মৌলিক পার্থক্যক কেতিয়াও প্রমাণ কৰিব নোৱাৰে। সাংখ্য দর্শনৰ মতে, কাৰণ আৰু কার্যৰ মাজৰ পার্থক্য আকস্মিক আৰু ই সম্ভৱ হয় এটা আৰু "একে বস্তুত প্রকাশ আৰু অ-প্রকাশ"ৰ হেতু। সেয়ে, ই হৈছে আমাৰ ব্যৱহাৰিক অভিজ্ঞতা, যিয়ে কাৰণ আৰু কার্যৰ মাজৰ পার্থক্যক নির্ণয় কৰে। কাৰণ আৰু কার্যক "এক আৰু একে দ্রব্যৰ ভিন্ন অৱস্থা" হিচাপে গণ্য কৰা হয়।

জানো আহক

কাৰণ আৰু কার্যৰ অনুৰূপ স্বৰূপৰ উত্তৰত সাংখ্যই সমর্থন জনায় যে প্রকৃতিৰ অস্তিত্ব জগতৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰি, যিহেতু জগতখন প্রকৃতিৰে ফল বা পৰিণাম আৰু সেইবাবে প্রকৃতিৰ সৈতে ই অনুৰূপ। প্রকৃতি অনন্ত আৰু আৱির্ভাৱ আৰু তিৰোভাৱৰ স্বৰূপেৰে এক পৰিবর্তনীয় প্রপঞ্চ। প্রকৃতিৰ কার্য বা পৰিণাম ক্রমবিকাশ আৰু ত্রিগুণ সত্ত্ব, ৰজ আৰু তমৰ আৱৰণযুক্ত।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ৪ ঃ সাংখ্যৰ কার্য-কাৰণ মতবাদক আপোনালোকে কিদৰে সংজ্ঞা প্রদান কৰিব?

.....

.....

প্রশ্ন ৫ ঃ অসৎকার্যবাদ স্বীকাৰ কৰিবলৈ নৈয়ায়িকসকলৰ বাবে দুটা যুক্তি ডাঙি ধৰক।

.....

.....

.....

প্ৰশ্ন ৬ ঃ কার্য হৈছে সম্ভাৱনাৰ বাস্তৱকৰণ'ৰ দ্বাৰা আপোনালোকে কি বুজে?

.....

.....

৩.৭.১ কাৰণৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ ঃ

সাংখ্য দর্শনৰ মতে কাৰণ দুই প্ৰকাৰৰ। সেইয়া হ'ল উপাদান কাৰণ (material cause) আৰু নিমিত্ত কাৰণ (efficient cause)। উপাদান কাৰণে কার্য উৎপাদনত নিজকে ৰূপান্তৰ কৰে। উৎপাদনৰ শক্তি বা সম্ভাৱনীয়তা (কার্য ৰূপে), সি উপাদানকাৰণৰ মাজতে থাকে। নিমিত্ত কাৰণে কার্যৰ ওপৰত এক প্ৰভাৱ সৃষ্টি কৰে। নিমিত্ত কাৰণে কাৰণৰ ক্ষমতাৰ সৈতে সহযোগ কৰে, যি উপাদান কাৰণত উপস্থিত থাকে। এই অৱস্থাত নিমিত্ত কাৰণৰ কাৰণমূলক ক্ষমতা কার্যৰ পুনৰ উৎপাদানৰ সৈতে অন্ত পৰে। উদাহৰণস্বৰূপে ঃ সোণৰ অলংকাৰৰ ক্ষেত্ৰত সোণখিনি উপাদান কাৰণ। সোণখিনি ইয়াত ইয়াৰ উৎপাদনত প্ৰৱেশ কৰে। যেতিয়ালৈকে অলংকাৰখিনিৰ উৎপাদন নহয়, তেতিয়ালৈকে সোণখিনিয়ে ক্ৰিয়া কৰি থাকে। কিন্তু অলংকাৰৰ ধ্বংসৰ পাছত, সোণখিনি পুনৰ সম্ভাৱনাপূর্ণ হৈ পৰে। ইয়াত সোণাৰীজনৰ ক্ষমতা অলংকাৰৰ নিমিত্ত কাৰণ হৈ পৰে। সোণাৰীজনৰ ক্ষমতাই কাৰণৰ শক্তিক বাস্তৱায়িত কৰে, যি উপাদান কাৰণত উপস্থিত থাকে আৰু শেষত, অলংকাৰ উৎপাদিত হয়। ইয়াত দেখা যায়, যে অলংকাৰৰ উৎপাদনৰ লগে লগে কাৰণতাৰ শক্তিৰো অৱসান ঘটে।

৩.৭.২ কার্যৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ

সাংখ্য দর্শনৰ মতে, কার্য দুই প্ৰকাৰৰ। সেয়া হ'ল সৰল প্ৰকাশ (simple manifestation) আৰু পুনৰ প্ৰকাশ বা উৎপাদন (Reproduction)। সৰল প্ৰকাশ বা অভিব্যক্তিয়ে ৰূপান্তৰকৰণক নির্দেশ কৰে। আনহাতে, পুনৰ উৎপাদনে পৰিবর্তনক বুজায়। উদাহৰণস্বৰূপে ঃ যেতিয়া গাখীৰ দৈলৈ ৰূপান্তৰ হয়, তেতিয়া ইয়াক সৰল অভিব্যক্তিৰ দ্বাৰা হোৱা কার্য হিচাপে দেখা পাওঁ। আনহাতে, সোণ এবিধ অলংকাৰলৈ পৰিবর্তিত হয়, তেতিয়া আমি পৰিবর্তনৰ দ্বাৰা হোৱা কার্য হিচাপে লাভ কৰোঁ।

৩.৮ সাংখ্য দর্শনত প্ৰকৃতি পৰিণামবাদ

সাংখ্য দর্শনে সমর্থন কৰে যে সৎকার্যবাদ দুই প্ৰকাৰৰ আছে। পৰিণামবাদ আৰু বিবর্ত্তবাদ। পৰিণামবাদ মতে, কার্যত কাৰণৰ প্ৰকৃত ৰূপান্তৰ (পৰিণাম) ঘটে। সাংখ্য দর্শনে বিশেষভাৱে পৰিণামবাদক সমর্থন কৰে। কিন্তু বিবর্ত্তবাদৰ মতে, পৰিবর্তন কেৱল এক আপাত, তেওঁলোকৰ মতে আপাতদৃষ্টিত কাৰণৰ পৰা কার্যৰ সৃষ্টি যথার্থ যেন বোধ হ'লেও আচলতে, এই পৰিবর্তন যথার্থ নহয়। ৰচিৰ ঠাইত কেতিয়াবা আমি সাপ প্ৰত্যক্ষ কৰোঁ— আচলতে

ৰচীডাল সাপলৈ ৰূপান্ত হোৱা নাই। সাপ ৰচীৰ অৱভাস মাত্ৰ, ৰচীডাল যথার্থতে সাপ নহয়। অৱভাস মাত্ৰ ৰচীডাল যথার্থতে সাপ নহয়। তেনেকৈয়ে আমি ভাবো যে জগতখন ব্ৰহ্মৰ যথার্থ সৃষ্টি। কিন্তু এই ধাৰণা ভ্ৰান্ত— ব্ৰহ্ম জগতলৈ ৰূপান্তৰিত নহয়। সেইকাৰণে, সাংখ্যদর্শনত আমি 'প্ৰকৃতি-পৰিণামবাদ'ৰ বিষয়ে জানিব পাৰো আৰু আনহাতে, বেদান্ত দর্শন 'ব্ৰহ্ম-বিবর্ত্তবাদ'ৰ বিষয়ে জানিব পাৰো।

৩.৯ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- মহর্ষি কপিলে সাংখ্য দর্শনৰ বিষয়ে 'সাংখ্যসূত্ৰ' নামেৰে পৰিচিত তেওঁৰ সূত্ৰত তেওঁৰ প্ৰথম ভাষ্য আগবঢ়াইছে। এই সম্প্ৰদায়ৰ ওপৰত এই সূত্ৰত চমু বর্ণনা থকাৰ হেতু, তেওঁৰ দ্বাৰাই আগলৈ 'সাংখ্য-প্ৰৰচন-সূত্ৰ' হিচাপে আন এক বিস্তৃত গ্ৰন্থ লিখি উলিয়ায়।
- ভাৰতীয় দর্শনত দুই প্ৰকাৰৰ কার্যকাৰণ মতবাদ আছে। সেই দুটা হ'ল— (১) সৎকার্যবাদ আৰু (২) অসৎকার্যবাদ। সৎকার্যবাদ সাংখ্য দর্শনৰ প্ৰধান সমস্যাবোৰৰ মাজৰ এটা।
- সাংখ্যই এই মত সমর্থন কৰে যে উৎপাদনে আবির্ভাৱক বুজায়। আনহাতে, ধ্বংসই তিৰোভাৱক বুজায়। সাংখ্য দর্শনত কাৰণতাৰ মতবাদে সমর্থন কৰে যে উৎপাদনে এক আন্তৰিক অৱস্থাৰ পৰা এক বাহ্যিক অৱস্থালৈ হোৱা কেৱল এক সঞ্চৰণক বুজায়। আকৌ, ধ্বংসই এক বাহ্যিক অৱস্থাৰ পৰা আভ্যন্তৰীণ অৱস্থালৈ সঞ্চাৰণ হোৱাক বুজায়।
- সৎকার্যবাদৰ সিদ্ধান্ত মতে উৎপাদনে ক্ৰমবিকাশৰ পিনে অগ্ৰসৰ কৰায় আৰু ধ্বংসই অন্তলৈ লৈ যায়।
- সাংখ্যদর্শনে সমর্থন কৰে যে, সৎ কার্যবাদৰ দুটা প্ৰকাৰ আছে। সেয়া হ'ল পৰিণামবাদ আৰু বিবর্ত্তবাদ। পৰিণামবাদে দর্শায় যে কার্যকাৰণৰ এক প্ৰকৃত পৰিণাম বা ফল।
- সাংখ্যদর্শনত সৎকার্যবাদৰ মতে কার্য উৎপত্তিৰ পূৰ্বেই ইয়াৰ উপাদান কাৰণত অস্তিত্বশীল। কিন্তু, ভাৰতীয় দর্শনৰ অন্তর্গত বৌদ্ধ আৰু ন্যায়-বৈশেষিকই সৎকার্যবাদক তীব্ৰভাৱে সমালোচনা কৰিছে, যিহেতু এইকেইটা দার্শনিক সম্প্ৰদায়ে অসৎ কার্যবাদক সমর্থন কৰে।
- সাংখ্যদর্শনে স্বীকাৰ কৰা চৰম সত্য দুটা হৈছে— আত্মা বা পুৰুষ আৰু দ্ৰব্য বা প্ৰকৃতি। এই কথা অতি আমোদজনক যে সাংখ্য পৰাবিদ্যা, যিয়ে প্ৰকৃতিক দুটা চৰম সত্ত্বাৰ মাজৰ এটা হিচাপে স্বীকাৰ কৰে, সি আকৌ কার্যকাৰণ মতবাদৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত।

- সাংখ্যই প্ৰকৃতি-পৰিণামবাদক স্বীকাৰ কৰে। আনহাতে, অদ্বৈত বেদান্তই 'ব্ৰহ্ম-বিবৰ্ত্তবাদ'ক স্বীকাৰ কৰে।

৩.১০ অধিক জানিবলৈ

1. Sharma, Chandradhar, (1997). A Critical Survey of Indian Philosophy, Delhi. Motilal Banarasidass Publishers.
2. Hiriyanna. M. (1993). Outlines of Indian Philosophy, Delhi. Motilal Banarasidass Publishers.
3. Chatterje, Satischandra & Dutta. Dhirendra Mohan, (1964). An Introduction to Indian Philosophy. Calcutta University Press.
4. Sinha. J. Indian Philosophy, Motilal Banarasidass Publishers. Delhi.

৩.১১ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সৎকাৰ্যবাদে পোষণ কৰে যে কাৰ্য প্ৰকৃতিৰ ৰূপান্তৰ বা পৰিণাম। সাংখ্যই স্বীকাৰ কৰে যে কাৰ্য কাৰণত পূৰ্বৰে পৰা অস্তিত্বশীল। কাৰ্যটো এক নতুন আৰম্ভণি নহয়। উপাদান কাৰণতে যি সুপ্ত হৈ নিহিত থাকে, সিয়েই তাৰ বাহ্যিক, প্ৰকাশ হৈ কাৰ্যৰ উৎপন্ন কৰে। সৎকাৰ্যবাদে সমৰ্থন কৰে যে নতুন সৃষ্টি বা উৎপত্তি থাকিব নোৱাৰে। ই কেতিয়া সম্পূৰ্ণ ধ্বংসক অনুমতি নিদিয়ে।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অসৎ কাৰ্যবাদৰ এটা বৈশিষ্ট্য হৈছে যে কাৰ্য কেতিয়াও কাৰণত অস্তিত্বশীল হ'ব নোৱাৰে। কাৰ্যটো এক নতুন আৰম্ভণি। অসৎ কাৰ্যবাদে ব্যাখ্যা কৰে যে কাৰ্য অসৎ বা উৎপত্তিৰ পূৰ্বে অ-অস্তিত্বশীল।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) অসত্য, (খ) সত্য

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সাংখ্যৰ কাৰণতাৰ মতবাদক সৎকাৰ্যবাদ হিচাপে সংজ্ঞা নিৰ্ণয় কৰা হয়। ই পোষণ কৰে যে কাৰণ হৈছে এক সত্ত্বা, য'ত কাৰ্য এক সুপ্ত অৱস্থাত থাকে।

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ নৈয়ায়িকসকলৰ মতে, সৎ কাৰ্যবাদক স্বীকাৰ কৰাটো স্ব-বিৰোধী। সৎকাৰ্যবাদক খণ্ডন কৰোঁতে নৈয়ায়িকসকলে তলত দিয়া দুটা যুক্তিকেইটাৰে অসৎকাৰ্যবাদৰ প্ৰতি সমৰ্থন আগবঢ়াইছে—

(১) নৈয়ায়িকসকলে পোষণ কৰে যে এই কথা স্বীকাৰ কৰাটো স্ব-বিৰোধী হ'ব যে কাৰ্য কাৰণৰ পৰাই উদ্ভৱ হয়। ইও স্ব-বিৰোধী এই কথা স্বীকাৰ কৰাটো যে কাৰ্যটো একেটা কাৰণতে ধ্বংস হৈ যায়। উৎপাদন আৰু ধ্বংসৰ দৰে দুটা স্ব-বিৰোধী ক্ৰিয়াক একেটা কাৰণে সমৰ্থন জনাব নোৱাৰে।

(২) নৈয়ায়িকসকলে পোষণ কৰে যে কাৰণত কার্য পূর্বৰে পৰা অস্তিত্বশীল নহয়। বৌদ্ধ আৰু ন্যায় উভয়েই ভাৱে যে অসৎ কার্যবাদত কার্যটো অ-সৎ। কার্য এক নতুন সৃষ্টি বা আৰম্ভণি আৰু সেয়ে, ই কাৰণৰ এক ৰূপান্তৰ কেতিয়াও হ'ব নোৱাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে ঃ 'দৈ' কার্যটো 'গাখীৰ' কাৰণৰ এক পুনঃ বিতৰণ নহয়।

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সৎকার্যবাদে সমর্থন কৰে যে কার্য কাৰণত সম্ভাৱনাপূর্ণভাৱে নিহিত থাকে। এক উপাদান কাৰণে যাৰ বাবে ই শক্তিক্ষম, তাক উৎপাদন কৰে। অভিব্যক্তিৰ পূর্বে কার্য উপাদান কাৰণত সম্ভাৱনাপূর্ণভাৱে নিহিত থাকে। সেইকাৰণে, সৎকার্যবাদত উৎপাদন অর্থাৎ কার্যই কেৱল সম্ভাৱনাৰ বাস্তৱকৰণকহে অনুমোদন কৰে।

৩.১২ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ ঃ সাংখ্য দর্শনৰ পথ-প্রদর্থক কোন?

প্রশ্ন ২ ঃ 'সাংখ্য-সূত্র'ৰ ৰচক কোন?

প্রশ্ন ৩ ঃ সাংখ্যদর্শনৰ মতে জগতৰ মূল কাৰণ কি?

প্রশ্ন ৪ ঃ সৎকার্যবাদ কি?

প্রশ্ন ৫ ঃ সাংখ্যৰ মতে দুটা চৰম সত্ত্বা কি কি?

প্রশ্ন ৬ ঃ কাৰণতাৰ সাংখ্য মতবাদৰ আনটো নাম কি?

প্রশ্ন ৭ ঃ ভাৰতীয় দর্শনত দেখিবলৈ পোৱা কাৰণতাৰ দুটা মতবাদ কি কি?

প্রশ্ন ৮ ঃ সংজ্ঞা দিয়ক ঃ (ক) সৎকার্যবাদ, (খ) অসৎকার্যবাদ

(খ) চমু প্রশ্ন (উত্তৰ প্রায় ১৫০-২০০ মান শব্দৰ ভিতৰত লিখিব)

প্রশ্ন ১ ঃ সাংখ্যৰ কার্যকাৰণ মতবাদৰ ওপৰত এটি চমুটোকা লিখক।

প্রশ্ন ২ ঃ সৎকার্যবাদ আৰু অসৎকার্যবাদৰ মাজত পার্থক্য নির্ণয় কৰক।

প্রশ্ন ৩ ঃ সৎকার্যবাদৰ ধাৰণাটোক চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৪ ঃ বৌদ্ধ আৰু ন্যায়য়িকসকলে আগবঢ়োৱা সৎকার্যবাদৰ সমালোচনাসমূহ কি কি? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৫ ঃ সাংখ্য দর্শনৰ মতে দুই প্রকাৰৰ কাৰণ কি কি? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৬ ঃ প্রকৃতি পৰিণামবাদৰ ধাৰণাটোক চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

(গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (উত্তৰ প্রায় ৩০০-৫০০ মান শব্দৰ ভিতৰত লিখিব)

প্রশ্ন ১ ঃ সাংখ্যৰ কার্য-কাৰণ মতবাদটো ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ সৎকার্যবাদৰ সংজ্ঞা দিয়ক। সৎকার্যবাদৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ উল্লেখ কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ ন্যায়ই সৎকার্যবাদক খণ্ডন কৰাৰ ভিত্তিবোৰৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াওক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ প্ৰকৃতি পৰিণামবাদৰ ধাৰণাটো আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৫ ঃ সাংখ্য দৰ্শনত সৎকার্যবাদৰ ধাৰণাটো আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৬ ঃ বৌদ্ধ আৰু ন্যায়-বৈশেষিকে আগবঢ়োৱা সৎকার্যবাদৰ সমালোচনাক ব্যাখ্যা কৰক।

****

অধ্যায় ৪ ঃ সাংখ্যৰ প্ৰকৃতি আৰু পুৰুষৰ ধাৰণা

অধ্যায় গাঁথনি

৪.১ উদ্দেশ্য
৪.২ পৰিচয়
৪.৩ প্ৰকৃতিৰ স্বৰূপ আৰু বৈশিষ্ট্যসমূহ
৪.৪ প্ৰকৃতিৰ অস্তিত্ব প্ৰমাণ
৪.৫ প্ৰকৃতি আৰু ইয়াৰ গুণসমূহ
৪.৬ ক্ৰমবিকাশ
৪.৭ প্ৰকৃতিৰ বিভিন্ন পৰিণাম বা ফল
৪.৮ উদ্দেশ্যমূলক ক্ৰমবিকাশ
৪.৮.১ ক্ৰমবিকাশ তত্বৰ সমালোচনা
৪.৯ পুৰুষৰ স্বৰূপ আৰু বৈশিষ্ট্যসমূহ
৪.১০ পুৰুষৰ অস্তিত্বৰ প্ৰমাণ
৪.১১ পুৰুষৰ বহুত্ব
৪.১২ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৪.১৩ অধিক জানিবলৈ
৪.১৪ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
৪.১৫ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টিৰ অধ্যয়ন কৰি আপুনি হ'ব—

- প্ৰকৃতিৰ স্বৰূপ আৰু বৈশিষ্ট্যসমূহ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- প্ৰকৃতিৰ অস্তিত্ব প্ৰমাণবোৰক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- প্ৰকৃতি আৰু পুৰুষৰ মাজৰ সম্বন্ধ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰণাটো বৰ্ণনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- সাংখ্য দৰ্শনত পুৰুষৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- পুৰুষৰ অস্তিত্বৰ প্ৰমাণবোৰক বিশ্লেষণ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- পুৰুষৰ বহুত্ব ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- ক্ৰমবিকাশৰ স্বৰূপ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

৪.২ পৰিচয়

সাংখ্য দৰ্শনত প্ৰকৃতিৰ ধাৰণাটো সাংখ্যৰ কাৰ্যকাৰণ মতবাদৰ পৰা আহিছে। সৎকাৰ্যবাদ নাইবা "কাৰ্য উৎপাদনৰ আগেয়ে, কাৰণত সি অস্তিত্বশীল" মতবাদটোৰ সহায়ত প্ৰকৃতিৰ অস্তিত্ব ধাৰণ কৰা হৈছে। সাংখ্যদৰ্শনত কাৰণতাৰ মতবাদটোৱে সমৰ্থন কৰে যে উপাদান কাৰণত এক প্ৰকৃত পৰিবৰ্তন আছে। উপাদান কাৰণত এই প্ৰকৃত পৰিবৰ্তনে সাংখ্য দৰ্শনত প্ৰকৃতিৰ ধাৰণাটোলৈ লৈ যায়। প্ৰকৃতিক বিশ্বজগত আৰু ইয়াৰ পাৰ্থিব বস্তুবোৰৰ মূল কাৰণ হিচাপে গ্ৰহণ কৰা হয়। সাংখ্যৰ মতে, অসীম পশ্চ্যাদগতিক এৰাই চলিবলৈ প্ৰকৃতিক কাৰণহীন কাৰ বুলি ধৰি লোৱাটো প্ৰয়োজনীয় আৰু সেইকাৰণে, সকলো পাৰ্থিব কাৰ্য কাৰণহীন কাৰণ অৰ্থাৎ প্ৰকৃতিৰ মাজত সুপ্ত হৈ থাকে। জগতখন কোনো আধিভৌতিক শক্তিৰ দ্বাৰা সৃষ্টি কৰা হোৱা নাই। জগতখন প্ৰকৃতিৰ পৰা ক্ৰমবিকশিত হৈছে। 'প্ৰকতি' শব্দটোৱে নিৰ্দেশ কৰে "তাক, যি ৰূপান্তৰীত হয়।" 'প্ৰকৃতি'ক প্ৰকৃতিৰ সম্ভাৱনীয়তা হিচাপে ধৰা হয়। ই "সকলো উৎপাদনৰ আধাৰ আৰু পৰিচাৰিকা" হিচাপে প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। সেইকাৰণে, প্ৰকৃতিক উপাদান কাৰণৰ কাৰণহীন আৰু মূল কাৰণ হিচাপে আখ্যা দিয়া হয়।

সাংখ্য দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়ে পুৰুষ (Purusa) আৰু প্ৰকৃতি (Prakriti)ৰ তাত্বিক দ্বৈতবাদৰ সূচনা কৰে। ই পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিৰ মাজত এক স্পষ্ট দ্বৈতবাদক সমৰ্থন কৰে। এই মতামতৰ লগত আপোনালোকে দেখা পাব যে সাংখ্যই পুৰুষৰ বহুত্বকো স্বীকাৰ কৰিছে। সাংখ্য দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়ে ন্যায়-বৈশেষিক ঈশ্বৰবাদক তীব্ৰ সমালোচনা কৰিছে আৰু আনহাতে, পৰম্পৰাগত সাংখ্য দৰ্শনে নিৰীশ্বৰবাদক সমৰ্থন কৰিছে। ই সময়ৰ সীমিত পৰিসৰৰ বাবে সৃষ্টিৰ ওপৰত বিশ্বাস কৰে আৰু তাৰ লগতে পুৰুষৰ লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্যক অনুভৱ কৰিবলৈ জগতৰ অন্ত হোৱাকো বিশ্বাস কৰে। সেইকাৰণে, ক্ৰমবিকাশৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ পৰা পুৰুষক মুক্ত কৰিবলৈ সাংখ্যদৰ্শনত বিনাশ বা নাইকীয়া হৈ যোৱাটো প্ৰয়োজনীয়। ক্ৰমবিকাশৰ প্ৰক্ৰিয়া অসচেতন আৰু ই প্ৰত্যেক ব্যক্তিগত পুৰুষৰ মুক্তিলৈ লৈ যায়। প্ৰত্যেক পাৰ্থিৱ অঙ্গ বা শৰীৰে পুৰুষৰ লক্ষ্যৰ বাবে কাম কৰে। ই বিশ্বাস কৰে যে সমগ্ৰ জগতৰ উদ্ভৱ হয় অনন্ত কাৰণ প্ৰকৃতিৰ পৰা আৰু পুৰুষৰ বহুত্বও ব্যক্তিগত আত্মবোৰৰ লক্ষ্যৰ প্ৰতি সেৱা আগবঢ়াবলৈ জগতৰ ক্ৰমবিকাশ আৱশ্যকীয়।

৪.৩ প্ৰকৃতিৰ স্বৰূপ আৰু বৈশিষ্ট্যৰাজি

সাংখ্য দৰ্শনৰ মতে তলত কৰাসমূহ প্ৰকৃতিৰ বৈশিষ্ট্য ঃ

প্ৰকৃতিৰ এটা প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হ'ল যে ই এক বিশ্বজগতৰ প্ৰধান সত্বা আৰু প্ৰথম নীতি। সকলো কাৰ্যৰ অপ্ৰকাশ্য অৱস্থা হোৱাৰ বাবে ইয়াক কোৱা হয় অব্যক্ত।

প্ৰকৃতিক অনুমানৰ দ্বাৰা জানিব পৰা যায়, কাৰণ ইয়াৰ অতি সূক্ষ্ম আৰু অপ্ৰত্যক্ষিত স্বভাৱ আছে আৰু সেয়ে ইয়াক কোৱা হয় অনুমান।

অ-বুদ্ধিমান আৰু অসচেতন হোৱাৰ বাবে ইয়াক কোৱা হয় জড়।

চিৰ-সক্ৰিয় আৰু অসীম শক্তিৰ অধিকাৰী হোৱাৰ বাবে প্ৰকৃতিক শক্তি বুলিও কোৱা হয়।

প্ৰকৃতি সদায় অকাৰণ, স্বতন্ত্ৰ, পৰম সত্বা আৰু নিত্য হিচাপে থাকে আৰু সেইকাৰণে ই উৎপাদন আৰু ধ্বংসৰ উৰ্দ্ধত। আনহাতে, প্ৰকৃতিৰ সৃষ্টি বা পৰিণামবোৰ কাৰণযুক্ত, নিৰ্ভৰশীল, আপেক্ষিক, বহু আৰু ক্ষণস্থায়ী আৰু সদায় জন্ম আৰু মৃত্যুৰ বিষয়। ৰজ গুণে প্ৰকৃতিত গতিৰ সঞ্চাৰ কৰে।

প্ৰকৃতি সদজা অচেতন, কাৰণ সকলো নিষ্প্ৰাণ পাৰ্থিব বস্তুৰ মূল উৎস। সেয়ে, সঠিকভাৱে ক'বলৈ হ'লে বস্তুৰ সমগ্ৰ জগতখন প্ৰকৃতিৰ বুকুতে নিহিত হৈ থাকে।

সাংখ্য দৰ্শনৰ মতে ক্ৰমবিকাশক পাৰ্থিব বস্তুবোৰৰ বাহ্যিক প্ৰকাশ বা অভিব্যক্তি ৰূপে বুজা যায়। আনহাতে, লয় বা ধ্বংসক পাৰ্থিব বস্তুৰ প্ৰকৃতিলৈ ঘূৰি যোৱা হিচাপে বুজা যায়। সেয়ে আমি মনত ৰাখিবই লাগিব যে অ-বুদ্ধিমন, অকাৰণ, সদা-সক্ৰিয়, অপ্ৰত্যক্ষিত, নিত্য আৰু একক প্ৰকৃতিয়েই হৈছে অকলে বস্তু জগতৰ অন্তিম উৎস। সাংখ্য সম্প্ৰদায়ত এই কথা স্বীকাৰ কৰা হয় যে পুৰুষ (আত্মা), যি বুদ্ধিমান, সি জড়পদাৰ্থৰ কাৰণ হ'ব নোৱাৰে। ইয়াৰ কাৰণ এয়ে যে আত্মাক নিষ্প্ৰাণ পাৰ্থিব বস্তুলৈ ৰূপান্তৰ কৰিব নোৱাৰি। সেয়ে, আপোনালোকে ইয়াত এই কথা মনত ৰাখিব লাগিব যে অভিজ্ঞতালব্ধ জগতৰ চৰম ভিত্তি হ'ব লাগিব এক অসীম, অনন্ত অনাত্ম দ্ৰব্য। ইয়াত সাংখ্যই ন্যায়-বৈশেষিকৰ মতামতক প্ৰত্যাখ্যান কৰিছে।

ন্যায়-বৈশেষিক, বৌদ্ধ আৰু জৈনসকলৰ মতে, অনাত্ম দ্ৰব্যবোৰ জড় পদাৰ্থৰ পৰমাণু, কিন্তু সাংখ্য দৰ্শনত অনাত্ম দ্ৰব্যবোৰ জড় পদাৰ্থৰ পৰমাণু নহয়। সাংখ্যই বিশ্বাস কৰে যে মন, অহংকাৰ, সংবেদন, যিবোৰ অতি সূক্ষ্ম আৰু মিহি, সেইবোৰ জড় পৰমাণুৰ দ্বাৰা গঠিত হ'ব নোৱাৰে। ই যুক্তিও প্ৰদৰ্শন কৰে যে পৰমাণুবোৰ আয়তনৰহিত। সেয়ে সাংখ্য চিন্তাবিদসকলে যুক্তি কৰে যে আয়তন থকা বস্তুবোৰ কেতিয়াও পৰমাণুৰ পৰা আহিব নোৱাৰে, যি নিজে আয়তনৰহিত। সেইকাৰণে, আপোনালোক ইয়াত বুজিব লাগিব যে সাংখ্য দৰ্শনে সমৰ্থন কৰে যে ই হৈছে প্ৰকৃতি, অকাৰণ (অজ) কাৰণ নাইবা প্ৰথম কাৰণ, যিহেতু ই পাৰ্থিৰ সকলো বস্তুৰেই চৰম কাৰণ।

৪.৪ প্ৰকৃতিৰ অস্তিত্বৰ প্ৰমাণ

প্ৰকৃতিৰ অস্তিত্বৰ বাবে থকা যুক্তিসমূহ হ'ল—

১) এই জগতৰ সকলো বস্তু মাত্ৰাত সীমিত, নিৰ্ভৰশীল আৰু চৰ্তযুক্ত। পাৰ্থিব বস্তুবোৰ এটাৰ ওপৰত আনটো পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীল। জগতৰ বস্তুবোৰ সীমাবদ্ধ আৰু সসীম আৰু এনে হোৱাৰ বাবে বস্তুবোৰ সেই জড়ীয় অস্তিত্বৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হ'বই লাগে, যি সিহঁতৰ অস্তিত্বৰ তুলনাত অধিক স্থায়ী আৰু ব্যাপনশীল। যিহেতু জড়ীয় বস্তুবোৰ

সসীম, সেইবাবে সেইবোৰ জগতৰ কাৰণ হ'ব নোৱাৰে। সেই কাৰণে, এই জগতৰ কাৰণ অসীম আৰু স্ব-নিৰ্ভৰশীল দ্ৰব্য হ'বই লাগিব আৰু ইয়াক প্ৰকৃতিৰূপে গ্ৰহণ কৰা হয়।

২) পাৰ্থিব বস্তুত অপৰিবৰ্তিতভাৱে উপস্থিত থাকে কেতবোৰ নিৰ্দিষ্ট বৈশিষ্ট্য। ফলস্বৰূপে পাৰ্থিব বস্তুবোৰ সুখ, দুখ আৰু উদাসীনতা আদি উৎপন্ন কৰিব পৰাৰ বাবে সক্ষম হৈ পৰে। সকলো পাৰ্থিব বস্তুত সাধাৰণ বৈশিষ্ট্যবোৰৰ উপস্থিতি এক উৎসৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হ'বই লাগিব, যি সকলোৰে বাবে সাধাৰণ। এই সাধাৰণ উৎসটোৱেই প্ৰকতি, যাৰ সত্ত্ব, ৰজ আৰু তমৰ দৰে তিনিটা সাংগঠনিক উপাদান আছে।

৩) জগতৰ সকলো বস্তু এটা কাৰণৰ কাৰ্য। কাৰ্যটো কিছুমান কাৰণৰ ক্ৰিয়াৰ পৰা অগ্ৰসৰ হয়, যি সিহঁতৰ উৎপাদন শক্তিৰ মাজতে নিহিত থাকে। ক্ৰমবিকাশৰ অৰ্থ হ'ল এক সুপ্ত অৱস্থাত থকা শক্তিসম্ভৰা কাৰণৰ অভিব্যক্তি আৰু কাৰ্য হৈছে সেই একেটাৰে বাহ্যিক ৰূপ। সেইকাৰণে, ক্ৰমবিকাশক সক্ৰিয় কৰি তোলা কাৰ্যটো কেতবোৰ জগত কাৰণত নিহিত থাকিবই লাগিব। এই জগত কাৰণেই হৈছে প্ৰকৃতি (pravrttescha)।

৪) এটা কাৰ্য ইয়াৰ কাৰণৰ পৰা উদ্ভৱ হয়, কাৰণ ই কাৰণৰ শক্তি বা ক্ষমতা, যিয়ে উৎপন্ন হ'ব লগা কাৰ্যৰ গঠন কৰে আৰু ধ্বংসৰ সময়ত কাৰণতে বিলীণ হৈ যায়। কাৰ্য কাৰণৰেই এক প্ৰকাশ আৰু ধ্বংসৰ কালত কাৰণৰ মাজতেই লুপ্ত হৈ যায়। যিহেতু কাৰ্যটো কাৰণৰ পৰা বেলেগ সেয়ে, কাৰ্যক ইয়াৰ নিজৰ কাৰণৰূপে গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰি। য'ত কাৰ্যটো বাহ্যিক প্ৰকাশ, সেই একেটা ৰূপৰে কাৰণটো এক আভ্যন্তৰীণ প্ৰকাশ। এইদৰে অভিজ্ঞতালব্ধ জগতখন এক কাৰ্য আৰু সেইবাবে ই এক সম্ভাৱনাপূৰ্ণ জগত কাৰণলৈ নিৰ্দেশ কৰে।

৫) পাৰ্থক্য থকাৰ স্বত্বেও পাৰ্থিব কাৰ্যবোৰৰ মাজত ঐক্যতা বিৰাজমান। এই অনৈক্যৰ মাজত থকা একৰূপতাইও এটা একক কাৰণকে আঙুলিয়ায়। এই কাৰণটোৱেই হৈছে প্ৰকৃতি (avibhagat vaishvarupyasya)।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ১ ঃ প্ৰকৃতিক জগতৰ মূল কাৰণ বুলি সাংখ্যদৰ্শনে কেনেকৈ ব্যাখ্যা কৰিছে?

.....

.....

প্ৰশ্ন ২ ঃ সাংখ্য দৰ্শনত 'প্ৰকৃতি' শব্দটোৱে কি নিৰ্দেশ কৰিছে?

.....

.....

প্ৰশ্ন ৩ ঃ তলৰ বক্তব্যবোৰ সত্য নে অসত্য উল্লেখ কৰক।

(ক) সাংখ্য দৰ্শনত কাৰণতাৰ মতবাদটোৱে সমৰ্থন কৰে যে উপাদান কাৰণত এক প্ৰকৃত পৰিবৰ্তন হয়। (সত্য/অসত্য)

(খ) প্ৰকৃতি সদায় চেতনাযুক্ত, কাৰণ ই সকলো নিষ্প্ৰাণ পাৰ্থিব বস্তুৰ বাবে মূল উৎস। (সত্য/অসত্য)

৪.৫ প্ৰকৃতি আৰু ইয়াৰ গুণসমূহ

সাংখ্য প্ৰৱচনসূত্ৰত এই কথা উল্লেখ আছে যে প্ৰকৃতি তিনিটা গুণেৰে গঠিত। এই তিনিটা গুণ হৈছে সত্ত্ব, ৰজ আৰু তম। সাংখ্য দৰ্শনত ইয়াক বুজা যায় যে প্ৰকৃতি এই তিনিটা গুণৰ সমাহাৰ আৰু ইহঁত এক সাম্যাৱস্থাত থাকে (gunanam samyavastha)। সেয়ে, এই তিনি গুণ অৰ্থাৎ সত্ত্ব, ৰজ আৰু তমক প্ৰকৃতিৰ উপাদান হিচাপে ধৰা হয়। সেয়ে, প্ৰকৃতিয়ে তাৰ সাংগঠনিক উপাদানৰ সৈতে পাৰ্থিব বস্তুবোৰৰ বিকাশ ঘটায়। আপোনালোকে মনত ৰাখিব লাগিব যে সাংখ্য দৰ্শনত 'গুণ'ৰ দ্বাৰা যিকোনো গুণক (attribute) নুবুজায়। প্ৰকৃততে, গুণসমূহ মৌলিক আৰু সেইবাবে প্ৰকৃতিৰ সংগঠনত চৰম উপাদান সেয়ে ক'ব পাৰি যে প্ৰকৃতি তিনিটা গুণৰ এক ত্ৰিমূৰ্তি।

সাংখ্য দৰ্শনে আঙুলিয়াই দিয়ে যে সত্ত্ব, ৰজ আৰু তমক গুণ বোলা হয় কাৰণ এইবোৰ গুণ পুৰুষ বা আত্মাৰ অধীন। এই গুণসমূহে প্ৰকৃততে এডাল জৰীৰ তিনিটা গুণ বা আঁহ। সাংখ্য দৰ্শনত এই কথা বিশ্বাস কৰা হয় যে গুণসমূহ অভিজ্ঞতাৰ জীৱনত পুৰুষ বা আত্মাক বান্ধি ৰাখে। গুণসমূহ প্ৰকৃতিগতভাৱে অতি সূক্ষ্ম আৰু সেয়ে অপ্ৰত্যক্ষিত। ই দেখুৱাই যে আমি গুণবোৰক প্ৰত্যক্ষ কৰিব নোৱাৰো। প্ৰশ্ন উদয় হয় যে গুণবোৰৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ কিদৰে আমি জানিব পাৰোঁ? আমি গুণৰ প্ৰকৃত স্বৰূপক সিহঁতৰ কাৰ্য যেনেঃ সুখ, দুখ আৰু উদাসীনতাৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰোঁ। সাংখ্যই সৎ কাৰ্যবাদক সমৰ্থন কৰে আৰু সেয়ে, আপোনালোকে মনত ৰাখিব লাগিব যে মূলগতভাৱে কাৰণ আৰু কাৰ্যৰ মাজত অনুৰূপতা আছে। সেইকাৰণে, গুণবোৰৰ অস্তিত্বক সিহঁতৰ উৎপাদন বা পৰিণামৰ স্বৰূপৰ পৰা অনুমান কৰিব পাৰো। যিহেতু জগতৰ বস্তুবোৰ প্ৰকৃতিৰ ফল বা কাৰ্য, সেয়ে ইয়াত গুণসমূহ এক সাম্যাৱস্থাত থাকে। পোহৰ, ক্ৰিয়া আৰু গধুৰতা আদিৰ গুণৰ নিজস্ব বৈশিষ্ট্য থাকে। এই তিনি গুণ সদা পৰিবৰ্তনশীল। যেতিয়া আপোনালোকে গুণবোৰৰ বিষয়ে বুজিব তেতিয়া আপোনালোকে জানিব যে একেটা বস্তু এজন ব্যক্তিৰ বাবে সুখকাৰক আৰু আন এজনৰ বাবে দুখকাৰক আৰু আন এজনৰ ক্ষেত্ৰত সি প্ৰশমিত হয়। কাৰণ কাৰ্যৰ মাজত সুপ্ত অৱস্থাত নিহিত থাকে। সেয়ে, আমি সিদ্ধান্ত ল'ব পাৰো যে, সকলো বস্তুৰেই চৰম উপাদান কাৰণ সুখ, দুখ আৰু হতাশা আদিৰ উপাদানেৰে গঠিত হয় আৰু যাক ক্ৰমান্বয়ে সত্ত্ব, ৰজ আৰু তম বুলি কোৱা হয়।

আপোনালোকে জানিব পাৰিব যে 'সত্ত্ব'ৰ আক্ষৰিক অৰ্থ অস্তিত্বশীল নাইবা বাস্তৱ।

সত্ত্ব সুখৰ স্বৰূপ। সত্বই পোহৰ (light) আৰু প্ৰকাশ (Prakash)ক বুজায়। ইয়াক শ্ৰেয়ত্ব (goodness) বুলিও কোৱা হয়, সেইকাৰণে ই সুখৰ উৎপাদন কৰে। সত্ব সম্ভাৱনাপূৰ্ণভাৱে সচেতন হোৱাৰ বাবে, ইয়াৰ পাৰ্থিব বস্তুবোৰত সুখ আৰু শ্ৰেয়ত্ব প্ৰকাশ কৰাৰ ক্ষমতা থাকে। পোহৰ আৰু উজ্জ্বলতা সত্বৰ অপৰিহাৰ্য প্ৰকৃতি হোৱাৰ বাবে ই 'পোহৰৰ উজ্জ্বলতা', 'ঊৰ্দ্ধমুখী গতি', সুখ, আনন্দ, সন্তুষ্টি, আশীৰ্বাদ আদি উৎপন্ন কৰে। সত্ত্বই বগা ৰঙক প্ৰতিভাত কৰে।

'ৰজ'ৰ আক্ষৰিক অৰ্থ অপবিত্ৰ। ই গতিশীল (cala) আৰু উদ্দীপক (উপস্তম্ভক)ক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। ই নিজেও গতিশীল আৰু আনকো গতিশীল কৰে। পাৰ্থিব বস্তুবোৰৰ মাজত ই দুখৰ সৃষ্টি কৰে। সেয়ে, ৰজ গুণৰ পৰিণামবোৰ হ'ল 'অস্থিৰ কৰ্ম', 'উতনুৱা প্ৰয়াস' আৰু 'হিংস্ৰ উদ্দীপনা'। এই ৰজ গুণৰ বাবেই আমাৰ মন অস্থিৰ হৈ উঠে। যিহেতু ৰজ গুণৰ সৈতে গতি জড়িত হৈ থাকে, সেয়ে ই সত্ব আৰু তমৰ উপাদানবোৰকো জাগ্ৰত কৰে, যিবোৰ প্ৰকৃততে নিষ্ক্ৰিয়। 'ৰজ'ই হৈছে একমাত্ৰ কাৰণ, যাৰ বাবে সত্ত্ব আৰু তম উভয়েই ক্ৰিয়াশীল হৈ নিজৰ নিজৰ কাৰ্য সম্পন্ন কৰে। ইয়াৰ ৰং ৰঙা।

'তম'ই আক্ষৰিকভাৱে হতাশা বা উদাসনীনতাক বুজায়। তমই সদায় কৰ্মৰাজিক বাধা দিয়ে আৰু অজ্ঞানতাৰ ফালে লৈ যায়। 'তম' হ'ল নিষ্ক্ৰিয়তা আৰু নিষেধৰ তত্ব। 'তম' গধুৰ আৰু সত্বৰ বিৰোধী। 'তম'ই সত্বৰ দ্বাৰা বস্তুবোৰ প্ৰকাশ হোৱাত বাধা প্ৰদান কৰে (বৰণক)। বস্তুবোৰৰ গতিশীলতাত ব্যাঘাত জন্মাই তমই ৰজৰো বিৰোধীতা কৰে। বিশৃংখলতা, বিবুদ্ধি, নিদ্ৰা, তন্দ্ৰা, আলস্য, বিষাদ আদি 'তম' গুণৰ পৰিণতি। সেয়ে, 'তম'ক এন্ধাৰৰ লগত তুলনা কৰা হয়।

জগতৰ মূল উপাদান এই তিনিটা গুণৰ মাজত নিৰন্তৰ সংঘাত আৰু সহযোগ দেখা যায়। এই গুণকেইটা সকলো সময়তে একেলগে থাকে আৰু এটাক আনটোৰ পৰা বিচ্ছিন্ন কৰিব নোৱাৰি। আন দুটাৰ সহায়-সহযোগ নাপালে কেৱল এটা গুণে কোনো বস্তু উৎপন্ন কৰিব নোৱাৰে। যেনেকৈ তেল, শলিতা আৰু অগ্নিশিখা আপেক্ষিকভাৱে বিৰোধী হ'লেও চাকিৰ পোহৰ সৃষ্টি কৰিবলৈ তিনিওটাৰে আৱশ্যক। তেনেকৈয়ে বিভিন্ন লক্ষণ সম্পন্ন হ'লেও তিনিওটা গুণৰ সহযোগতহে বস্তু উৎপন্ন হয়। গতিকে জগত সূক্ষ্ম-স্থূল, বৃহৎ-ক্ষুদ্ৰ ইত্যাদি সকলো বস্তুতে গুণকেইটিৰ উপস্থিতি আৱশ্যকীয়। কিন্তু প্ৰত্যেক গুণে এটাই আনটোক দমন কৰাৰ চেষ্টা কৰে। প্ৰধান গুণটোৱে বস্তুৰ স্বভাৱ নিৰ্ণয় কৰে আৰু বাকীকেইটা গুণে নিম্নস্থান গ্ৰহণ কৰে। জগতত এনে কোনো বস্তু নাই, যি বিভিন্ন অনুপাতে এইকেইটা গুণবিশিষ্ট নহয়। বস্তুবোৰৰ বিভিন্ন বিভাজন, যেনেকৈ— ভাল, বেয়া, উদাসীন, পবিত্ৰ, অপবিত্ৰ, মধ্যস্থ, সক্ৰিয়, নিষ্ক্ৰিয় আৰু নিৰ্লিপ্ত ইত্যাদি লক্ষণ সত্ব, ৰজ আৰু তম গুণৰ ভিন্ন প্ৰাধান্যৰ কাৰণেই হয়।

এই পাৰ্থিব বস্তুবোৰৰ ক্ৰমবিকাশ নঘটে, যেতিয়া প্ৰকৃতিৰ তিনিটা গুণ সাম্যাৱস্থাত থাকে। গুণবোৰ সদা-পৰিবৰ্তনীয়। গুণবোৰ যিহেতু গতিশীল, সেয়ে সিহঁত যিকোনো সময়ত স্থিৰ হ'ব নোৱাৰে। সাংখ্যৰ মতে ইয়াৰ পৰিবৰ্তন দুই প্ৰকাৰৰ— (১) সমজাতীয় পৰিণাম বা স্বৰূপ পৰিণাম আৰু (২) বিজাতীয় পৰিণাম বা বিৰূপ পৰিণাম। যেতিয়া জগতৰ প্ৰলয় বা

ধ্বংসৰ আৰম্ভ হয়, তেতিয়া গুণবোৰৰ অন্তৰ্পৰিবৰ্তন বা সমজাতীয় পৰিবৰ্তন ঘটে। উদাহৰণস্বৰূপে 'সত্ব' সত্বলৈ, 'ৰজ' ৰজলৈ আৰু 'তম' তমলৈ পৰিবৰ্তিত হয়। ক্ৰমবিকাশ আৰম্ভ হয় কেৱল তেতিয়া, যেতিয়া প্ৰকৃতিৰ গুণবোৰৰ সাম্যাৱস্থাত ব্যাঘাত জন্মে। যেতিয়া এটা গুণে আনবোৰক দমন কৰি প্ৰাধান্যতা লাভ কৰে, তেতিয়া গুণবোৰৰ বিজাতীয় পৰিবৰ্তন ঘটে আৰু এয়ে জগতৰ বিবৰ্তনৰ আৰম্ভণি। ঈশ্বৰকৃষ্ণৰ ভাষাত "We bow to Prakriti, the red-white-dark, the unborn mother and nurse and receptacle of all generation"। সাংখ্য দৰ্শনত প্ৰকৃতিক এনেদৰেই বুজা যায়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ৪ ঃ সাংখ্য দৰ্শনত প্ৰকৃতিক কিদৰে বুজিব পাৰি?

.....

.....

প্ৰশ্ন ৫ ঃ সাংখ্য দৰ্শনে সমৰ্থন কৰা দুই প্ৰকাৰৰ পৰিবৰ্তন কি কি উল্লেখ কৰক।

.....

.....

প্ৰশ্ন ৬ ঃ খালী ঠাই পূৰাওঁক ঃ

(ক) সত্বৰ আক্ষৰিক অৰ্থ _____ নাইবা _____।

(খ) তমৰ প্ৰতীকাত্মক ৰং হৈছে _____।

৪.৬ ক্ৰমবিকাশ

আপোনালোকে জানিব পাৰিছে যে প্ৰকৃতি অনিবাৰ্যভাৱে গতিশীল। ই সদা-পৰিবৰ্তনশীল। আনকি যেতিয়া গুণসমূহ এক সাম্যাৱস্থাত থাকে, তেতিয়াও প্ৰকৃতিৰ মাজত প্ৰলয়ৰ সময়ত সমজাতীয় পৰিবৰ্তন বা স্বৰূপ পৰিবৰ্তন ঘটে। সাংখ্য দৰ্শনত ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰিবলৈ এই কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি যে প্ৰকৃতিয়ে জগতৰ সৃষ্টি কৰে, যেতিয়া ই পুৰুষৰ সংস্পৰ্শ লৈ আছে। সাংখ্যৰ মতে, সকলো পাৰ্থিব বস্তুৰ ক্ৰমবিকাশ সংঘটিত হয় কেৱল প্ৰকৃতি আৰু পুৰুষৰ মিলনৰফলত। পুৰুষ যদিও স্বৰূপতঃ সচেতন, তথাপিও ই জগতৰ সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰে, কাৰণ ই নিষ্ক্ৰিয়। আনহাতে সদা-সক্ৰিয় হোৱাৰ স্বত্বেও প্ৰকৃতিয়ে অকলে জগতৰ সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰে, যিহেতু ই অনিবাৰ্যভাৱে অচেতন। সেয়ে, জগতৰ সৃষ্টি বা ক্ৰমবিকাশৰ বাবে প্ৰকৃতিৰ ক্ৰিয়া-কৰ্ম পুৰুষ বা আত্মাৰ চেতনা বা বুদ্ধিৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হ'বই লাগিব।

জগতৰ সৃষ্টিৰ বাবে পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতি এটা আনটোৰ সংস্পৰ্শলৈ অহাৰ দৰে সাংখ্য দৰ্শনে কেনেকৈ দুটা বিপৰীত আৰু স্বতন্ত্ৰ নীতি ওচৰ চাপে, তাক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ এজন অন্ধ

মানুহ আৰু এজন খোৰা মানুহৰ সাদৃশ্যানুমানৰ উদাহৰণ ডাঙি ধৰিছে। এই সাদৃশ্যানুমান এনে যে এখন গভীৰ অৰণ্য এজন খোৰা আৰু অন্ধ মানুহে ইজনে সিজনৰ সহযোগিতাত অতি সহজে অতিক্ৰম কৰিব পাৰে; ঠিক সেইদৰে নিজস্ব উদ্দেশ্য পূৰণ কৰিবলৈ নিষ্ক্ৰিয় পুৰুষ আৰু অন্ধ বা অ-বুদ্ধিসম্পন্ন প্ৰকৃতিয়ে পৰস্পৰে সহযোগ কৰে। প্ৰকৃতিয়ে সৃষ্টি কৰা জগতখনৰ ভোগ আৰু দৰ্শনৰ বাবে পুৰুষৰ প্ৰয়োজন হয় (দৰ্শনাথ্‌ম্‌)। আনহাতে, পুৰুষে নিজকে জড়ৰ পৰা পৃথক কৰি মুক্তি লাভৰ কাৰণে প্ৰকৃতিৰ সাহায্য লয়। এই প্ৰক্ৰিয়াত প্ৰকৃতিয়ে পুৰুষক মুক্ত কৰে (কৈৱ্যলার্থম্‌)।

প্ৰকৃতি সকলো জড় বস্তুৰ আধাৰ, সেইকাৰণে, তাৰ পৰাই সমগ্ৰ জগতৰ সৃষ্টি হয়। কিন্তু ইয়াত আপোনালোকে মনত ৰাখিব লাগিব যে পুৰুষৰ প্ৰভাৱ আৰু দিগ্‌দৰ্শনৰ দ্বাৰা জগতৰ সৃষ্টি হয়। পুৰুষৰ সান্নিধ্যলৈ অহাৰ পূৰ্বে প্ৰকৃতি অপ্ৰকাশ্য অৱস্থাত বৰ্তি থাকে। প্ৰকৃতিৰ এই অপ্ৰকাশ্য অৱস্থাত ইয়াৰ তিনিওটা গুণ সাম্যাৱস্থাত থাকে। এই অৱস্থাত গুণসমূহ উদ্বেগৰ এক স্তৰত থাকে, কাৰণ অভিব্যক্তি আৰু ক্ৰিয়াৰ প্ৰৱণতাক অ-অভিব্যক্তি আৰু নিষ্ক্ৰিয়তাৰ প্ৰৱণতাৰ দ্বাৰা পৰীক্ষা কৰা হয়। ইয়াত পুৰুষৰ উপস্থিতিয়ে প্ৰকৃতিৰ সাম্যাৱস্থাত ব্যাঘাত জন্মায়।

৪.৭ প্ৰকৃতিৰ বিভিন্ন উৎপাদন

প্ৰকৃতিৰ ক্ৰমবিকাশৰ প্ৰথম উৎপাদন হ'ল মহৎ বা বুদ্ধি। বিশ্বতত্ত্বৰ দিশৰ পৰা বিচাৰ কৰিলে ইয়াক এই বৃহৎ ব্ৰহ্মাণ্ডৰ এটা বিৰাট জন্মবীজ কোষ বুলি কোৱা যায় কাৰণেই এই তত্ত্বক 'মহৎ' বোলা হয়। মনোবৈজ্ঞানিক দিশৰ পৰা বিচাৰ কৰিলে বিভিন্ন ব্যক্তিৰ মাজত ই প্ৰজ্ঞা বা বুদ্ধি ৰূপে বিৰাজ কৰে। বুদ্ধিৰ মাধ্যমেৰে কৰ্তা বা জ্ঞাতা আৰু অন্যান্য বস্তুৰ মাজত পাৰ্থক্য বুজিব পাৰি আৰু বস্তু সম্পৰ্কে কিবা এটা সিদ্ধান্তত উপনীত হোৱা যায়। প্ৰকৃতি সত্ত্বৰ প্ৰাধান্যৰ বাবে বুদ্ধিৰ উৎপত্তি হয়। নিজক আৰু আনক প্ৰকাশ কৰাটো বুদ্ধিৰ স্বাভাৱিক লক্ষণ। সাত্বিক অৱস্থাত বুদ্ধিৰ ধৰ্ম, জ্ঞান, বৈৰাগ্য আৰু ঐশ্চৰ্যৰ দৰে সদ্‌গুণবোৰ থাকে। কিন্তু সত্ত্ব যেতিয়া তমৰ দ্বাৰা কলুষিত হয়, ই তেতিয়া কেতবোৰ বিৰোধী গুণপ্ৰাপ্ত হয়। যেনে ঃ অধৰ্ম, অজ্ঞানতা, আসক্তি আৰু অনৈশ্চৰ্য। সকলো ভৌতিক দ্ৰব্য আৰু গুণ অতীন্দ্ৰিয় আত্মাৰ পৰা পৃথক। কিন্তু জীৱৰ সকলো প্ৰক্ৰিয়াৰ আধাৰ হ'ল মহৎ। ই আত্মাৰ নিচেই কাষতে থাকে আৰু আত্মাৰ চৈতন্য এনেকৈ প্ৰতিফলিত কৰে যে ই নিজেও দৃশ্যত ঃ চেতন ও বুদ্ধিসম্পন্ন হয়। ইন্দ্ৰিয় আৰু মনে বুদ্ধিৰ বাবেই ক্ৰিয়া কৰে আৰু মহৎ বা বুদ্ধিয়ে পোনপটীয়াকৈ আত্মাৰ বাবে ক্ৰিয়া কৰে। মহৎৰ বাবেই আত্মাই নিজকে প্ৰকৃতিৰ পৰা পৃথক কৰিবলৈ সক্ষম হয়।

বুদ্ধিৰ পাছত অহা প্ৰকৃতিৰ ২য় উৎপাদন হৈছে 'অহংকাৰ'। মহৎৰ পৰাই অহংকাৰৰ সৃষ্টি হয়। অহংকাৰৰ হেতু আত্মাই নিজকে ভুলকৈ কৰ্তা, ভোক্তা বা সম্পত্তিৰ অধিকাৰী, কিবা

উদ্দেশ্য সাধনৰ অৰ্থে সক্ৰিয় ব্যক্তি বুলি ভাবে। অহংকাৰৰ ফলত আত্মাক 'মই' (অহম্) বুলি ভবা হয় আৰু বস্তুবোৰক 'মোৰ' (মম) বুলি ভাবো। সাংখ্য চিন্তাবিদসকলে গুণৰ প্ৰাধান্যতা অনুযায়ী অহংকাৰক তিনি ভাগত বিভক্ত কৰিছে। সেয়া হ'ল—

(১) সাত্বিক বা বৈকাৰিক

(২) ৰাজস বা তেজস্

(৩) তামস বা ভূতাদি

সাত্বিক অহংকাৰৰ পৰা এঘাৰটি ইন্দ্ৰিয়ৰ সৃষ্টি হয় পাঁচটি প্ৰত্যক্ষৰ ইন্দ্ৰিয় (জ্ঞানেন্দ্ৰিয়), পাঁচটি ক্ৰিয়াৰ ইন্দ্ৰিয় (কৰ্মেন্দ্ৰিয়) আৰু মন (মনস)। পাঁচটি কৰ্মেন্দ্ৰিয়ই ক্ৰমাৎ বাক্ বা কথা, ধৃতকৰণ, গতিশীলতা, মল ত্যাগ, জনন ইত্যাদি ক্ৰিয়া কৰে। তামস অহংকাৰৰ পৰা পাঁচটি সূক্ষ্ম উপাদান (তন্মাত্ৰ)ৰ উৎপাদন হয়। ২য়টি অৰ্থাৎ ৰাজস অহংকাৰ ১ম আৰু ৩য় এই দুয়োটিৰ লগত সম্পৰ্কিত হৈ 'সত্ব' আৰু 'তম'ৰ উৎপাদনৰ কাৰণে দুয়োকে শক্তিৰ যোগান ধৰে। এইদৰেই, অহংকাৰে মন, দহটা ইন্দ্ৰিয় আৰু পাঁচটা সূক্ষ্ম উপাদানৰ সৃষ্টি কৰে।

পাঁচটি কৰ্মেন্দ্ৰিয় প্ৰকৃত অংগ নহয়। প্ৰকৃতাৰ্থত, বাহ্যিক অংগসমূহত থকা অপ্ৰত্যক্ষিত শক্তিয়ে পাৰ্থিব বস্তুবোৰক বোধগম্য বা জানিবলৈ দিয়ে। অৱশেষত, এই অপ্ৰত্যক্ষিত শক্তিয়েই পাঁচটি অংগক বাস্তৱ কৰি তোলে। সেয়ে আপোনালোকে কোনো অংগ বা ইন্দ্ৰিয়ক প্ৰত্যক্ষ কৰিব নোৱাৰে। আপোনালোকে অনুমানৰ দ্বাৰাহে ইন্দ্ৰিয়সমূহক জানিব পাৰে। মন বা বুদ্ধিয়ে প্ৰত্যক্ষজনিত ইন্দ্ৰিয় আৰু কৰ্মেন্দ্ৰিয় দুয়োকে পৰিচালিত কৰে। ইয়াত বুদ্ধি, অহংকাৰ আৰু মনক আন্তৰিক ইন্দ্ৰিয় (অন্তঃকৰণ) হিচাপে গ্ৰহণ কৰা হয়। আনহাতে, প্ৰত্যক্ষমানত ইন্দ্ৰিয় নাইবা কৰ্মেন্দ্ৰিয়সমূহক বাহ্যিক ইন্দ্ৰিয় (বাহ্যকৰণ) হিচাপে গ্ৰহণ কৰা হয়। সাংখ্যৰ মতে, পাঁচটি জ্ঞানেন্দ্ৰিয় আৰু পাঁচটি কৰ্মেন্দ্ৰিয় হৈছে দহটা বাহ্যিক ইন্দ্ৰিয় (বাহ্যকৰণ)। এই দহটা ইন্দ্ৰিয়ৰ সৈতে আছে অহংকাৰ, বুদ্ধি আৰু মন, সেয়ে সাংখ্য দৰ্শনে মুঠ ১৩টা কৰণ বা ইন্দ্ৰিয়ক স্বীকাৰ কৰে।

তমস্ অহংকাৰে পাঁচটা সূক্ষ্ম উপাদানৰ সৃষ্টি কৰে, যাক কোৱা হয় তমস্ অহংকাৰ (Things-in-themselves)। এই পাঁচোটা ভৌতিক উপাদান ক্ৰমে শব্দ, স্পৰ্শ, বৰ্ণ, ত্বক আৰু গোন্ধ। সাধাৰণ মানুহে ওপৰত উল্লেখিত তন্মাত্ৰকেইটাক প্ৰত্যক্ষ কৰিব নোৱাৰে, যদিও সেইবোৰ ইন্দ্ৰিয়জ নীতি। এই তন্মাত্ৰবোৰক পাবলৈ হ'লে আমি অনুমানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হ'ব লাগিব। কেৱল যোগীসকলেহে এই তন্মাত্ৰবোৰক প্ৰত্যক্ষ কৰিব পাৰে। সাংখ্যদৰ্শনে শেষত কয় যে এই পাঁচটি ভৌতিক উপাদানে পাঁচটি মহাভূতৰ সৃষ্টি কৰে। পাঁচটি মহাভূত হৈছে ক্ৰমে আকাশ, বায়ু, জুই, পানী আৰু মাটি।

সেইকাৰণে, আপোনালোকে মনত ৰাখিব লাগিব যে প্ৰকৃতিৰ স্থূল-ভৌতিক উপাদানসমূহলৈ হোৱা সমগ্ৰ ক্ৰমবিকাশ বা বিবৰ্তনক দুটা শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰা হৈছে— (১) মানসিক (প্ৰত্যয়সৰ্গ বা বুদ্ধিসৰ্গ) আৰু (২) ভৌতিক (তন্মাত্ৰসৰ্গ বা ভৌতিক সৰ্গ)। এইদৰেই

সাংখ্যদৰ্শনে সাব্যস্ত কৰে যে পুৰুষৰ সৈতে মুঠ পঁচিশটা তত্বই বিশ্বৰ ক্ৰমবিকাশ বা ক্ৰমবিবৰ্তনত ক্ৰিয়া কৰে। (১) পুৰুষ; (২) প্ৰকৃতি; (৩) মহৎ বা বুদ্ধি; (৪) অহংকাৰ; (৫)—(৯) প্ৰত্যক্ষৰ অঙ্গ বা ইন্দ্ৰিয়সমূহ; (১০) মন; (১১)—(১৫) কৰ্মেন্দ্ৰিয় সমূহ, (১৬)—(২০) সূক্ষ্ম উপাদানবোৰ; আৰু (২১)—(২৫) স্থূল উপাদানবোৰ।

৪.৮ উদ্দেশ্যমূলক ক্ৰমবিকাশ

ভোক্তা আৰু কৰ্ত্তা পুৰুষৰ বাবেই প্ৰকৃতিৰ ক্ৰমবিকাশ হয়। সেইবাবে, সাংখ্যই সমৰ্থন কৰে যে ক্ৰমবিকাশৰ প্ৰক্ৰিয়াটো যান্ত্ৰিক নহয়। ই সদায় উদ্দেশ্যমূলক। অসচেতনভাৱে হ'লেও পুৰুষৰ উদ্দেশ্য সাধনৰ অৰ্থেই ক্ৰমবিকাশৰ পদ্ধতিত সকলোৱে ক্ৰিয়া কৰে। সেয়ে এই কথা সাংখ্যদৰ্শনত সদায় উল্লেখ কৰা হয় যে 'প্ৰকৃতি পুৰুষৰ দাতৃ'। প্ৰকৃতিয়ে পুৰুষক মুক্ত কৰে, কাৰণ এই ক্ৰমবিকাশৰ প্ৰক্ৰিয়াত পুৰুষে অভিজ্ঞতালব্ধ জগতখনৰ পৰা নিজকে পৃথক কৰে। ক্ৰমবিকাশ কেৱল বস্তুগত পৰমাণুৰ এক অন্ধ ক্ৰিয়া নহয়, কাৰণ ইয়াত যোগ্যতা আৰু অযোগ্যতা অনুযায়ী পুৰুষে হয় উপভোগ কৰে নাইবা দুখ ভোগ কৰে। ক্ৰমবিকাশৰ সমগ্ৰ প্ৰক্ৰিয়াটোত, চৰম লক্ষ্য হৈছে আত্মাৰ মুক্তি। ই আত্মাক তেওঁলোকৰ নিজা শুদ্ধ বিবেকৰ প্ৰকৃত স্বৰূপক অনুধাৱন কৰায়। প্ৰলয়ৰ অৱস্থাত প্ৰকৃতিয়ে পুৰুষক মুক্তি লাভ কৰিবলৈ অনুমতি দিয়ে। সেয়ে, প্ৰকৃতিত আভ্যন্তৰিক উদ্দেশ্যবাদ আছে। পুৰুষ নিষ্ক্ৰিয় আৰু উদাসীন আৰু গুণবিহীন, কিন্তু প্ৰকৃতি, যি গুণেৰে ভৰপূৰ, সি আত্মাৰ মুক্তিৰ বাবে সম্পূৰ্ণ নিৰাসক্তত বিভিন্ন উপায়ৰ জৰিয়তে অহৰহ ক্ৰিয়া কৰে। সাংখ্য দৰ্শনত প্ৰকৃতিক উপাদান কাৰণ আৰু পৰিণাম কাৰণ দুয়োটা হিচাপেই গ্ৰহণ কৰা হয় আৰু আনহাতে, যদিও পুৰুষ এক কাৰণো নহয় নাইবা কাৰ্যও নহয়, তথাপি ইয়াক ক্ৰমবিকাশ প্ৰক্ৰিয়াত নিমিত্ত কাৰণ আৰু পৰিণাম কাৰণৰূপে ধৰা হয়। সৃষ্টিৰ গতিত পুৰুষেই লক্ষ্য। পুৰুষৰ উপস্থিতিৰ বাবেই সৃষ্টি সম্ভৱ। "গুণসমূহ, যি পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ পৃথক আৰু তৎস্বত্বেও সদায় সহযোগ কৰে, এটা চাকিৰ তেল, শলিতা আৰু শিখাৰ দৰে কাম কৰে আৰু পুৰুষৰ সমগ্ৰ উদ্দেশ্য উদ্ভাসিত কৰে আৰু ইয়াক বুদ্ধি বা প্ৰজ্ঞাৰ ক্ষেত্ৰত আগবঢ়ায়।" পুৰুষৰ লক্ষ্যৰ বাবে কৰ্মেন্দ্ৰিয়সমূহৰ লগতে সংবেদনীয় অঙ্গসমূহ, য'ত সূক্ষ্ম শৰীৰ নিহিত থাকে, সকলোৱে একেৰাহে কাম কৰে। সাংখ্যই সমৰ্থন কৰে যে সৃষ্টিৰ প্ৰক্ৰিয়াত অসচেতনভাৱেই পুৰুষৰ উদ্দেশ্যৰ উপলব্ধিৰ প্ৰৱণতা জড়িত হৈ থাকে। সকলো আত্মাৰ মোক্ষ লাভেই হৈছে সৃষ্টিৰ ক্ৰমবিকাশ প্ৰক্ৰিয়াৰ লক্ষ্য। সেয়ে, ক্ৰমবিকাশৰ প্ৰথম সৃষ্টি মহৎ বা বুদ্ধিৰ পৰা ভৌতিক উপাদানবোৰৰ সৃষ্টি হয় প্ৰত্যেক আত্মা অৰ্থাৎ পুৰুষক মুক্তি প্ৰদান কৰাৰ উদ্দেশ্যে।

৪.৮.১ ক্ৰমবিকাশ মতবাদৰ সমালোচনা

ক্ৰমবিকাশৰ সাংখ্য মতবাদটো তীব্ৰভাৱে সমালোচিত হৈছে। সাংখ্যই সৰ্বত্ৰ পুৰুষ

(অতীন্দ্ৰিয় কৰ্তা) আৰু জীৱ (ইন্দ্ৰিয়গত অহং)ৰ মাজত কেতবোৰ খেলিমেলিৰ সৃষ্টি কৰিছে। পুৰুষৰ প্ৰকৃততে প্ৰকৃতিৰ ক্ৰিয়াৰ ক্ষেত্ৰত কৰিবলৈ একো নাই। ই কেৱল এক দৰ্শক। আত্মা এক দ্ৰব্য নহয়, বৰঞ্চ এক কৰ্তা। পুৰুষ অদৃশ্যমান অতীন্দ্ৰিয় পৰম সত্বা। কিন্তু সাংখ্যই ইয়াৰ নিজা স্থান পাহৰি গৈছে আৰু চৰম পুৰুষক ইন্দ্ৰিয়জ আত্মা বা অহংৰ পৰ্যায়লৈ পৰিবৰ্তন কৰিছে।

পুৰুষক ভোক্তা আৰু প্ৰকৃতিক ভোগ্য আখ্যা দিয়া হৈছে। কিন্তু যদি পুৰুষ অতিন্দ্ৰীয় কৰ্তা হয়, তেন্তে ই কেনেকৈ ভোক্তা হ'ব পাৰে? যদি ই উদাসীন, নিস্পৃহ আৰু নিষ্ক্ৰিয় হয়, তেন্তে ই কেনেকৈ ভোগ কৰিব? আকৌ, অতীন্দ্ৰিয় আত্মা বা সত্ত্বা কেনেকৈ বহুতো আত্মালৈ পৰিবৰ্তিত হ'ব পাৰে। অতীন্দ্ৰিয় কৰ্তা বা পুৰুষৰ কিদৰে বহুত্ব থাকিব পাৰে। প্ৰকৃতি আৰু জগতৰ ক্ৰমবিকাশ মতবাদৰ বিৰুদ্ধে উদয় হোৱা বহুতো প্ৰতিবাদৰ উত্তৰ সাংখ্যদৰ্শনে দিবলৈ অপাৰগ হৈছে। সাংখ্য দৰ্শনৰ মতে, তেওঁলোকৰ ক্ৰমবিকাশবাদ পৰিণামবাদৰ ফল। পৰিণামবাদৰ মতবাদত এই কথা উল্লেখ আছে যে, যেতিয়া এটা কাৰ্যৰ উৎপত্তি হয়, তেতিয়া কাৰ্যত কাৰণৰ এক প্ৰকৃত পৰিবৰ্তন হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে ঃ যেতিয়া দৈ'ৰ উৎপাদন হয়, তেতিয়া গাখীৰ প্ৰকৃতাৰ্থত 'দৈ'লৈ পৰিবৰ্তন হয়। সাংখ্য দৰ্শনৰ এই মতবাদটো শংকৰাচাৰ্যৰ দ্বাৰা তীব্ৰভাৱে সমালোচিত হৈছে। অদ্বৈত বেদান্তৰ মতে, বিবৰ্ত্তবাদক সমৰ্থন কৰাৰ দ্বাৰাহে কেৱল সাংখ্যই ক্ৰমবিকাশ মতবাদৰ লগত জৰিত সকলো সমস্যাৰ সমাধান কৰিব পাৰিলেহেঁতেন। বিবৰ্ত্তবাদত কাৰ্যত কাৰণৰ কোনো প্ৰকৃত পৰিবৰ্তন নহয়। কাৰ্য, কাৰণৰ অৱভাস মাত্ৰহে। সেয়ে, সাংখ্য দৰ্শনে তেওঁলোকৰ প্ৰকৃতি পৰিণামবাদৰ পৰিবৰ্ত্তে ব্ৰহ্ম-বিবৰ্ত্তবাদকহে গ্ৰহণ কৰিব লাগে। অৱশেষত, ক্ৰমবিকাশৰ সমস্যাবোৰ সমাধান কৰিবলৈ সাংখ্যই সৎ কাৰ্যবাদৰ পৰিবৰ্তে সৎ কাৰণবাদহে স্বীকাৰ কৰিব লাগে। পুৰুষে জীৱৰ স্থান ল'ব লাগে। নঞৰ্থক কৈৱল্যৰ ধাৰণাক সদৰ্থক আনন্দপূৰ্ণ মোক্ষলৈ পৰিবৰ্তন কৰিব লাগে। সেইকাৰণে, সমালোচকসকলে মত প্ৰকাশ কৰে যে, "দুঃখিত ব্যক্তিত্বৰ এক বিশাল শৃঙ্খলা" আৰু কৰ্তা আৰু কৰ্মৰ মাজত এক অসংলগ্ন সুৰুঙাৰ সৃষ্টিক প্ৰতিনিধিত্ব কৰা পুৰুষ বহুত্বক মানি লোৱাৰ পৰিবৰ্তে অ-দ্বৈত পুৰুষ, অৰ্থাৎ অতীন্দ্ৰিয় ব্ৰহ্মক স্বীকাৰ কৰিব লাগে।

৪.৯ পুৰুষৰ স্বৰূপ আৰু বৈশিষ্ট্য

সাংখ্য দৰ্শনত আপোনালোকে জানিব পাৰিছে যে ইয়াত পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিৰ স্পষ্ট দ্বৈতবাদ আছে। স্বৰূপতঃ প্ৰকৃতি আৰু পুৰুষ পৰস্পৰ ভিন্ন। সেয়ে, প্ৰকৃতিৰ নিৰ্দিষ্ট বৈশিষ্ট্য আছে আৰু আনহাতে পুৰুষৰো কেতবোৰ নিৰ্দিষ্ট বৈশিষ্ট্য আছে। সাংখ্য দৰ্শনৰ মতে, পুৰুষ নিত্য, শুদ্ধ, বুদ্ধ আৰু মুক্ত।

তলত উল্লেখ কৰাবোৰ পুৰুষৰ বৈশিষ্ট্য—

১) পুৰুষ শুদ্ধ চেতনা। পুৰুষ আত্মা। পুৰুষক আত্মা, কৰ্তা আৰু জ্ঞাতা হিচাপে স্বীকাৰ কৰা হয়।

২) পুৰুষ সৰল, স্বয়ং-উদ্ভাসিত আৰু স্বয়ং প্ৰমাণিত।

৩) পুৰুষ বিবেচনাসম্পন্ন।

৪) পুৰুষ বুদ্ধিমান হেতু, জ্ঞানৰ বিষয়। চেতনা পুৰুষৰ সাৰতত্ব। সেয়ে, পুৰুষ হৈছে সকলো জ্ঞানৰেই স্বীকাৰ্য।

৫) পুৰুষ যিকোনো উৎপাদনৰহিত আৰু পৰিবৰ্তনৰ বিষয় নহয়। পুৰুষক সদায় অ-কাৰণ, নিত্য আৰু সৰ্বব্যাপী হিচাপে ধৰা হয়।

৬) পুৰুষ এটা কাৰণো নহয়, নাইবা এটা কাৰ্যও নহয় আৰু অপৰিবৰ্তনীয় আৰু অগণনামূলক। ই আত্ম-দীপ্তময় আৰু আত্ম-প্ৰমাণিত।

৭) পুৰুষ নিষ্ক্ৰিয়। ইয়াক নিৰৱ সাক্ষী বুলি জনা যায়। পুৰুষক অকলে মুক্ত বুলি স্বীকাৰ কৰা হয়। সেইবাবে, ই নিৰপেক্ষ দৰ্শক, শান্তিপূৰ্ণ, চিৰন্তন।

৮) পুৰুষ সকলো পৰিবৰ্তনৰ উৰ্দ্ধত (Kutasthanitya)। সেয়ে, ই কাল আৰু দেশৰো উৰ্দ্ধত। পুৰুষ মুক্ত (কেৱল)।

৯) পুৰুষ উদাসীন (madhyastha) আৰু নিষ্ক্ৰিয়। পুৰুষক "nistraigunya, udasin, akarta, kevala, madhayastha, saksi, drasta, sadaprakashasvapriya and jnata" বোলা হয়।

৪.১০ পুৰুষৰ অস্তিত্বৰ প্ৰমাণসমূহ

সাংখ্যই পুৰুষ অস্তিত্বৰ বাবে পাঁচটা প্ৰমাণ আগবঢ়াইছে। সেয়া হ'ল—

১) সকলো যৌগিক পদাৰ্থ পুৰুষৰ উদ্দেশ্যৰ বাবেই অস্তিত্বশীল। পুৰুষৰ অস্তিত্বৰ এইটো প্ৰমাণ স্বৰূপতঃ উদ্দেশ্যমূলক (সংঘাত পৰাৰ্থৱৎ)। ইয়াক ধাৰণা কৰিব পৰা যায় যে শৰীৰ, সংবেদন, মন আৰু বুদ্ধিকে অন্তৰ্ভুক্ত কৰি প্ৰকৃতিৰ সকলো বস্তু হৈছে পুৰুষৰ উদ্দেশ্য অনুভৱ কৰাৰ উপায়। প্ৰকৃতি, মহৎ, অহংকাৰ, মন সকলো সত্ব, ৰজ আৰু তমৰ পুঞ্জ আৰু এইবোৰ হৈছে বিচনা, চকী, টেবুল আদি সকলো বস্তুকে প্ৰদান কৰাৰ উপায় আৰু এই সকলো অচেতন ও পাৰ্থিব বস্তুৱে সচেতন পুৰুষ বা আত্মাৰ লক্ষ্য প্ৰদান কৰে। পুৰুষ তিনিটা গুণৰ সমাবেশ নহয়। সেয়ে, ই দেহ, মন, বুদ্ধি আৰু অহংকাৰৰ পৰা পৃথক। পুৰুষ লক্ষ্য ফলপ্ৰসু কৰিবলৈ প্ৰকৃতিৰ নিজৰ মাজতে ক্ৰমবিকাশ হয়।

২) সকলো বস্তু তিনিটা গুণেৰে গঠিত। যিহেতু, সকলো বস্তু অচেতন, অ-পৃথকীকৃত আৰু জ্ঞানৰ বিষয়, সেয়ে সিহঁতে সচেতন পুৰুষক পূৰ্বতে স্বীকাৰ কৰি লয়, যি অ-পৃথক, জ্ঞানৰ বিষয়, তিনি গুণৰহিত। এই মতটোৱে যৌক্তিকভাৱে পুৰুষৰ অস্তিত্ব মানি লয়, কিয়নো পুৰুষক তিনিটা গুণ— সত্ব, ৰজ আৰু তমৰ নিৰৱ সাক্ষী ৰূপে গ্ৰহণ কৰা হয়। সকলো জ্ঞাত বস্তুৱে জ্ঞাত কৰ্তা বা আধ্যাত্মিক আত্মাৰ অস্তিত্বক পূৰ্বতে স্বীকাৰ কৰি লয়।

৩) মন, বুদ্ধি আৰু সকলো জড়পদাৰ্থ এটা বুদ্ধিসম্পন্ন তত্বৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হ'ব লাগে। যিকোনো লক্ষ্যত উপনীত হোৱাৰ বাবে এইটো প্ৰয়োজনীয়। কোনো এজনৰ পৰিচালনাতহে এক যন্ত্ৰ বা গাড়ীয়ে কাম কৰে। গতিকে প্ৰকৃতি আৰু প্ৰকৃতিৰ উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ পৰিচালনাৰ বাবে আত্মাৰ আৱশ্যক।

৪) জগতৰ সকলো বস্তুৰে লক্ষণত সুখ, দুখ আৰু উদাসীনতা দেখা যায়। কিন্তু চেতন কৰ্তাৰ অভিজ্ঞতা স্বৰূপেহে সুখ আৰু দুখৰ অৰ্থ থাকে। গতিকে, এনে এক চেতন জীৱন আছে, যি সুখ বা দুখ ভোগ কৰে।

৫) এই জগতৰ কিছুমান মানুহে সকলো দুখ-কষ্টৰ পৰা মুক্ত হ'বলৈ আপ্ৰাণ চেষ্টা কৰে। জগতত থকালৈকে কোনো জীৱ এই দুখ কষ্টৰ পৰা মুক্ত হ'ব নোৱাৰে। কিয়নো, জগত দুখময়। সেয়ে, ভৌতিক জগতৰ অতীন্দ্ৰিয় অমূৰ্ত্ত সত্বা আমি স্বীকাৰ কৰিবই লাগিব। অন্যথা মুক্তিৰ ধাৰণা বা সাধুসকলৰ মুক্তিৰ প্ৰচেষ্টা অৰ্থহীন হৈ পৰে। অৱশ্যে এই প্ৰমাণ ৰহস্যমূলক আৰু প্ৰকৃতিগতভাৱে আধ্যাত্মিক।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ৭ঃ পুৰুষৰ যিকোনো এটা বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰক।

.....

.....

প্ৰশ্ন ৮ঃ পুৰুষক কিয় "শুদ্ধ চেতনাৰ নীতি" ৰূপে ধৰা হয়।

.....

.....

প্ৰশ্ন ৯ঃ তলত বক্তব্যকেইটা সত্য নে অসত্য উল্লেখ কৰক।

(ক) সাংখ্য দৰ্শনে পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিৰ তাত্বিক দ্বৈতবাদক সমৰ্থন কৰিছে। (সত্য/অসত্য)

(খ) পুৰুষ পৰিবৰ্তনৰ চৰ্তযুক্ত আৰু সেয়ে, ই কাল আৰু দেশৰ অন্তৰ্গত। (সত্য/অসত্য)

৪.১১ পুৰুষৰ বহুত্ব

সাংখ্য দৰ্শনে পুৰুষৰ বহুত্ব এই মতবাদ প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে আৰু সেয়ে পুৰুষৰ বহুত্ব নাইবা বহুপুৰুষবাদ মতবাদটো স্বীকাৰ কৰিছে। কিন্তু সাংখ্যৰ এই মত সন্দেহৰ উৰ্দ্ধত নহয়। আত্মাৰ অস্তিত্বৰ সমৰ্থনে সাংখ্য দৰ্শনক অদ্বৈত বেদান্ত দৰ্শনৰ পৰা আঁতৰাই আনিছে। অদ্বৈত বেদান্তৰ মতে, আত্মা বা পুৰুষ বহু হ'ব নোৱাৰে। ই ব্ৰহ্মৰ অদ্বৈততাক স্বীকাৰ কৰে। প্ৰত্যেক জীৱই ব্ৰহ্মৰ আত্ম-প্ৰকাশ। সেয়েহে, সাৰ্বিক আত্মা এজনেই আৰু ই

সকলো ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য বস্তুতে বিদ্যমান। সাংখ্যৰ মতে, বিভিন্ন আত্মা বিভিন্ন দেহৰ সৈতে সংযুক্ত হৈ থাকে। সাংখ্য দৰ্শনৰ এই মতবাদক বহু-পুৰুষবাদ বুলি কোৱা হয়।

আত্মাৰ বহুত্ব স্বীকাৰ কৰি সাংখ্যকাৰসকলে তলৰ যুক্তিকেইটা উত্থাপন কৰিছে—

১) জন্ম আৰু মৃত্যুৰ মাজত প্ৰভেদ আছে। বিভিন্ন ব্যক্তিৰ সামৰ্থ বা ইন্দ্ৰিয় সংবেদন ইত্যাদিৰো পাৰ্থক্য আছে। এজন ব্যক্তিৰ জন্ম বা মৃত্যু হ'লে সকলো ব্যক্তিৰ জন্ম বা মৃত্যু নহয়। এজন অন্ধ বা বধীৰ হ'লে আনসকলো অন্ধ বা বধীৰ নহয়। গতিকে, আমি বহু আত্মাৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ যদি আত্মা এটাই থাকে, তেন্তে এজনে ক্ৰিয়া কৰিলে বাকী সকলোবোৰ সক্ৰিয় হ'ব। কিন্তু তেনে নহয়। এজনে শুই থকা অৱস্তাত আনসকলে কাম কৰি থাকে।

২) মানুহ দেৱতাসকলৰ পৰা পৃথক আৰু আনহাতে ইতৰ জন্তু আৰু পক্ষী আদিৰ পৰাও পৃথক। কিন্তু সকলোৱে একে আত্মা হোৱাহেঁতেন, এনে পাৰ্থক্য নাথাকিলেহেঁতেন। গতিকে আত্মা বহুত আছে— আত্মা নিত্য আৰু বুদ্ধিসম্পন্ন। প্ৰকৃতি এক আৰু নিত্য আৰু সকলো বস্তুৰে বুদ্ধিহীন আধাৰ।

যদিও বহুতো সমালোচকে মত প্ৰকাশ কৰে যে উপনিষদৰ একেশ্বৰবাদী স্বৰূপে বহুপুৰুষৰ ধাৰণাটোৰ বিৰোধীতা কৰে, তথাপি সাংখ্যদৰ্শনে এই মতবাদটো প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ আপ্ৰাণ চেষ্টা কৰিছে। বহুপুৰুষ মতবাদটোৰ সমৰ্থকসকলৰ মতে, এই মতবাদটো শ্ৰুতি আৰু উপনিষদবোৰৰ বিৰোধী নহয়। তেওঁলোকৰ মতে, প্ৰকৃতিগতভাৱে বিভিন্ন আত্মাৰ একেটা শ্ৰেণীৰ অপৰিহাৰ্য বৈশিষ্ট্য আছে। দৰাচলতে আত্মা এক আৰু সদৃশ 'আত্মা'ৰ অন্তৰ্গত। জাতিৰ দৃষ্টিকোণৰ ফালৰ পৰা আত্মা এক। সাংখ্যৰ বহুপুৰুষবাদত আপোনালোকে মনত ৰাখিব লাগিব যে, শ্ৰুতিবোৰে নিৰ্দেশ কৰে যে জাতিৰ ক্ষেত্ৰত সকলো আত্মাই অ-পৃথক আৰু সেইকাৰণে, ই সমসতত্বাক নিৰ্দেশ নকৰে। সেয়ে, এই অৰ্থত, সাংখ্যই ভাৱে যে শ্ৰুতিসমূহে কেৱল এক আত্মাৰ অস্তিত্বকহে সমৰ্থন কৰে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন ১০ঃ সাংখ্যই পুৰুষৰ বহুত্ব সমৰ্থন কৰেনে?

.....

.....

প্ৰশ্ন ১১ঃ পুৰুষৰ বহুত্বক সমালোচনা কৰা আস্তিক দাৰ্শনিক সম্প্ৰদায়কেইটাৰ নাম উল্লেখ কৰক।

.....

.....

.....

প্ৰশ্ন ১২ঃ সাংখ্য দৰ্শনত পুৰুষৰ বহুত্বক সমৰ্থনত যিকোনো এটা যুক্তি উল্লেখ কৰক।

.....

.....

প্ৰশ্ন ১৩ঃ ত লৰ বক্তব্যকেইটা সত্য নে অসত্য উল্লেখ কৰক ঃ

(ক) পুৰুষৰ দৰে জৈনসকলৰ জীৱৰ সগুণ অদ্বৈতবাদ আৰু পৰিমাণগত বহুত্ববাদৰ স্বৰূপ আছে। (সত্য/অসত্য)

(খ) মীমাংসাই বহু-পুৰুষবাদত বিশ্বাস নকৰে। (সত্য/অসত্য)

প্ৰশ্ন ১৪ঃ পুৰুষৰ স্বৰূপ বা প্ৰকৃতি ব্যাখ্যা কৰক।

.....

.....

৪.১২ অধিক জানিবলৈ

- সাংখ্য দৰ্শনত প্ৰকৃতিৰ ধাৰণাটো সাংখ্যৰ কাৰ্যকাৰণ মতবাদৰ পৰা আহিছে।
- প্ৰকৃতিক সমগ্ৰ বিশ্ব-ব্ৰহ্মাণ্ড আৰু ইয়াৰ পাৰ্থিব সকলো বস্তুৰে মূল কাৰণ হিচাপে স্বীকাৰ কৰা হয়।
- 'প্ৰকৃতি' শব্দটোৱে নিৰ্দেশ কৰে "তাক, যাৰ পৰিবৰ্তন ঘটে।" প্ৰকৃতিক জগতৰ সম্ভাৱনীয়তা ৰূপে ধৰা হয়। ই 'সকলো উৎপাদনৰ আধাৰ আৰু পৰিচাৰিকা' হিচাপে প্ৰতিনিধিত্ব কৰে।
- সাংখ্যৰ মতে, সকলো জাগতিক বস্তুৰ ক্ৰমবিকাশ ঘটে কেৱল পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিৰ সংযোগৰ ফলত।
- প্ৰকৃতিয়ে সৃষ্টি কৰা জগতৰ ভোগ আৰু দৰ্শনৰ বাবে পুৰুষৰ প্ৰয়োজন হয় (দৰ্শনাৰ্থম্)। আনহাতে, পুৰুষে নিজকে জড়ৰ পৰা পৃথক বা মুক্ত হ'বলৈ প্ৰকৃতিৰ সাহাৰ্য লয়। এই প্ৰক্ৰিয়াত প্ৰকৃতিয়ে পুৰুষক মুক্ত কৰে (কৈবল্যাৰ্থম্)।
- সাংখ্যই সমৰ্থন কৰে যে ক্ৰমবিকাশৰ প্ৰক্ৰিয়াটো যান্ত্ৰিক নহয়; ই সদায় উদ্দেশ্যমূলক।
- সাংখ্য সম্প্ৰদায়ে পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিৰ মাজত তাত্ত্বিক দ্বৈতবাদৰ সূচনা কৰে। ই পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিৰ মাজত এক স্পষ্ট দ্বৈতবাদ সমৰ্থন কৰে।
- বুদ্ধ আৰু সচেতন পুৰুষ আৰু অ-বুদ্ধ আৰু অচেতন প্ৰকৃতিৰ মাজৰ সম্বন্ধ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সাংখ্যই খোৰা আৰু অন্ধ মানুহৰ সাদৃশ্যানুমানক ব্যৱহাৰ কৰিছে। অৱশ্যে, এই সাদৃশ্যানুমান অসত্য।

- সাংখ্যই পুৰুষ বা আত্মাৰ বহুত্ব আৰু প্ৰত্যেক আত্মাৰেই আধ্যাত্মিক একতা স্বীকাৰ কৰিছে। পুৰুষ প্ৰকৃতি আৰু তাৰ কাৰ্যবোৰৰ পৰা সম্পূৰ্ণ পৃথক।
- সাংখ্যৰ মতে পুৰুষ অনিবাৰ্যভাৱে সচেতন।
- অতীন্দ্ৰিয় জ্ঞান, অৰ্থাৎ চিৎৰ দ্বাৰা পুৰুষৰ সাৰ অংশ গঠিত হয়।
- পুৰুষ হৈছে অতীন্দ্ৰিয় আত্মা আৰু ইয়াক অ-জাগতিক জ্ঞানৰ দ্বাৰা বৈশিষ্ট্য আৰোপ কৰা হয়।
- পুৰুষ দুখ আৰু সুখ, ইচ্ছা আৰু আসক্তি আৰু গুণ আৰু দোষ ৰহিত।
- পুৰুষ নিত্য, শুদ। পুৰুষ পাপো নহয় নাইবা পূন্যও নহয়। ইয়াৰ কোনো নৈতিক গুণো নাই। পুৰুষ গুণ-ৰহিত। ধৰ্ম আৰু অধৰ্ম পুৰুষৰ পৰ্যায় নহয়। সিহঁত বুদ্ধিৰ পৰ্যায় আৰু ই প্ৰকৃতিৰ উৎপাদনসমূহ এটা।
- পুৰুষ বন্ধ কেৱল প্ৰপঞ্চমূলক। অ-পৃথকীকৰণৰ হেতু পুৰুষে নিজকে প্ৰকৃতি আৰু ইয়াৰ উৎপাদন যেনে ঃ মন, বুদ্ধি আৰু অহংকাৰৰ সৈতে ভুলকৈ একে বুলি ধাৰণা কৰে। পুৰুষে কেতিয়াও নিজকে বুদ্ধিলৈ পৰিবৰ্তন নকৰে কিন্তু বুদ্ধি নাইবা অহংকাৰত ইয়াৰ প্ৰতিবিম্ব পৰে, যিয়ে অৱশেষত পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিৰ মাজত সামঞ্জস্যৰ এক ভুল অৰ্থলৈ লৈ যায়। গতিকে, ভুলবশতহে, পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিক একে বুলি ধাৰণা হয়।

৪.১৩ অধিক জানিবলৈ

1. Sharma, Chandradhar, (1997). A Critical Survey of Indian Philosophy, Delhi. Motilal Banarasidass Publishers.
2. Hiriyana. M. (1993). Outlines of Indian Philosophy Delhi. Motilal Banarasidass Publishers.
3. Chatterje, Satischandra & Dutta. Dhirendra Mohan, (1964). An Introduction to Indian Philosophy. Calcutta University Press.
4. Sinha. J. Indian Philosophy, Motilal Banarasidass Publishers. Delhi.

৪.১৪ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ প্ৰত্যক্ষ, অনুমান, স্মৃতি আৰু প্ৰজ্ঞা সাংখ্যৰ মতে, চক্ৰক দোষৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ প্ৰকৃতিক অ-কাৰণ কাৰণ ৰূপে গ্ৰহণ কৰাটো অতি প্ৰয়োজনীয়। জগতখন কোনো আধিভৌতিক শক্তিৰ দ্বাৰা সৃষ্টি হোৱা নাই। জগতখন এক অ-কাৰণ কাৰণ অৰ্থাৎ প্ৰকৃতিৰ পৰাই ক্ৰমবিকশিত হৈছে। ইয়াক প্ৰকৃতিৰ সম্ভাৱনীয়তাৰ ৰূপত ধৰা হয়। ই "সকলো উৎপাদনৰ আধাৰ আৰু পৰিচাৰিকা" হিচাপে প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। সেয়ে, প্ৰকৃতিক উপাদান কাৰণৰ অ-কাৰণ আৰু মূল কাৰণ বোলা হয়।

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'প্ৰকৃতি' শব্দৰ অৰ্থই তাক বুজায় 'যি পৰিবৰ্তন হয়'। ই "সকলো উৎপাদনৰ আধাৰ আৰু পৰিচাৰিকা" হিচাপে প্ৰতিনিধিত্ব কৰে।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) সত্য, (খ) অসত্য

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সাংখ্য দৰ্শনত প্ৰকৃতি হৈছে তিনিটা গুণৰ সমন্বয়। এই তিনিটা গুণ সাম্যাৱস্থাত থাকে (গুণম্ সাম্যাৱস্থা)। এই তিনি গুণ, অৰ্থাৎ সত্ব, ৰজ আৰু তমক প্ৰকৃতিৰ সাংগঠনিক উপাদান হিচাপে ধৰা হয়।

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সাংখ্যই পোষণ কৰে যে পৰিবৰ্তন দুই প্ৰকাৰৰ— (১) সমজাতীয় বা স্বৰূপ পৰিণাম আৰু (২) বিজাতীয় বা বিৰূপ পৰিণাম।

৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) অস্তিত্বশীল বা বাস্তৱ, (খ) এন্ধাৰ

৭নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ পুৰুষ হৈছে শুদ্ধ আত্মা। ই শুদ্ধ চেতনা। পুৰুষ আত্মা। ই কৰ্তা, ভোক্তা আৰু জ্ঞাতা ই সৰল আৰু সেয়ে অ-গণনামূলক।

৮নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ পুৰুষক "শুদ্ধ চেতনাৰ নীতি" বুলি ধৰা হয়, কাৰণ পুৰুষ সৰল, স্ব-প্ৰকাশিত আৰু স্ব-প্ৰমাণিত। পুৰুষ নিত্য, বুদ্ধ, শুদ্ধ আৰু মুক্ত। চেতনা পুৰুষৰ সাৰ। সেয়ে, পুৰুষ সকলো জ্ঞানৰ স্বীকাৰ্য।

৯নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) সত্য, (খ) অসত্য

১০নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ হয়, সাংখ্যই পুৰুষৰ বহুত্ব সমৰ্থন কৰিছে। জৈনসকলৰ 'জীৱ'ৰ দৰে সাংখ্যইও সগুণ অদ্বৈতবাদ আৰু পৰিমাণমূলক বহুত্ববাদৰ স্বৰূপক স্বীকাৰ কৰিছে। পুৰুষৰ স্বৰূপৰ সন্দৰ্ভত, তেওঁলোকৰ মাজত সাদৃশ্য আছে। কেৱল সংখ্যাৰ ক্ষেত্ৰতহে দুয়োৰে মাজত পাৰ্থক্য আছে।

১১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ অদ্বৈতবাদৰ সমৰ্থক হোৱাৰ বাবে অদ্বৈত বেদান্ত দৰ্শনে সাংখ্যৰ বহুপুৰুষবাদক সমালোচনা কৰিছে। বেদান্ত দৰ্শনত পৰম সত্ত্বাক শুদ্ধ অস্তিত্ব, শুদ্ধ জ্ঞান আৰু শুদ্ধ কৃপা— এজনতেই সকলো হিচাপে গ্ৰহণ কৰা হয়। তত্ তম্ অসি (That thou art) হৈছে উপনিষদৰ তত্ব কথা। 'মই ব্ৰহ্ম', 'আত্মাই

ব্ৰহ্ম', 'মমেই সেই'। এইদৰেই, এই পৰিপ্ৰেক্ষিতত 'আত্মাৰ বহুত্ব' ধাৰণাটো এক অসম্ভৱ কথা।

১২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ এই কথা সদায় দেখা পোৱা যায় যে বিভিন্ন মানুহৰ ক্ষেত্ৰত জন্ম আৰু মৃত্যু বেলেগ হয়। আনকি বিভিন্ন মানুহৰ ইন্দ্ৰিয়জ সংবেদনো ভিন্ন হয়। প্ৰশ্নটো হয় এই যে যদি আত্মা (পুৰুষ) কেৱল এটাই হয়, তেন্তে এজন ব্যক্তিৰ জন্ম হ'লে সকলো মানুহৰ জন্ম হ'ব আৰু এজন ব্যক্তিৰ মৃত্যু হ'লে, সকলো ব্যক্তিৰেই মৃত্যু ঘটিব। তাৰোপৰি, এজন মানুহৰ সুখ, দুখ আৰু প্ৰতাৰণা আদিও সকলো ব্যক্তিৰ ক্ষেত্ৰত একে হ'ব। কিন্তু, বাস্তৱত আমি দেখা পাওঁ যে এইবোৰ বিশেষ অভিজ্ঞতা সকলো মানুহৰ বাবে একে নহয়। সেয়েহে, আত্মাৰ বহুত্ব আছে। বিভিন্ন দেহত বিভিন্ন আত্মা বিৰাজমান।

১৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) সত্য, (খ) অসত্য

৪.১৫ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) <u>বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন</u>

প্ৰশ্ন ১ ঃ পুৰুষৰ বহুত্বৰ বাবে পাঁচটা প্ৰমাণ উল্লেখ কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ সাংখ্য দৰ্শনত 'প্ৰধান'ক কি বুলি জনা যায়?

প্ৰশ্ন ৩ ঃ প্ৰকৃতিক কিয় জড় আখ্যা দিয়া হয়?

প্ৰশ্ন ৪ ঃ প্ৰকৃতিৰ তিনিটা গুণ কি কি?

প্ৰশ্ন ৫ ঃ 'সত্ব'ৰ আক্ষৰিক অৰ্থ কি?

প্ৰশ্ন ৬ ঃ 'ৰজ'ৰ আক্ষৰিক অৰ্থ কি?

প্ৰশ্ন ৭ ঃ 'তম'ৰ আক্ষৰিক অৰ্থ কি?

প্ৰশ্ন ৮ ঃ প্ৰকৃতিৰ ২য় উৎপাদনটো কি?

প্ৰশ্ন ৯ ঃ পৰিণামবাদ কি?

প্ৰশ্ন ১০ ঃ পৰিণামবাদৰ এটা উদাহৰণ দিয়ক।

প্ৰশ্ন ১১ ঃ বিবৰ্তবাদ কি?

প্ৰশ্ন ১২ ঃ বিবৰ্তবাদৰ এটা উদাহৰণ দিয়ক।

প্ৰশ্ন ১৩ ঃ পুৰুষৰ যিকোনো এটা বৈশিষ্ট্য লিখক।

প্ৰশ্ন ১৪ ঃ পুৰুষ কি?

প্ৰশ্ন ১৫ ঃ সাংখ্যদৰ্শন অনুসৰি মোক্ষ কি?

(খ) চমু প্ৰশ্ন (প্ৰায় ১০০—১৫০ মান শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ কৰিব)

প্ৰশ্ন ১ ঃ প্ৰকৃতিক কিয় সকলো পাৰ্থিব বস্তুৰে চৰম কাৰণ ৰূপে জনা যায়? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ প্ৰকৃতিৰ তিনিটা গুণ কি কি? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ প্ৰকৃতিৰ বিভিন্ন উৎপাদনবোৰ চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৪ ঃ ক্ৰমবিকাশৰ পদ্ধতি কিয় যান্ত্ৰিক নহয়? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৫ ঃ সাংখ্যৰ বহুপুৰুষ মতবাদটো চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

(গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (প্ৰায় ৩০০—৫০০ মান শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ কৰিব)

প্ৰশ্ন ১ ঃ সাংখ্য দৰ্শনত প্ৰকৃতিৰ স্বৰূপ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ সাংখ্যৰ ক্ৰমবিকাশবাদ মতবাদটো আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ পুৰুষ স্বৰূপ ব্যাখ্যা কৰক। সাংখ্যদৰ্শনে কিদৰে পুৰুষৰ অস্তিত্ব প্ৰমাণ কৰিছে?

প্ৰশ্ন ৪ ঃ সাংখ্যদৰ্শনে পুৰুষৰ বহুত্ব স্বীকাৰ কৰিছেনে? পুৰুষৰ বহুত্বৰ সমৰ্থনত থকা যুক্তিবোৰ উল্লেখ কৰক।

প্ৰশ্ন ৫ ঃ সাংখ্যদৰ্শনে পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিৰ সম্বন্ধক কেনেদৰে ব্যাখ্যা কৰিছে?

প্ৰশ্ন ৬ ঃ প্ৰকৃতিৰ গুণ তিনিটা ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৭ ঃ জগতৰ ক্ৰমবিকাশ বা সৃষ্টিৰ বাবে কেনেকৈ পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিৰ মাজত সংযোগ ঘটে? ব্যাখ্যা কৰক।

****

অধ্যায় ৫ ঃ যোগ দর্শন ঃ চিত্ত- বৃত্তিৰ ধাৰণা

অধ্যায় গাঁথনি

৫.১ উদ্দেশ্য
৫.২ পৰিচয়
৫.৩ যোগ দর্শনৰ চমু বর্ণনা
৫.৪ চিত্ত- বৃত্তিৰ ধাৰণা
৫.৫ অষ্টাংগ যোগ
৫.৬ অধ্যায়টিৰপৰা আমি কি শিকিলো
৫.৭ অধিক জানিবলৈ
৫.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৫.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

৫.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টিৰ অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- যোগ দর্শনক বর্ণনা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- চিত্ত- বৃত্তি ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- অষ্টাংগ যোগ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

৫.২ পৰিচয়

এই অধ্যায়টিয়ে আপোনালোকক যোগ দর্শনৰ চিত্ত বৃত্তিৰ ধাৰণাটোৰ লগত পৰিচয় কৰাব। যোগ দর্শন ভাৰতীয় দর্শনৰ অন্তর্গতঃ ছটা আস্তিক বা বৈদিক দার্শনিক শাখাৰ এটা। আক্ষৰিকভাৱে 'যোগ' শব্দৰ অর্থ হৈছে ঐক্য বা সংযোগ, অর্থাৎ সার্বিক আত্মাৰ সৈতে ব্যক্তিগত আত্মাৰ পাৰমার্থিক সংযোগ বা ঐক্য। গীতাৰ মতে যোগ এনে এক পর্য্যায় বা অৱস্থা, য'ত ইয়াতকৈ উচ্চ আৰু যোগ্য অনুভৱ বা সাধন একো নাই আৰু সকলো ক্লেশৰ মুক্ত এই অৱস্থাই হৈছে যোগ। মহর্ষি পতঞ্জলি হৈছে এই দর্শনৰ প্রতিষ্ঠাতা। তেওঁ ব্যক্ত কৰে যে, যোগই সংযোগক নুবুজায়, ই হৈছে শৰীৰ, ইন্দিয় আৰু মনৰ সংযমৰ জৰিয়তে সম্পূর্ণতা লাভ কৰাৰ এক আধ্যাত্মিক পুৰুষার্থ। যোগ হৈছে চিত্ত বা মনৰ পৰিবর্ত্তনসমূহ নিবৃত্তি। এই নিবৃত্তি লাভ কৰিব পৰা যায় ধ্যান বা তপস্যাৰ জৰিয়তে, যাক যোগ বুলিও কোৱা হয়।

৫.৩ যোগ দর্শনৰ চমু বর্ণনাঃ

যোগ দর্শন সাংখ্য দর্শনৰ লগত ওতঃপ্রোঃতঃ ভাৱে জড়িত। যোগ দর্শন হৈছে

ব্যৱহাৰিক জীৱনত সাংখ্যৰ মতবাদৰ প্ৰয়োগ। যোগ দৰ্শনে প্ৰধানকৈ সাংখ্য দৰ্শনৰ জ্ঞান বিজ্ঞান স্বীকীৰ কৰিছে আৰু প্ৰত্যক্ষ, অনুমান আৰু শব্দ বা আপ্তবাক্য- এই তিনিওটা প্ৰমাণক গ্ৰহণ কৰিছে। আকৌ, যোগাদৰ্শনে সাংখ্যদৰ্শনৰ পচিশটা নীতিৰে সৈতে ইয়াৰ পৰাবিজ্ঞানকো স্বীকাৰ কৰিছে। কিন্তু যোগদৰ্শনে সাংখ্যদৰ্শনৰ দৰে ঈশ্বৰৰ অস্তিত্বক অস্বীকাৰ কৰা নাই। যোগদৰ্শনে ঈশ্বৰক অন্য আত্মসমূহৰ পৃথক পৰমাত্মা ৰূপে স্বীকাৰ কৰে। সাংখ্য দৰ্শন মতে বিবেক জ্ঞান আৰু প্ৰভেদদৰ্শী জ্ঞানৰ মাধ্যমেৰেই মুক্তি লাভ কৰিব পাৰি। যোগ দৰ্শনে এই প্ৰভেদ দৰ্শী জ্ঞান (discriminative knowledge) লাভৰ নিশ্চিত উপায় হিচাপে যোগৰ অভ্যাসৰ ওপৰত অত্যাধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে।

পতঞ্জলিৰ 'যোগসূত্ৰ' ই হৈছে যোগ দৰ্শনৰ প্ৰথম লিখনি। 'যোগ সূত্ৰ' চাৰিটা ভাগত বিভক্ত । প্ৰথমটোক কোৱা হয় সমাধিপাদ (Samadhipada **)**, যি সমাধিৰ স্বৰূপ আৰু লক্ষ্যৰ সৈতে জড়িত। হয় অংশ 'সাধনাপাদ' (Sadhanapada) ই লক্ষ্যটো উপলব্ধি কৰাৰ উপায়সমূহক ব্যাখ্যা কৰে। ৩য় অংশটোক কোৱা হয় 'বিভূতিপাদ' (Vibhutipada), যি অলৌকিক বা আধি ভৌতিক শক্তিৰ লগত জড়িত আৰু যাক যোগৰ মাধ্যমেৰেই লাভ কৰিব পৰা যায়। ৪র্থ অর্থাৎ শেষৰ অংশটো হৈছে 'কৈৱল্যপাদ' (Kaivalyapada) যিয়ে বর্ণনা কৰে মোক্ষৰ স্বৰূপ আৰু অতীন্দ্রিয় আত্মা বা সত্ত্বাৰ সত্যতাক বর্ণনা কৰে।

'যোগ ভাষ্য' (Yoga-Bhasya) ৰূপে খ্যাত 'যোগসূত্ৰ'ৰ ওপৰত ব্যাসৰ টীকা হৈছে যোগ শাখাৰ আটাইতকৈ মূল্যবান আৰু প্ৰভূত্বজ্ঞাপক কর্ম। সাধাৰণতে 'যোগ' শব্দটো বিভিন্ন অর্থত ব্যৱহৃত হয়। ইয়াক সৰলভাষাত 'পদুতি' ৰ অর্থত ল'ব পাৰি। সকলো পাপ আৰু যান্ত্রণাৰ মূল কাৰণ হৈছে বিচ্ছেদ, অনৈক্য আৰু বিপক্ষভাৱ। দুখ আৰু পাপৰ পৰা পৰিত্রাপ পাবলৈ আমি আধ্যাত্মিক সমবায় আৰু দুই বিবেচনাশক্তিক এটাতে নাইবা যোগতে পাবই লাগিব। পতঞ্জলিৰ মতে, যোগ হৈছে মানুহৰ স্বাভাৱ, শাৰীৰিক ও মানসিকৰ বিভিন্ন উপাদানৰ সংযমৰ মাধ্যমেৰে পূর্ণতা লাভ কৰিবলৈ এক পদ্ধতিগত প্রচেষ্টা। শৰীৰ, সক্রিয় ইচ্ছা আকাংক্ষা আৰু মনৰ বোধক সংযমৰ অধীন কৰি তুলিব লাগে।

যোগ দৰ্শনে যোগ, যোগাভ্যাষৰ বিভিন্ন কার্য্য আৰু ইয়াৰ লগত জড়িত অন্যান্য প্রয়োজনীয় বিষয়বোৰৰ স্বৰূপ াৰু ৰূপৰ এক বিশেষ অধ্যয়ণ আগবঢ়াইছে। যোগাদৰ্শনে বিশ্বাস কৰে যে মোক্ষ লাভ কৰিব পৰা যায় আমাৰ শৰীৰ, মন আৰু অহংকে ধৰি এই পার্থিব জগতৰ পৰা আত্মাৰ পৃথকীকৰণৰ প্রত্যক্ষ জ্ঞান (direct knowledge) ৰ জৰিয়তে । ই ধর্মীয় উচ্চাকাশীৰ বাবে আত্মাপোলদ্ধিৰ এক ব্যৱহাৰিক মার্গ বা পথৰ সন্ধান দিছে। শৰীৰ আৰু মনৰ পৰা আত্মাৰ পথকীকৰণক উপলব্ধি কৰিবৰ বাবে শুদ্ধতা আৰু ধ্যানৰ ব্যৱহাৰিক পদ্ধতিৰ গুৰুত্বৰ ওপৰত ই জোৰ দিছে, আৰু সেইদৰেই মোক্ষ প্রাপ্তি সম্ভৱ হৈ পৰে।

যোগ দৰ্শনে সৎকার্য্যবাদ বা পৰিণামবাদ মতবাদক সমর্থন কৰিছে। এই মতবাদ অনুসৰি এটা অ-অস্তিত্বশীল বস্তুৰ উৎপাদনও নাই, নাইবা এটা অস্তিত্বশীল বস্তুৰ ধ্বংসও নাই। এটা অ-

অস্থিত্বশীল বস্তুক উৎপাদন কৰিব নোৱাৰি। উদাহৰণ স্বৰূপেঃ গাখীৰ দৈ লৈ পৰিবৰ্তি হয়, যি এক কার্য্যকৰী শক্তিৰ অৱস্থাত নিহিত হৈ থাকে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ১ ঃ তলৰ বক্তব্যসমূহ সত্য নে অসত্য উল্লেখ কৰক।

(ক) যোগ দর্শনে যথার্থ জ্ঞানৰ তিনিটা উপায় স্বীকাৰ কৰে। (সত্য/ অসত্য)

(খ) যোগ হৈছে চিত্তৰ পৰিবর্ত্তনৰ নিবৃত্তি। (সত্য/ অসত্য)

(গ) 'যোগ -সূত্র' যোগদর্শনৰ প্রথম গ্রন্থ। (সত্য/ অসত্য)

(ঘ) বুদ্ধ যোগদর্শনৰ প্রতিষ্ঠাপক। (সত্য/ অসত্য)

প্রশ্ন ২ ঃ'বৈশেষিক দর্শন মতে, অবৈধ জ্ঞানক কেইটা ভাগত ভগাব পাৰি?

.....

.....

প্রশ্ন ৩ ঃ যোগদর্শনৰ মতে ঈশ্বৰ কি?

.....

.....

৫.৪ চিত্ত-বৃত্তিৰ ধাৰণা

চিত্তই তিনিপ্রকাৰৰ আভ্যন্তৰীণ অংগ বুজায় - যেনে: বুদ্ধি (intellect), অহং (ego) আৰু মন (mind)। চিত্ত মহৎ বা বুদ্ধি, যিয়ে অহংকাৰ আৰু মনকো অন্তর্ভুক্ত কৰে। চিত্ত প্রকৃতিৰ প্রথম উৎপাদন বা সৃষ্টি ইয়াৰ তিনিটা গুণ আছে আৰু এই গুণকেইটাৰ ভাৱে অসচেতন, যদিও ই পুৰুষ বা আত্মাৰ প্রতিবিম্ব ৰ দ্বাৰা সচেতন হৈ পৰে। যেতিয়া ইন্দ্রিয়ৰ মাধ্যমেৰে বস্তুৰ দ্বাৰা ই কার্যকাৰী হয়, তেতিয়া ইয়াৰ পৰিবর্ত্তন আৰম্ভ হয়। ইয়াৰ ওপৰত প্রতিবিম্বিত পুৰুষৰ বিবেকশক্তিয়ে এই ধাৰণালৈ লৈ যায় যে ইয়েই হৈছে অভিজ্ঞতা আৰোহণকর্ত্তা। প্রকৃতার্থত, চিত্ত হৈছে এক সামান্য চিহ্নহে যাৰ পুৰুষ বা আত্মাৰ প্রতিবিম্বৰ দ্বাৰা দর্শক হৈ পৰে। কাৰণ হিচাপে, চিত্ত আকাশৰ দৰে সর্ব্যাপক আৰু আমি বহু চিত্ত পাওঁ, যিহেতু পুৰুষ বা আত্মাও বাহু, আৰু প্রত্যেক পুৰুষৰ লগত এটা চিত্ত সংযুক্ত হৈ থাকে। চিত্ত যেতিয়া কোনো এক বস্তুৰ সৈতে সম্পর্কযুক্ত হয়, তেতিয়া ই বস্তুটোৰ আকাৰ ধাৰণ কৰে। এই আকাৰকে ই কোৱা হয় বৃত্তি বা পৰিবর্ত্তন।

পুৰুষ অনিবার্য্যভাৱেই শুদ্ধ চৈতন্য আৰু প্রকৃতিৰ সীমাবদ্ধতাৰ পৰা মুক্ত। কিন্তু ই ভুল বশতঃ নিজকে চিত্তত ইয়াৰ প্রতিবিম্বৰ সৈতে একে বুলি পৰিচয় দিয়ে আৰু আভ্যন্তৰীণ

পৰিবৰ্ত্তন আৰু ৰূপান্তৰবোৰ দৃশ্যমান হৈ পৰে। সেই কাৰণে, চিত্ত হৈছে আত্মাৰ প্ৰকাশৰ শাৰীৰিক বা ইন্দ্ৰিয়জাত মাধ্যম। উদাহৰণ স্বৰূপে: এটা টিক্‌টিকিয়া জ্বলি থকা ৰঙা লোহাৰ বলত, আকাৰ হীন জুইক গোলাকাৰ যেন দৃশ্যমান হয় আৰু ঠাণ্ডা লো গৰম হিচাপে দৃশ্যমান হয়। ঠিক সেইদৰে, চিত্তত ইয়াৰ প্ৰতিবিম্বৰ ক্ষেত্ৰত পুৰুষৰ পৰিবৰ্ত্তন হোৱা দেখা যায় আৰু চিত্তক সচেতন ৰূপে দৃশ্যমান হৈ উঠে। যিদৰে চন্দ্ৰটোক গতিশীল যেন দেখা যায়, যেতিয়া সূৰ্য্যই গতিশীল তৰঙ্গঁত প্ৰতিম্বিত হয় আৰু তৰঙ্গঁ সমূহ উজ্জ্বল ৰূপে দেখা দিয়ে। ঠিক সেইদৰে, পুৰুষ আভ্যন্তৰীন পৰিবৰ্ত্তন দেখা দিয়ে আৰু চিত্তক ইয়াৰ ওপৰত পৰা পুৰুষৰ প্ৰতিবিম্বৰ হেতু সচেতন যেন বোধ হয়। পুৰুষে যেতিয়া উপলব্ধি কৰে যে ই সম্পূৰ্ণ অকলশৰীয়া আৰু প্ৰকৃতিৰ খেলৰ ওপৰত কেৱল এক পৰোক্ষ দৰ্শক, তেতিয়া চিত্তত ইয়াৰ প্ৰতিবিম্বৰ সৈতে ই নিজকে চিনাক্ত কৰাটো শেষ হৈ পৰে। ফলস্বৰূপে, ই নিজৰ স্বাভাৱিক জ্ঞান ঘুৰাই পায় আৰু চিত্তৰ পৰিবৰ্তনসমূহ, অৰ্থাৎ বৃত্তিৰ নিবৃত্তি লাভ হয়। ধ্যান বা সাধনাৰ জৰিয়তে চিত্তৰ পৰিবৰ্ত্তনৰ এই নিবৃত্তিকেই কোৱা হয় 'যোগ'। ই হৈছে মূল বা প্ৰকৃত সম্পূৰ্ণতালৈ পুৰুষৰ প্ৰত্যাগমন।

যোগ দৰ্শনে পোষণ কৰে যে চিত্তৰ পৰিৱৰ্ত্তন (চিত্ত-বৃত্তি) পাঁচ প্ৰকাৰৰ ঃ (১) প্ৰমাণ (Right cognition), (২) বিপৰ্য্যয় (Wrong coguition), (৩) বিকল্প (Verbal Coguition), (৪) নিদ্ৰা (Sleep), আৰু (৫) স্মৃতি (memory)। প্ৰমাণ আকৌ তিনি বিধ- (১) প্ৰত্যক্ষ (২) অনুমান আৰু (৩) শব্দ বা আপ্তবাক্য। চিত্ত যেতিয়া ইন্দ্ৰিয়ৰ মাধ্যমেৰে বাহ্যিক জগতৰ বস্তুৰ সৈতে সংযুক্ত হয় আৰু তাৰ আকাৰ ধাৰণ কৰে, নাইবা আভ্যন্তৰীণ মানসিক অৱস্থাৰ লগত যোগাযোগ হয়, তেতিয়া, ইয়াক প্ৰত্যক্ষ (Perception) বোলা হয়। আকৌ, যেতিয়া চিত্ত বস্তুৰ সাধাৰণ ভাৱৰ বোধগম্য হয় তেতিয়া ইয়াক অনুমান (inference) বোল হয়। আগলৈ, বিপৰ্য্যয় হৈছে বস্তুৰ ভ্ৰান্ত জ্ঞান। অৰ্থাৎ বস্তু এটা যেনে, প্ৰকৃততে সি তেনে নহয়। ই সন্দেহ বা সংশয় অৰ্থাৎ 'সাপ আৰু ৰচী'ৰ দৰে ভ্ৰান্ত জ্ঞানক অন্তৰ্ভুক্ত কৰে। বিকল্প হ'ল শব্দ বা মৌখিক বাক্যই উৎপত্তি কৰা ধাৰণা আৰু এই ধাৰণাৰ অনুৰূপ কোনো যথাৰ্থ তথ্য নাই। যেনেঃ 'শহাপহুৰ- শিং'। নিদ্ৰা অন্য একপ্ৰকাৰৰ মানসিক বিকাৰ (চিত্ত বৃত্তি)। চিত্তত তমৰ প্ৰাধান্যৰ অনুৱৰ্তী জাগ্ৰত চৈতন্য আৰু স্বপ্ন অভিজ্ঞতাৰ বিৰাম হয়। কোনো পৰিবৰ্ত্তন বা নতুন বিষয় প্ৰবৰ্ত্তন নকৰাকৈ অতীত অভিজ্ঞতাৰ পুনৰোৎপাদনে 'স্মতি' বোলা হয়। এই পাঁচ প্ৰকাৰৰ বিকাৰতে সকলো জ্ঞানাত্মক মানসিক অৱস্থা আৰু প্ৰক্ৰিয়াসমূহ (চিত্তবৃত্তি) অৰ্ন্তভুক্ত কৰা হয়।

মুঠতে, পুৰুষ শাশ্বতভাৱে শুদ্ধ আৰু অতীন্দ্ৰিয় চৈতন্য। কিন্তু, যেতিয়া চিত্ত কোনো এক বিকাৰ বৃত্তিলৈ ৰূপান্তৰ হয়, তেতিয়া পুৰুষ ইয়াত প্ৰতিবিম্বিত হয়। পুৰুষ জীৱনৰ বিভিন্ন স্তৰ আৰু মনৰ বিভিন্ন অৱস্থাৰ মাজেৰে অতিক্ৰম কৰিব লগা হয়। নিজকে জন্ম আৰু বৃদ্ধি, ধ্বংস আৰু মৃত্যুৰ বিষয় হিচাপে ধৰে। ই বিশ্বাস কৰে যে, ই নিদ্ৰাত পৰে আৰু সাৰ পায়, কল্পনা কৰে আৰু স্মৰণ কৰে, ভুল কৰে আৰু শুধৰায়- এই প্ৰকাৰৰ নানান কাম কৰে।

প্রকৃততে, আত্মাৰ (পুৰুষ) নিদ্রা, জাগৰণ, জন্ম, মৃত্যু আদি 'দৈহিক আৰু মানসিক প্রক্রিয়া' বা দৈহিক আৰু মানসিক পৰিবর্তনৰ লগত কোনো সম্পর্ক নাথাকে। দৰাচলতে, চিত্তইহে লোৱা, উঠা, জনা, সংশয়, কল্পনা, স্মৰণ ইত্যাদি প্রক্রিয়া কৰে। এই কামবোৰৰ লগত আত্মাই নিজকে জড়িত বুলি ভৰাৰ কাৰণ হ'ল যে এজন মানুহৰ সন্মুখত আৰ্চি এখন ধৰাৰ দৰে মন বা চিত্ত আত্মাৰ সন্মুখত উপস্থাপিত হোৱাৰ ফলত আত্মা চিত্তত প্রতিফলিত হয়। আত্মাৰো পাঁচপ্রকাৰৰ ক্লেশ বা যাতনা হোৱা যেন মনত হয়। এই ক্লেশ কেইটা হৈছেঃ (১) 'অবিদ্যা' বা ভ্রান্ত জ্ঞান (Ignorance or wrong knowledge), (২) 'অস্মিতা (egoism) হ'ল আত্মা সম্পর্কে ভুল ধাৰণা, (৩) 'ৰাগ' (attachment), অর্থাৎ সুখ, সন্তোষ লাভৰ কামনা কৰা আৰু সুখ প্রাপ্তিৰ উপায় বিচৰা প্রক্রিয়া। (৪) 'দ্বেষ' (aversion to pain)ৰ ফলত দুখ আৰু দুখৰ কাৰণৰ প্রতি বিৰাগ জন্মে। (৫) 'অভিনিবেশ' হ'ল সকলো জীৱৰ মৃত্যুৰ প্রবৃত্তাত্মক আৰু স্বাভাৱিক শংকা।

যেতিয়ালৈকে চিত্তত বিকাৰ আৰু পৰিবর্ত্তন ঘটে, তেতিয়ালৈ আত্মাৰ চিত্তত প্রতিফলন হয় আৰু প্রভেদদর্শী বা বিচাৰাত্মক জ্ঞানৰ অভাৱত আত্মাই নিজকে চিত্তৰ অনুৰূপ বুলি ভাৱে। ফলত আত্মাই পার্থিব বস্তু ভোগ কৰি সুখ বা দুখ লাভ কৰে আৰু সেই অনুক্রমে বস্তুটোৰ প্রতি মোহ বা ঘৃণা জন্মে। এয়ে আত্মাৰ বন্ধন। গতিকে যদি আমি মুক্তি বিচাৰো, তেন্তে মন, দেহ, ইন্দ্রিয়ৰ প্রক্রিয়া প্রতিৰোধ কৰি শেষত চিত্তৰ বিকাৰ সম্পূর্ণৰূপে দমণ কৰিব লাগিব। যেতিয়া সকলো প্রকাৰৰ অভিজ্ঞতাসিদ্ধ চৈতন্যৰ অনুভূতিসমূহৰ অৱসান ঘটে, আৰু চিত্ত সম্পূর্ণ বীৰ আৰু শান্ত অৱস্থাত থাকে, তেতিয়া আত্মাই নিজকে মন আৰু দেহৰ পৰা পৃথক আৰু মুক্ত , অমৰ, স্বয়ং জ্যোতিষ্মান সত্বা বুলি উপলব্ধি কৰে। চিত্তৰ প্রক্রিয়াৰ বিৰাসৰ মাধ্যমেৰে এই আত্মা উপলব্ধিয়েই যোগ দর্শনৰ লক্ষ্য।

ব্যাসে উল্লেখ কৰে যে, মানসিক জীৱনত পাঁচটি স্তৰ (চিত্তভূমি) আছে। সত্ব, ৰজ আৰু তম গুণৰ দ্বাৰা চিত্ত গঠিত। ইয়াৰ বিভিন্ন স্তৰ বা অৱস্থাসমূহ এই উপাদান কেইটাৰ বিভিন্ন অনুপাত আৰু প্রক্রিয়াৰ ওপৰত নির্ভৰ শীল। এই আটাইকেইটা স্তৰতে ধ্যান হৈছে চিত্তৰ এক গুণ বা লক্ষণ। আটাইতকৈ নিম্নস্তৰক কোৱা হয় ক্ষিপ্ত (Restless)। যেতিয়া চিত্তৰ ৰজ গুণৰ প্রাধান্য অধিক হয় আৰু এটা বস্তুৰ দ্বাৰা ওপৰাই পেলোৱা হয়, তেতিয়া ইয়াক কোৱা হয় ক্ষীপ্ত। ২য়টোস্তৰ হ'ল মূঢ় (Torpid)। যেতিয়া চিত্তৰ তম গুণৰ প্রাধ্যন্য হয়, আৰু ইয়াৰ, কুকর্ম, অজ্ঞতা, নিদ্রা আদিৰ দৰে বিষয়ৰ প্রতি আকৃষ্ট হয়, তেতিয়া তাক কোৱা হয় মূঢ়। ৩য় স্তৰক কোৱা হয় বিক্ষিপ্ত (distracted)। এই অৱস্থাত মনটো তমৰ প্রভাৱৰ পৰা মুক্ত হলেও ৰজৰ প্রভাৱৰ পৰা সম্পূর্ণ মুক্ত নহয়। বিক্ষিপ্ত অৱস্থাত সাময়িকভাৱে কোনো বস্তুৰ ওপৰত মনোনিবেশ কৰা হ'লেও ই স্থায়ী নহয়। এই স্তৰতো মানসিক বিকাৰসমূহ স্থায়ীভাৱে প্রতিৰোধ কৰা নহয় বা অবিদ্যাৰ ফলত উৎপত্তি হোৱা মানসিক অশান্তি আৰু আপদৰ সম্পূর্ণ বিৰাম নহয়। এই তিনিটা স্তৰক অসম্পূর্ণ হিচাপে ধৰা হয়, যিহেতু ইহঁত -সত্ব, ৰক্ত আৰু তম - এই তিনিটা লগত সহযোজিত হৈ থাকে। ৪র্থ স্তৰটোক কোৱা হয় একাগ্র (single-pointed)। এই

অৱস্থাত ৰজৰ অপবিত্রতা আঁতৰি যোৱাৰ ফলত চিত্ত নির্মল হয় আৰু সত্বৰ পূর্ণ প্রকাশ হয়। চিত্তই একাগ্রতাৰে দীর্ঘকালৰ বাবে কোনো বস্তুৰ প্রকৃত লক্ষণ প্রকাশ কৰাৰ উদ্দেশ্যে সাধনা কৰিবলৈ সমর্থ হয়। এই অৱস্থাতে সকলো প্রকাৰৰ মানসিক বিকাৰৰ বিৰাম ঘটাবলৈ চিত্ত প্রস্তুত হয়। অৱশ্যে একাগ্র অৱস্থাতো চিত্তই যিহেতু চিন্তা কৰে আৰু কিবা বস্তুৰ ওপৰত ধ্যান কৰে, সেই কাৰণে মানসিক প্রক্রিয়াসমূহৰ সম্পূর্ণ বিৰতি নঘটে। ৫ ম তথা আটাইতকৈ উচ্চতম স্তৰটো হৈছে নিৰুদ্ধ (Restricted) । এই অৱস্থাত সকলো প্রকাৰৰ মানসিক প্রক্রিয়াৰ বিৰাম ঘটে। অর্থাৎ, মানসিক অৱস্থা আৰু প্রক্রিয়া প্রৱাহ সম্পূর্ণৰূপে ৰুদ্ধ কৰা হয় আৰু মন বা চিত্ত তাৰ মৌলিক আৰু অবিকৃত অৱস্থাত, অর্থাৎ শান্ত আৰু সুস্থিৰ অৱস্থাত বিৰাজ কৰে। যোগ মনোবিজ্ঞানী সকলে উল্লেখ কৰে যে, ধ্যান মনৰ সকলো অৱস্থাৰ এক সাধাৰণ লক্ষণ বা বৈশিষ্ট্য, যদিও ইয়াক সমাধিৰ অত্যন্ত ৰূপত পোৱা যায়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ৪ ঃতলৰ বক্তব্যকেইটা সত্য নে অসত্য উল্লেখ কৰক।

(ক) চিত্ত প্রকৃতিৰ প্রথম সৃষ্টি। (সত্য / অসত্য)

(খ) সম্যক জ্ঞান তিনি প্রকাৰৰ। (সত্য / অসত্য)

(গ) ভ্রান্ত জ্ঞানে সংশয়ক অন্তর্ভুক্ত নকৰে। (সত্য / অসত্য)

(ঘ) 'ৰাগ' হৈছে চিত্তৰ এক প্রকাৰৰ বিকাৰ বা পৰিবর্ত্তন (সত্য/অসত্য)

(ঙ) যোগই মানসিক জীৱনৰ ছয় প্রকাৰ স্তৰ বা অৱস্থাৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। (সত্য / অসত্য)

প্রশ্ন ৫ ঃচিত্ত কি?

.....

.....

প্রশ্ন ৬ ঃ'চিত্ত- বৃত্তি' বুলিলে কি বুজে?

.....

.....

প্রশ্ন ৭ ঃ'পুৰুষ'ৰ অনিবার্য্য স্বৰূপ কি?

.....

.....

প্রশ্ন ৮ ঃ'চিত্ত'ৰ- কেইপ্রকাৰৰ বিকাৰ বা পৰিবর্ত্তন আছে? উল্লেখ কৰক।

.....

.....

৫.৫ অষ্টাংগ যোগ বা অষ্টমার্গ

এই কথা যোগ দর্শনৰ দ্বাৰা সমর্থিত যে মানুহৰ নিজৰ শৰীৰ, ইন্দ্রিয় আৰু মনৰওপৰত সংযম থকাটো উচিত। যোগ দর্শন আমাৰ দেহটোক মাৰি পেলোৱাৰ মত স্বীকাৰ নকৰি ইয়াৰ সম্পূর্ণতাৰহে পৰামর্শ আগবঢ়ায়। এটা সুস্থ মনে এটা সুস্থ দেহ বিচাৰে। যদিও শাৰীৰিক স্বাস্থ্যই মানৱ জীৱনৰ লক্ষ্য নহয়, তথাপি ই ইয়াৰ এক অনিবার্য্য চর্ত। মানুহক আমি এক দৈহিক যন্ত্র ৰূপে চাব নোৱাৰো যাৰ সৈতে বাহিৰৰ পৰা আধ্যাত্মিক জীৱন সংলগ্ন হয়। সেইবাবে, বস্তুগত ভিত্তিক পৰিত্যাগ কৰাৰ পৰিবর্তে যোগই ইয়াক আধ্যাত্মিক সমস্যাৰ এক অংশ ৰূপে স্বীকাৰ কৰিছে। বিভিন্ন বাধা অতিক্রম কৰিবলৈ আৰু চিত্ত বা মনৰ মোহ মুক্তি আৰু শুদ্ধৰ বাবে যোগদর্শনে অষ্টমার্গ বা আঠোটি অনুশাসন অভ্যাস কৰিবলৈ পৰামর্শ আগবঢ়াইছে। এই আঠোটি অনুশাসন হ'ল- (১) য়ম (Restraint) , (২) নিয়ম (Culture), (৩) আসন (Posture), (৪) প্রানায়ম (Breath-Control),(৫) প্রত্যাহাৰ (Withdrawal of the senses),(৬) ধাৰণা (Attention), (৭) ধ্যান (Meditation), আৰু (৮) সমাধি (Concentration),। ইয়াৰে শেষৰ তিনিটা প্রত্যক্ষ নাইবা আভ্যন্তৰীন () সঁজুলি আৰু প্রথম তিনিটা পৰোক্ষ নাইবা বাহ্যিক () সঁজুলি। এই আঠোটি অনুশাসনক যোগদর্শনত যোগৰ সহায়কাৰী, অর্থাৎ যোগাঙ্গঁ বোলা হয়।

অষ্টাংগ -যোগক- তলত দিয়াৰ দৰে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি-

(১) য়ম (Yama)ঃ য়ম বা সংযমত অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছে জৈনদর্শনৰ পাঁচোটা নীতি। ই হৈছে (ক) অহিংসা বা সকলো প্রকাৰৰ জীৱৰ অনিষ্ট সাধনৰ পৰা বিৰতি; (খ) সত্য চিন্তা আৰু বাক্য প্রয়োগত সত্য চাৰিতা; (গ) অস্তেয় বা চুৰ নকৰা; (ঘ) ব্রহ্মচর্য্য বা সকলো প্রকাৰৰ কামুক বাসনা আৰু আসক্তিৰ দমন; আৰু (ঙ) অপৰিগ্রহ বা অন্য লোকৰ প্রয়োজনীয় উপহাৰ প্রত্যাখ্যান। যোগদর্শনে গুৰুত্ব আৰোপ কৰে যে এজন যোগীয়ে এই অনুশাসনবোৰ অনুসৰণ কৰাটো বাধ্যতামূলক। মনোবৈজ্ঞানিক নীতি অনুযায়ী এটা সুস্থ মনৰ মূলতে থাকে এটা সুস্থ দেহ। যিজন লোকে তেওঁ কাম প্রবৃত্তি আৰু আসক্তি দমন নকৰে, তেওঁৰ মন আৰু দেহ কোনোটোৱেই সুস্থ নহয়। তাৰ বাহিৰেও এজন লোকৰ মনটো যদি পাপ, অন্যায় আৰু অসৎ প্রবৃত্তিৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়, তেন্তে তেওঁ কোনো বিষয়তে একাগ্রতাৰে মনোনিবেশ কৰিব নোৱাৰে। সেইবাবে, যিজন যোগীয়ে সমাধি প্রাপ্ত হৈ আত্ম- উপলব্ধি কৰিব বিচাৰে, তেওঁৰ বাবে সকলো অসৎ প্রবৃত্তিৰ পৰা মনটো আঁতৰাই অনা নিতান্ত প্রয়োজনীয়।

(২) নিয়ম (Niyama)ঃ দ্বিতীয় মার্গটো হৈছে নিয়ম, যি গঠিত হয় শৌচ (Purification), সন্তোষ (Contentment), তপ (Asterity), স্বাধ্যায় (Study of religious books) আৰু ঈশ্বৰ প্রণিধান (Devotion)ৰ দ্বাৰা গঠিত। সকলো মানুহ, যিসকলে যোগৰ উপায় গ্রহণ কৰে, সেইসকল লোকে ইয়াক নিয়মিত ভাৱে অভ্যাস কৰাটো অতি আৱশ্যকীয়। শুদ্ধতা দুই প্রকাৰৰ

ঃ বাহ্যিক আৰু আভ্যন্তৰীণ। বাহ্যিক শুদ্ধতাৰ অর্থ হৈছে স্নান কৰি পৰিষ্কাৰ হৈ শুদ্ধ আহাৰ গ্ৰহণ কৰা। আকৌ, আভ্যন্তৰীণ শুদ্ধতাৰ অর্থ হৈছে বন্ধুত্ব, দয়া, ক্ষমা, আনন্দ আদি সভ আৰু পুণ্য ভাৱবোৰৰ অভ্যাস কৰাৰ লগতে আনৰ অসৎ কার্য্য বা পাপৰ প্ৰতি উদাসীনতা অৱলম্বন কৰা। সন্তোষ হৈছে অতিৰিক্ত যত্ন বা অনুচিত প্ৰচেষ্টাৰে যি পোৱা যায়, তাকে লৈ সন্তুষ্ট হোৱা। তপ হৈছে শীত, তাপ আদি সহ্য কৰি তপস্যা কৰা আৰু কঠোৰ সন্যাস ব্ৰতত ব্ৰতী হোৱাৰ অভ্যাস কৰা। স্বাধ্যায় হৈছে ধর্মগ্ৰন্থ নিয়মিতভাৱে অধ্যয়ণ কৰা। ঈশ্বৰৰ প্ৰণিধানৰ অর্থ হৈছে ঈশ্বৰৰ সাধনা আৰু ঈশ্বৰতে আত্মসমর্পন কৰা। 'নিয়ম' কাল, দেশ আৰু অন্যান্য পৰিপার্শ্বিক অৱস্থাৰ দ্বাৰা সীমিত সদর্থক সদাচাৰ।

(৩) আসন (Asana)ঃ আসন হ'ল দেহ সম্বন্ধীয় অনুশাসন বা দেহৰ সংস্থিতি। দেহৰ সুস্থিৰ আৰু সন্তোষজনক অৱস্থাৰ প্ৰয়োজন। আসন কেবাপ্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে। যেনেঃ পদ্মাসন, বীৰাসন, ভদ্ৰাসন ইত্যাদি। সুযোগ ব্যক্তিৰ পৰিচালনাতহে এই আসন সমূহ শিকিব পাৰি। একাগ্ৰতাৰ বাবে মানসিক সংযমৰ লগতে দৈহিক সংযমো অতি আৱশ্যকীয়। দেহ যদি সম্পূর্ণৰূপে ৰোগ বা আন বিভ্ৰান্তিৰ পৰা মুক্ত নহয়, তেন্তে মনৰ স্থিৰতা লাভ কৰাটো অসম্ভৱ। সেয়ে, যোগ দর্শনে দেহৰ সুস্থতা আৰু সৱলতা ৰক্ষা কৰাৰ বাবে কেতবোৰ নিয়ম পালনৰ পৰামর্শ আগবঢ়াইছে। প্ৰাণশক্তি সংৰক্ষণ আৰু দেহৰ শুদ্ধিৰ বাবে এই নিয়ম সমূহ অতি গুৰুত্বপূর্ণ। বিশেষকৈ উপযুক্ত আসনে স্নায়ুকেন্দ্ৰক শাসনত ৰাসি মনক অস্থিৰতা আৰু বিপর্য্যয়ৰ পৰা মুক্ত কৰে।

(৪) প্ৰাণায়স (Pranayama)ঃ যোগাঙ্গঁৰ চতুর্থটো অনুশাসন হৈছে প্ৰাণায়ম। ইয়াৰ অর্থ আমাৰ উশাহ নিশাহ নিয়ন্ত্ৰণ প্ৰক্ৰিয়া। যোগদর্শনৰ মতে প্ৰাণায়ম কেৱল দেহৰ সুস্থিৰতাৰ বাবেই নহয়, মনৰ সুস্থিৰতাৰ বাবেও অত্যন্ত প্ৰয়োজনীয়। শ্বায় নিশ্বাস নিয়ন্ত্ৰণৰ ফলত দেহ আৰু মন, দুয়োটায়ে স্থিৰ আৰু দৃঢ় হয়। এই নিয়ন্ত্ৰণৰ ফলত মনে শান্তভাৱে একাগ্ৰতাৰে ধ্যান কৰিবলৈ সক্ষম হয়। উশাহ নিয়ন্ত্ৰণ অভ্যাস কৰি যোগীয়ে বহু সময়লৈ শ্বাস নিশ্বাসৰ প্ৰৱাহ বন্ধ কৰি ৰাখি একাগ্ৰ ধ্যানৰ সময় বঢ়াব পাৰে।

(৫) প্ৰত্যাহাৰ (Pratyahara)ঃ ইন্দ্ৰিয়সমূহক বাহ্যিক, বস্তুৰপৰা আঁতৰাই আনি সনৰ শাসনত ৰখা প্ৰক্ৰিয়াই হ'ল যোগাঙ্গঁৰ পঞ্চম অনুশাসন। মনে ইন্দ্ৰিয়ক শাসন কৰিব পাৰিলে ইন্দ্ৰিয়বোৰে বাহ্যবস্তুক অনুসৰণ নকৰি মনকে অনুসৰণ কৰিব। মনৰ এই অৱস্থাত কোনো বাহ্য বস্তুৱে মনক প্ৰভাৱিত কৰি অশান্ত কৰিব নোৱাৰে। ইন্দ্ৰিয়সমূহ, সম্পূর্ণ দমন কৰাৰ কাৰণে দৃঢ়তা আৰু দীর্ঘকালৰ চকু, কাণ আৰু অন্যান্য ইন্দ্ৰিয়ৰ জৰিয়তে পোৱা দৃশ্য, শব্দ আদিৰ দ্বাৰা বাধ্যপ্ৰাপ্ত নহয় আৰু এই সকলোবোৰ মনৰ পূর্ণ শাসনৰ অধীনলৈ আহে। ওপৰত উল্লেখিত পাঁচোটি অনুশাসন- য়ম, নিয়ম, আসন, প্ৰণায়ম আৰু প্ৰত্যাহাৰ যোগ অভ্যাসৰ বাহ্যিক সহায়কাৰী কাৰণে এই অনুশাসন কেইটিক 'বহিৰঙ্গঁ সাধনা' বোলা হয়।

(৬) ধাৰণা (Dhanana) ঃ ধাৰণা হৈছে যোগ দর্শনৰ যোগাঙ্গৰ ষষ্ঠ অনুশাসন। ইয়াত মনক

কাস্য বস্তুৰ ওপৰত নিৰন্ধ (ধাৰণা) কৰা হয়। মনোযোগ দিয়া বস্তু টো নিজৰ দেহৰ এটা অংশ (নাভি; চেলাউৰিৰ মাজ ভাগ, নাকৰ আগভাগ ইত্যাদি) হ'ব পাৰে, বা দেহৰ বাহিৰত অৱস্থিত বস্তুও (চন্দ্ৰ, দেৱ দেৱীৰ মুৰ্ত্তি ইত্যাদি) হ'ব পাৰে। কোনো বস্তুৰ ওপৰত স্থিৰভাৱে মনটো নিবদ্ধ কৰি ৰখাত সমৰ্থ হ'লে, পিছৰ উচ্চতৰ অৱস্থা প্ৰাপ্তিত সক্ষম হোৱা যায়।

(৭) ধ্যান (Dhyana) ঃ সপ্তম অনুশাসন হৈছে ধ্যান। ধাৰণাৰ পিছৰ অৱস্থাই ধ্যান। মনোযোগ দিয়া বস্তুটোত সমগ্ৰ চিন্তা প্ৰয়োগ কৰিব লাগিব। কোনো বাধা নোহোৱাকৈ বস্তুটো স্থিৰভাৱে ধ্যান কৰি থাকিলে বস্তুটোৰ অংশবোৰৰ আৰু অৱস্থা সম্পৰ্কে আমাৰ স্পষ্ট ধাৰণা হ'ব। ধ্যানে যোগীক ধ্যানৰ বিষয়ৰ যথার্থ জ্ঞান প্ৰদান কৰে।

(৮) সমাধি (Samadhi) ঃ যোগ অভ্যাসৰ অষ্টম তথা চৰম স্তৰেই সমাধি। ইয়াত মনটো ধ্যানৰ বিষয়ত বিলীন হোৱাৰ ফলত ব্যক্তিগত মনটো হেৰাই যায়। জীৱন নিজস্ব অস্তিত্ব সম্পৰ্কে কোনো জ্ঞান নাথাকে। ধ্যানত ক্ৰিয়া আৰু বিষয় ভিন্ন হৈ থাকে আৰু চৈতন্যতো ভিন্নভাৱে প্ৰকাশিত হয়। কিন্তু সমাধিত ক্ৰিয়া আৰু বিষয় এক হৈ মিলি যায়। গতিকে মনত কেৱল বিষয়টো জিলিকি থাকে আৰু ক্ৰিয়াসম্পৰ্কে যোগীৰ কোনো জ্ঞান নাথাকে। অৱশ্যে অনুশাসন ৰূপে সমাধি আৰু মনৰ সংযম ৰূপে সমাধি (চিত্ত-বৃত্তি নিৰোধ সম্পূৰ্ণ পৃথক। পিছৰটো লক্ষ্য প্ৰাপ্তিৰ বাবে আৰু প্ৰথমটো হৈছে এক উপায়। যোগদৰ্শন মতে শেষৰ তিনিটা অনুশাসন হ'ল অন্তৰঙ্গ সাধনা। এই তিনিওৰে বিষয় একে হ'ব লাগিব। একে বস্তুৰ ওপৰতে মনোনিবেশ যদি একাগ্ৰভাৱে কৰা হয়, তেতিয়া ইয়াৰ ফলত মনটো শেষত স্থিৰভাৱে বস্তুৰ লগত মিলি যাব। এইদৰে সংযুক্ত কৰাৰ ফলত অনুশাসন কেইটিয়ে সংযমৰ সৃষ্টি কৰে। সমাধি যোগৰ কাৰণে সংযম অত্যন্ত আৱশ্যকীয়।

এইদৰে আমি যেতিয়ালৈকে সমাধিৰ স্তৰত উপনীত নহওঁ, তেতিয়ালৈকে পুৰুষক প্ৰকৃতিৰ পৰা পৃথক কৰাৰ আমাৰ চেষ্টা সফল নহয়। যেতিয়াই এই পার্থক্য আমি উপলব্ধি কৰিম, তেতিয়াই আত্মাৰ সদৰ্থক স্বৰূপ স্বয়ং প্ৰকাশিত হ'ব। প্ৰকৃতিৰ সৈতে সকলো বিভ্ৰান্তিৰ ওপৰত আত্মাৰ স্বৰূপৰ প্ৰকাশেই হৈছে ইয়াৰ নিজৰ সমতলত সমাধিৰ সৰ্বোচ্চ ৰূপ। ইয়াত আত্মা আৰু চিত্তৰ ক্ৰিয়া কলাপৰ সকলো খেলিমেলিৰ নিবৃত্তি হয়। ই হৈছে মানসিক বিকাৰ বা পৰিবৰ্ত্তনৰ নিবৃত্তিক উপলব্ধি কৰাৰ সৰ্বোচ্ছ উপায়। ই সেই আনন্দ পূৰ্ণ অৱস্থা, য'ত বাহ্যিক জগতৰ লগত থকা সংযোগ বিচ্ছিন্ন হয় আৰু যাক মানুহে মোক্ষ লাভৰ আগতেই অতিক্ৰম কৰিবলগীয়া হয়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ১ ঃ যোগ দর্শনে কি সমর্থন কৰিছে?

.....

.....

প্রশ্ন ১০ ঃ অষ্টাঙ্গ যোগৰ পদক্ষেপকেইটা উল্লেখ কৰক।

.....

.....

প্রশ্ন ১১ ঃ 'নিয়ম' কি?

.....

.....

প্রশ্ন ১২ ঃ 'প্রাণায়াম' বুলিলে কি বুজে?

.....

.....

৫.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- যোগ দর্শন ভাৰতীয় দর্শনৰ এক বৈদিক সম্প্রদায়।
- আক্ষৰিকভাৱে 'যোগ'ৰ অর্থ 'ঐক্য' বা 'সন্মিলন' অর্থাৎ, সার্বিক আত্মাৰ সৈতে ব্যক্তিগত আত্মাৰ আধ্যাত্মিক সন্মিলন।
- পতঞ্জলিৰ মতে যোগই ঐক্য বা সন্মিলনক নুবুজায়, ই হৈছে শৰীৰ, ইন্দ্রিয় আৰু মনক সংযম কৰাৰ জৰিয়তে পূর্ণতা লাভ কৰিবলৈ এক আধ্যাত্মিক প্রচেষ্টা।
- যোগ হৈছে চিত্তৰ পৰিবর্ত্তনৰ নিবৃত্তি।
- যোগ দর্শনে তিনিটা প্রমাণক স্বীকাৰ কৰিছে প্রত্যক্ষ, অনুমান আৰু শব্দ বা আপ্তবাক্য।
- যোগ দর্শনে তিনিটা প্রমাণক স্বীকাৰ কৰিছে প্রত্যক্ষ, অনুমান আৰু শব্দ বা আপ্তবাক্য।
- যোগ দর্শনৰ প্রথম লেখা হ'ল 'যোগ সূত্র।
- 'যোগ-সূত্র'ৰ ওপৰত ব্যাসৰ ভাষ্য 'যোগ-ভাষ্য'ক যোগ দর্শনৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূর্ণ আৰু প্রামানিক গ্রন্থ হিচাপে জনা যায়।
- চিত্তই তিনিটা অন্তর্গত অঙ্গ যেনেঃ বুদ্ধি, অহংকাৰ আৰু মনক বুজায়।
- ই তিনিটা গুণ (সত্ব, ৰুজ, তম) ৰ বিষয় আৰু গুণসমূহৰ প্রাধাণ্যতা অনুযায়ী বিভিন্ন প্রকাৰৰ পৰিবর্ত্তনৰ অধীন।

- যেতিয়া চিত্তৰ যিকোনো এক বস্তুৰ সৈতে সংযোগ ঘটে, ই সেই বস্তুটোৰ 'ৰূপ' ধাৰণ কৰে। এই 'ৰূপ'কেই কোৱা হয় বিকাৰ বা পৰিবৰ্ত্তণ বা বৃত্তি।
- পুৰুষ অনিবাৰ্য্যভাৱে শুদ্ধ চৈত্যন্য আৰু প্ৰকৃতিৰ সীমাবদ্ধতাৰ পৰা মুক্ত।
- মানসিক বিকাৰ বা পৰিবৰ্ত্তন সৈতে হোৱা ভ্ৰান্ত পৰিচয়েই হৈছে আত্মা বা পুৰুষৰ বন্ধনৰ কাৰণ।
- মোক্ষ বা মুক্তিৰ অৰ্থ হৈছে পুৰুষ আৰু প্ৰকৃতিৰ মাজৰ সঠিক প্ৰভেদজ্ঞানৰ জৰিয়তে মানসিক পৰিবৰ্ত্তনৰ সৈতে আত্মাৰ ভ্ৰান্ত চিনাক্তকৰণৰ অন্ত।

৫.৭ অধিক জানিবলৈ

1. Chattarjee, S.C. & Dutta, D.M. (1984). An Introduction to Indian Philosophy. University of Calcutta.
2. Hiriyana,.M. (199..).Qutlines Indian Philosophy. Delhi: Motilal Banarasidass Publishers Pvt. Ltd.
3. Radhakrishnan,S. (192..).Indian Philosophy. (2 volumes). Oxford University Press.
4. Sharma, C.D. (1997). A Critical Survey of Indian Philosophy. Delhi: Motilal Banarasidass Publishers Pvt. Ltd.
5. Sinha, J.N. (201..). Qutlines of Indian Philosophy. Kolkata: New Central Book Agency Pvt. Ltd.

৫.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) সত্য (খ) সত্য (গ) সত্য (ঘ) অসত্য (ঙ) অসত্য

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'যোগ' অৰ্থ হৈছে 'ঐক্য' বা 'সন্মিলন', অৰ্থাৎ সাৰ্বিক আত্মাৰ লগত ব্যক্তিগত আত্মাৰ আধ্যাত্মিক ঐক্য বা সন্মিলন।

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ যোগদৰ্শনৰ মতে অন্যান্য আত্মাবোৰৰ পৰা পৃথক সৰ্বোত্তম আত্মা হৈছে ঈশ্বৰ।

৪নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) সত্য (খ) সত্য (গ) অসত্য (ঘ)অসত্য (ঙ) অসত্য

৫নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ চিত্তৰ অৰ্থ হৈছে তিনিটা অন্তৰ্গত অঙ্গঁ যেনেঃ বুদ্ধি, অহংকাৰ আৰু মন।

৬নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ যেতিয়া চিত্ত যিকোনো এটা বস্তুৰ সৈতে সম্পৰ্কযুক্ত হৈ পৰে, তেতিয়া ই সেই বস্তুটোতেই আকাৰ ধাৰণ কৰে আৰু এই ৰূপকেই কোৱা হয় ভিত্ত-বৃত্তি নাইবা চিত্তৰ বিকাৰ।

৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ পুৰুষৰ- অনিবার্য্য স্বৰূপ হৈছে শুদ্ধ চৈতন্য আৰু প্রকৃতিৰ সীমাবদ্ধতাৰ পৰা মুক্ত।

৮ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ চিত্তৰ পাঁচ প্রকাৰৰ বৃত্তি আছে। সেয়া হ'ল (i) প্রমাণ (ii) বিপর্য্যয় (iii) বিকল্প (iv) নিদ্রা আৰু (v) স্মৃতি।

৯ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ যোগ দর্শনৰ দ্বাৰা এইকথা সমর্থিত হৈছে যে মানুহৰ নিজৰ দেহ, ইন্দ্রিয় আৰু মনৰ ওপৰত সংযম থকাটো উচিত।

১০ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অষ্টাঙ্গঁ- যোগৰ পদক্ষেপকেইটা হৈছে- (i) য়ম (ii) নিয়ম (iii)আসন (iv) প্রাণায়ম (v) প্রত্যাহাৰ। (vi) ধাৰণা (vii) ধ্যান (viii) সমাধি।

১১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ নিয়ম হৈছে অষ্টাংগ যোগৰ দ্বিতীয় অনুশীলন, যি শৌচ, সন্তোষ, তপ আৰু ঈশ্বৰ প্রনিধান আদিৰ দ্বাৰা গঠিত।

১২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃপ্রাণায়ম হৈছে অষ্টাঙ্গঁ যোগৰ চতুর্থ অনুশীলন, যি গঠিত হয় নীতিসন্মত স্বাভাৰিক উশাহ-নিশাহৰ সংযমৰ দ্বাৰা। ইয়াত ধীৰ আৰু গভীৰ শ্বাস গ্রহণ, উশাহৰ বীৰণা শক্তি আৰু ধীৰ নিশ্বাস ত্যাগ সন্নিবিষ্ট হৈ থাকে।

৫.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ ঃ যোগ দর্শনৰ প্রতিষ্ঠাপক কোন?

প্রশ্ন ২ ঃ 'যোগ ভাষ্য'ৰ প্রণেতা কোন?

প্রশ্ন ৩ ঃ যোগ দর্শনৰ প্রথম গ্রন্থ কি?

প্রশ্ন ৪ ঃ চিত্ত অনিবার্য্যভাবে অচেতন নে?

প্রশ্ন ৫ ঃ যোগাংগৰ প্রথম অনুশীলনটো কি?

(খ) চুটি প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ ঃ গীতাৰ উল্লেখিতৰ দৰে যোগ কি?

প্রশ্ন ২ ঃ যোগ সন্দর্ভত পতঞ্জলিৰ মতামত কি?

প্রশ্ন ৩ ঃ চিত্ত কিয় বৃত্তিৰ অধীন?

প্রশ্ন ৪ ঃ 'আসন' কি?

প্রশ্ন ৫ ঃ যোগাংগৰ কোনটো স্তৰত বাহ্যিক জগতৰ সৈতে থকা সংযোগ বিচ্ছিন্ন হয়?

(গ) চমুটোকা লিখক ঃ

প্রশ্ন ১ ঃ 'প্রত্যাহাৰ

প্রশ্ন ২ ঃ ধ্যান

প্রশ্ন ৩ ঃ দুখৰ পাঁচটা প্রকাৰ

প্রশ্ন ৪ ঃ চিত্তভূমি

প্রশ্ন ৫ ঃ আসন

(গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন

প্রশ্ন ১ ঃ 'চিত্ত-বৃত্তি'ৰ ধাৰণাটো বহলাই আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ যোগদর্শনৰ এটা চমু বর্ণনা আগবঢ়াওক।

প্রশ্ন ৩ ঃ যোগাঙ্গঁৰ স্তৰসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৪ ঃ 'সমাধি' সম্পর্কে ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৫ ঃ 'মানসিক জীৱন' (চিত্ত-ভূমি)ৰ স্তৰ সমূহ চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

****

অধ্যায় ৬ ঃ যোগ দর্শন ঃ যোগৰ ধাৰণা আৰু অষ্টাংঙ্গিক মার্গ

অধ্যায় গাঁথনি

৬.১ উদ্দেশ্য

৬.২ পৰিচয়

৬.৩ যোগ সম্পর্কে থকা ধাৰণা

৬.৩.১. চিত্ত আৰু চিত্তবৃত্তি

৬.৩.২. পঞ্চক্লেশ

৬.৪ যোগ নৈতিকতা

৬.৪.১. চিত্তভূমি

৬.৪.২. সমাধি

৬.৫ যোগাংগ বা অষ্টাংঙ্গিক মার্গ

৬.৬ যোগত ঈশ্বৰৰ স্থান

৬.৭ জীৱৰ মুক্তি অৱস্থা

৬.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৬.৯ অধিক জানিবলৈ

৬.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৬.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

৬.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টিৰ অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- সাংখ্য আৰু যোগৰ মাজত থকা সম্বন্ধ আৰু পার্থক্যসমূহ আলোচনা কৰিব পাৰিব,
- যোগ মনস্তত্ত্ব বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব,
- চিত্ত আৰু চিত্তবৃত্তিৰ বর্ণনা কৰিব পাৰিব,
- পঞ্চক্লেশৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব,
- চিত্তভূমি নিৰূপণ কৰিব পাৰিব,
- সম্প্রজ্ঞাতা সমাধি আৰু অসম্প্রজ্ঞাতা সমাধিৰ পার্থক্য উলিয়াব পাৰিব,
- যোগাংগৰ মূল্য নির্ণয় কৰিব পাৰিব,
- যোগ দর্শনত উল্লিখিত ঈশ্বৰৰ অস্তিত্বৰ বিশ্লেষণ আগবঢ়াব পাৰিব,
- যোগৰ উদ্দেশ্য মুক্ত অৱস্থা বা কৈৱল্য অৱস্থাৰ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰ্ব্বি।

৬.২ পৰিচয়

মহর্ষি পতঞ্জলি যোগ দর্শনৰ প্রতিষ্ঠাতা আছিল। সেয়ে এই দর্শনক পতঞ্জলি দর্শন বুলিও জনা যায়। পতঞ্জলিৰ "যোগ-সূত্র" খনেই এই দর্শনৰ প্রথম পুথি। ইয়াৰ চাৰিটা পাদ বা অংশ আছে। প্রথম ভাগ বা অংশত সমাধিৰ স্বৰূপ আৰু লক্ষ্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে (এইটো হ'ল সমাধিত গভীৰ মনোনিবেশ), দ্বিতীয় পাদত, এই লক্ষ্যত উপনীত হোৱাৰ উপায়সমূহৰ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে (এইটোক সাধন পাদ বুলি জনা যায়), তৃতীয় পাদত যোগ সাধনাৰ উপায়েৰে লাভ কৰা অলৌকিক শক্তিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে (ইয়াক বিভূতি পাদ বুলি জনা যায়) আৰু চতুর্থ পাদত মোক্ষৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে (এইটো হ'ল কৈৱল্য পাদ)। যোগ-সূত্রৰ ওপৰত দিয়া ব্যাসৰ ভাষ্য এই দর্শনৰ বিশেষ উল্লেখযোগ্য বিষয়।

'যোগ' শব্দটোৰ নানা প্রকাৰৰ অর্থ পোৱা যায়। 'যুঁজ' ধাতুৰ পৰা যোগ শব্দটো আহিছে। যোগ ধাতুৰ অর্থ সংযোগ কৰা। গতিকে ইয়াৰ অর্থ বিভিন্ন হ'ব পাৰে — (ক) আত্মা-পৰমাত্মাৰ সংযোগো হ'ব পাৰে, (খ) চিত্তৰ একাগ্রতা বিধানো হ'ব পাৰে, (গ) চিত্তবৃত্তি নিৰোধ কৰাও হ'ব পাৰে। পতঞ্জলিৰ দর্শনত 'যোগ' শব্দৰ অর্থ সম্পূর্ণভাবে চিত্তৰ বৃত্তি নিৰোধ কৰা (বা নিবৃত্তি) কৰাক বুজাইছে। পতঞ্জলি (যি যোগ দর্শনৰ প্রতিষ্ঠাতা) আৰু কপিল (যি সাংখ্য দর্শনৰ প্রতিষ্ঠাতা) উভয়ে পুৰুষ (চেতন) আৰু প্রকৃতিৰ (অচেতন বা জড়) মাজত থকা পার্থক্য নির্ণয় কৰাতে সন্তুষ্ট আছিল। কিন্তু আত্মা বা পুৰুষ প্রকৃতিৰ পৰা পৃথক হৈ কেনে অৱস্থাত থাকে সেই বিষয়লৈ তেওঁলোকে একো কোৱা নাই। ইয়াত 'যোগ' মানে আত্মা আৰু ঈশ্বৰৰ সংযোগ বুলি কোৱা নাই। পতঞ্জলিৰ যোগ-সূত্রত এইটো পৰিস্কাৰকৈ কোৱা হৈছে যে 'যোগ' মানে সম্পূর্ণভাৱে চিত্তবৃত্তি নিৰোধ কৰা। চিত্তবৃত্তিক নিৰোধ কৰিবৰ বাবে মনৰ একাগ্রতাৰ বিশেষ প্রয়োজন আৰু মনৰ এই একাগ্রতা অৱস্থাকে যোগ বুলি কোৱা হয়। যি কি নহওক যোগ দর্শনত 'যোগ' শব্দক পুৰুষ বা আত্মা আৰু প্রকৃতিৰ মাজত থকা পার্থক্য বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। তাত্ত্বিক আলোচনাৰ ক্ষেত্রত যোগ আৰু সাংখ্য পদ্ধতিৰ মাজত সামান্য পার্থক্যহে লক্ষ্য কৰা যায়। দুয়োটা পদ্ধতিৰ লক্ষ্য হৈছে — পুৰুষ আৰু প্রকৃতিৰ মাজত থকা বিভেদ জ্ঞানত উপনীত হোৱা। ইয়াক বিবেক খ্যাতি বুলি জনা যায়। কিন্তু সাংখ্যত কি উপায়েৰেনো এই আত্মা আৰু অনাত্মাৰ ভেদ জ্ঞানত উপনীত হ'ব পৰা যায়, তাৰ কোনো উল্লেখ নাই। আনহাতে যোগত ইয়াক পোৱাৰ উপায়সমূহৰ উল্লেখ আছে। এইটোৱেই হ'ল এই পদ্ধতি দুটাৰ মাজৰ প্রধান পার্থক্য। আকৌ সাংখ্যই ঈশ্বৰৰ অস্তিত্বক মানি লোৱা নাই। সেয়ে ইয়াক নিৰীশ্বৰবাদী পদ্ধতি বুলি জনা যায় আৰু যোগক ঈশ্বৰবাদী পদ্ধতি বুলি কোৱা হয়, কাৰণ ইয়াত ঈশ্বৰৰ অস্তিত্বক মানি লোৱা হৈছে। কিন্তু তেওঁলোকৰ প্রধান মতসমূহ একে। দুয়োটা পদ্ধতিয়ে পুৰুষ আৰু প্রকৃতিৰ দ্বৈততা মানি লৈছে। প্রকৃতি এক আৰু অচেতন আৰু পুৰুষ বহুসংখ্যক আৰু চেতনময়। সাংখ্যই পঁচিছটা তত্ত্বক মানি লৈছে। যোগে ইয়াত আৰু এটা তত্ত্ব অন্তর্ভুক্ত কৰে। সেই তত্ত্ব হ'ল ঈশ্বৰ। কিন্তু যোগৰ মতে ঈশ্বৰ হৈছে এক বিশেষ প্রকাৰৰ আত্মা বা পুৰুষ যি সদা মুক্ত আৰু সর্বজ্ঞ।

এই পৃথিৱীত সকলোতে দুখ নিহিত হৈ আছে। প্রকৃতিৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা বুদ্ধি বা চিত্তই এই দুখৰ উৎপত্তি স্থল। চিত্ত হৈছে প্রকৃতিৰ প্রথম অভিব্যক্তি। সেয়ে যি বস্তু চিত্তৰ সান্নিধ্যত আহে তাৰে আকাৰ চিত্তই ধাৰণ কৰে। এই চিত্ত অনবৰত পৰিবর্তিত হৈ থাকে। মনৰ এই পৰিবর্তনসমূহেই হ'ল জ্ঞান। দুখটোও হ'ল চিত্তৰ এক আকৃতি। সেয়ে দুখৰ অৱসান ঘটাবলৈ হ'লে চিত্তৰ পৰিবর্তনসমূহকো নাইকিয়া কৰিব লাগিব। এই কাৰণেই সম্পূর্ণ চিত্তবৃত্তি নিৰোধেই হ'ল যোগৰ সংজ্ঞা।

জানি থোৱা ভাল

কিছুমান চিন্তাবিদৰ মতে পতঞ্জলি খ্রীঃ পূঃ ২ শতিকাৰ আছিল আৰু আন কিছুমানৰ মতে তেওঁ খ্রীষ্টাব্দ ৪০০ শতিকাৰ আছিল। আত্মা প্রকৃতিগতভাবে শুদ্ধ চৈতন্যময়। ই মন বা চিত্তৰ সীমিত অৱস্থাৰ পৰা মুক্ত, কিন্তু ভূলবশতঃ ই নিজকে চিত্ত বুলি ভূল কৰে।

৬.৩ যোগ সম্পর্কে থকা ধাৰণা

সাংখ্য দর্শনৰ মতে শৰীৰযুক্ত মুক্ত আত্মাই হ'ল জীৱাত্মা (জীৱ)। জ্ঞানেন্দ্রিয়, মন, অহংকাৰ আৰু বুদ্ধিৰ দ্বাৰা গঠিত সুক্ষ্ম শৰীৰৰ লগত এই জীৱাত্মা বিশেষভাৱে সম্বন্ধিত। স্বৰূপতে আত্মা শুদ্ধ চৈতন্যময়। ই মন বা চিত্তৰ সীমিত অৱস্থাৰ পৰা মুক্ত। কিন্তু অবিদ্যাবশতঃ ই নিজকে চিত্ত বুলি ভুল কৰে। চিত্ত হৈছে প্রকৃতিৰ প্রথম অভিব্যক্তি য'ত সত্ব গুণে ৰজ আৰু তম গুণৰ ওপৰত প্রাধান্য বিস্তাৰ কৰে। সেয়ে ই স্বচ্ছ। কিন্তু যিহেতুকে ই অচেতন প্রকৃতিৰ পৰা আবির্ভাৱ হৈছে, সেয়ে চিত্তও অচেতন। কিন্তু যদিও ই অচেতন, পুৰুষৰ সান্নিধ্যত থকা বাবে পুৰুষৰ চৈতন্য প্রভা, স্বচ্ছ বুদ্ধিৰ ওপৰত পৰে আৰু ই চেতন যেন ধাৰণা হয়। যেতিয়া চিত্ত কোনো বিষয়বস্তুৰ লগত জ্ঞানেন্দ্রিয়ৰ মাধ্যমেদি সম্বন্ধিত হয়, তেতিয়া ই সেই বিষয়বস্তুৰ আকাৰ ধাৰণ কৰে। এই চিত্তৰ পৰিবর্তনকে বৃত্তি বুলি কোৱা হয়। চিত্তই ধাৰণ কৰা এই পৰিবর্তনীয় আকাৰ সমূহৰ মাধ্যমেদিয়েই পুৰুষে পৃথিবীৰ বিষয়বস্তুৰ জ্ঞান অর্জন কৰে। এই ক্ষেত্রত পুৰুষৰ কোনো পৰিবর্তন বা পৰিণাম নহয়। তথাপি ই যিহেতু চিত্তৰ বিভিন্ন পৰিবর্তিত অৱস্থাত প্রতিফলিত হয়। সেইবাবে ইয়াৰ পৰিবর্তন আছে যেন লাগে। পুখুৰীৰ পানীত প্রতিফলিত হোৱা চন্দ্রটো যেনেকৈ পুখুৰীৰ পানী লৰাৰ লগে লগে লৰে, সেইদৰে চিত্তত প্রতিফলিত হোৱা পুৰুষো চিত্ত চঞ্চল হোৱাৰ লগে লগে আলোড়িত হয়। চন্দ্রৰ যেনেকৈ নিজৰ কোনো পৰিবর্তন নহয়, সেইদৰে পুৰুষৰো নহয়।

৬.৩.১ চিত্ত আৰু চিত্তবৃত্তি

চিত্তত পৰিণাম বা বৃত্তি পাঁচ প্রকাৰেৰে ঘটে। যদিও চিত্তৰ পৰিণাম অর্থাৎ

পৰিবর্তনীয় মানসিক অৱস্থা বহুতো, এই সকলোকে কেৱল পাঁচটা শ্রেণীত ভাগ কৰিব পাৰি। সেইকেইটা হ'ল প্রমাণ বা জ্ঞান, বিকল্প বা শাব্দিক জ্ঞান, বিপর্যয়, টোপনি বা নিদ্রা, স্মৃতি বা স্মৰণ। শুদ্ধ জ্ঞান তিনি প্রকাৰৰ। যেনে - প্রত্যক্ষ, অনুমান আৰু শব্দ। এই কেইটাই হ'ল শুদ্ধ জ্ঞানৰ উৎপত্তিৰ স্থল। শুদ্ধ জ্ঞানৰ অর্থ হ'ল - (ক) বস্তুবোৰ প্রকৃতিত যেনে আছে তেনে ভাবেই জ্ঞান হোৱা, (খ) বিকল্প হ'ল এক শাব্দিক ধাৰণা। বিকল্পৰ আচল অর্থ হ'ল শব্দজনিত বৃত্তি। এই জ্ঞানৰ বস্তু স্থিতিৰ লগত কোনো সম্বন্ধ নাই। আকাশ কুসুম, বান্ধ্ব মুৰ আদিবোৰ হৈছে বিষয় বস্তুহীন কিছুমান ধাৰণা আৰু এই কাল্পনিক শব্দবোৰো চিত্তৰ সংস্পর্শত আহি চিত্তক আলোড়িত কৰে। (গ) বিপর্যয় হৈছে এটা বস্তুৰ জ্ঞান, যিটো প্রকৃততে সেইটো নহয়। ইয়াৰ ভিতৰত সন্দেহ আৰু অযথার্থ জ্ঞানো সোমাই পৰে। ইয়াক অবিদ্যা বা মিথ্যা জ্ঞান বুলিও জনা যায়। (ঘ) নিদ্রা আন এক প্রকাৰৰ চিত্তৰ বৃত্তি। চিত্তত যেতিয়া তম গুণৰ প্রভাৱ বেছি হয়, তেতিয়া ইয়াত নিদ্রাই দেখা দিয়ে। এই অৱস্থাত জাগ্রত চেতনাৰ বিলুপ্তি ঘটে। এইটো হ'ল গভীৰ স্বপ্নহীন সুষুপ্তি অৱস্থা, স্বপ্নহীন গভীৰ নিদ্রাত চিত্ত বৃত্তি লোপ নাপায়। কাৰণ গভীৰ নিদ্রাৰ পৰা উঠি আমি কওঁ "খুব ভাল টোপনি আহিছিল" আৰু "একো গমেই পোৱা নাছিলো"। (ঙ) অতীত অভিজ্ঞতাৰ পুনৰাবৃত্তিয়েই হ'ল স্মৃতি।

জানি থোৱা ভাল

চিত্তৰ পৰিবর্তনীয় মানসিক অৱস্থাকেইটাক পাঁচটা ভাগত ভগাব পাৰিঃ প্রমাণ বা হ্রাস, বিকল্প বা শাব্দিক জ্ঞান, বিপর্যয়, টোপনি বা নিদ্রা, স্মৃতি বা স্মৰণ

যোগদর্শনত চিত্ত শব্দটোৱে মন, অহংকাৰ আৰু বুদ্ধিক অন্তর্ভূক্ত কৰে, আৰু পতঞ্জলীয়ে এইকেইটা শব্দৰ ক্ষেত্রত চিত্ত শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ১ ঃ বিভেদ জ্ঞান বুলিলে কি বুজা যায়। (২০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

.....

.....

প্রশ্ন নং২ঃ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ লিখক -

(ক) পুৰুষ অচেতন আৰু প্রকৃতি চেতন। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

(খ) 'যোগ' মানে চিত্তবৃত্তি নিৰোধ। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

(গ) আত্মা বা পুৰুষৰ স্বৰূপতে চৈতন্যময়। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

প্রশ্ন নং৩ঃ যোগ দর্শন মতে, জ্ঞান তিনি প্রকাৰৰ কি কি?

.....

.....

.....

৬.৩.২ পঞ্চক্লেশ

যেতিয়া চিত্ত যি কোনো বৃত্তিলৈ পৰিবর্তিত হয়, তেতিয়া চৈতন্যস্বৰূপ আত্মাৰ প্রতিবিম্ব চিত্তৰ সেই বৃত্তিৰ ওপৰত পৰে আৰু আত্মাই সেইসমূহ নিজৰ বৃত্তি বুলি ধাৰণা কৰে আৰু যথাক্রমে পৰিবর্তিত বৃত্তিসমূহৰ দৰে আত্মাকো পৰিবর্তনশীল যেন বোধ হয়। আত্মাই তেতিয়া নিজকে জন্ম-মৃত্যু কৰলত বুলি ভাবে। নিদ্রা, জাগ্রত, স্মৃতি, ভ্রান্ত আৰু ভ্রান্তিৰ পৰা জ্ঞান পোৱা ইত্যাদি অৱস্থাবোৰ আত্মাৰ নিজৰ বুলি বিশ্বাস কৰে। কিন্তু প্রকৃততে আত্মা বা পুৰুষ এই মানসিক অৱস্থা আৰু পদ্ধতিৰ উর্দ্ধত। এই সমূহ কেৱল চিত্তৰ লগতহে জড়িত। চিত্তৰ ওপৰত আত্মাৰ প্রতিবিম্ব পৰাৰ বাবে আত্মা বা পুৰুষে ভুলতে চিত্তৰ এই অৱস্থা আৰু বৃত্তি সমূহক নিজৰ বুলি ভাবে আৰু পাঁচ প্রকাৰৰ ক্লেশ ভোগ কৰে। সেইকেইটা হ'ল - (ক) অবিদ্যা বা ভ্রান্ত জ্ঞান — অবিদ্যা হৈছে মিথ্যা জ্ঞান, অনিত্যক নিত্য, অনাত্মাক আত্মা, নিৰানন্দক আনন্দ আৰু অসত্যক সত্য বুলি ভবাৰ লগত এই জ্ঞান জড়িত। (খ) অস্মিত — বুদ্ধি বা মনক আত্মা বুলি ভ্রান্তভাবে ভবাই হ'ল অস্মিত। (গ) ৰাগ বা কামনা — ৰাগ বা কামনা হৈছে অতীতত আনন্দ পোৱা এটা বস্তু মনত পেলাই কৰা তৃষ্ণা। (ঘ) দ্বেষ বা বিতৃষ্ণা — দ্বেষ বা বিতৃষ্ণা হৈছে বস্তু এটাৰ প্রতি থকা ঘৃণা, যিটোৱে অতীতত দুখ দিয়া বুলি মনত পেলোৱা হয়। (ঙ) অভিনিবেশ — মৃত্যুৰ প্রতি থকা ভয়েই হ'ল অভিনিবেশ।

চিত্তবৃত্তি নিৰোধ কৰি দুখ ক্লেশসমূহ নাইকিয়া কৰিব পাৰি আৰু মুক্তি পোৱা যায়। যেতিয়ালৈকে চিত্তত বৃত্তি থাকে আত্মাই তাত বিকিৰণ কৰে আৰু নিজক চিত্তবৃত্তিসমূহৰ লগত অভিন্ন বুলি ভাবে। এই কাৰণেই আত্মাই সুখ, দুখ, আকর্ষণ, বিকর্ষণ আদি সমূহ অনুভব কৰে আৰু এইটোৱেই হ'ল আত্মাৰ বন্ধনৰ অৱস্থা। সেয়ে আত্মা মুক্তিপ্রাপ্ত হ'বলৈ হ'লে চিত্তৰ বৃত্তিসমূহক নিৰোধ কৰিবই লাগিব। মুঠতে মুক্ত অৱস্থা মানে আত্মা আৰু চিত্তৰ মাজৰ সম্বন্ধক বিচ্ছিন্ন কৰা। যেতিয়া চিত্তৰ বৃত্তিসমূহক নিৰোধ কৰিব পৰা যায়, তেতিয়াই ই তাৰ স্বৰূপ বুদ্ধিত অৱস্থিত হৈ নিজ স্বৰূপ উপলব্ধি কৰিব পাৰে। সেয়ে ইয়াত কোৱা হয় যে চিত্ত বিকাৰ শূন্য হ'লে আত্মাই

ইচ্ছাহীন, উদ্দেশ্যহীন আৰু ব্যক্তিহীন হৈ নিজ সত্তাত অধিষ্ঠিত থাকে। এই অৱস্থাকে আত্মাৰ কৈৱল্য বা সম্পূর্ণ মুক্ত অৱস্থা বুলি জনা যায়। সেয়ে যোগৰ উদ্দেশ্যই হৈছে এই মানসিক পৰিবর্তনসমূহৰ অৱসান ঘটোৱা বা চিত্তবৃত্তি নিৰোধ কৰা।

৬.৪ যোগ নৈতিকতা

যোগৰ অর্থ হ'ল মনৰ কার্য আৰু আকাৰ সমূহক নাইকিয়া কৰা, যাক "চিত্তবৃত্তি নিৰোধ" বুলি জনা যায়। ইয়াক ব্যক্তি আত্মাৰ লগত ঈশ্বৰ বা কোনো পৰম সত্ত্বাৰ লগত যোগাযোগত অহাক নুবুজায়। সেয়ে আত্মাক মানসিক পদ্ধতি বা মনৰ পৰিবর্তনীয় আকাৰসমূহৰ লগত একে বুলি ভবাৰ পৰা ৰক্ষা কৰাই হ'ল যোগৰ উদ্দেশ্য।

৬.৪.১ চিত্তভূমি

চিত্ত সাধাৰণতেই পাঁচটা বিভিন্ন অৱস্থাত থাকিব পাৰে। এই মানসিক অৱস্থাবোৰক চিত্তভূমি বুলি জনা যায়। চিত্ত সত্ত্ব, ৰজ আৰু তম এই তিনিটা উপাদানেৰে গঠিত। চিত্তভূমিসমূহৰ লক্ষণ নির্ণয় কৰিব পাৰি এই গুণ তিনিটাৰ পাৰস্পৰিক প্রাধান্য আৰু কার্যকলাপৰ দ্বাৰা। এই অৱস্থাবোৰ হ'ল ক্ষিপ্ত বা চঞ্চল, মূঢ় বা অসাৰ, বিক্ষিপ্ত বা উদ্‌ভ্রান্ত, একাগ্র বা গভীৰ মনোযোগ আৰু নিৰুদ্ধ বা সংযম। প্রথম অৱস্থাত যাক ক্ষিপ্ত বা চঞ্চল বুলি জনা যায়, সেই মন ৰজ আৰু তমৰ বশবর্তী। সেয়ে এনে অৱস্থাত মন, এটা অৱস্থাতে শান্ত হৈ নাথাকি ইটো বস্তুৰ পৰা সিটো বস্তুলৈ আকর্ষিত হয়। এই কাৰণেই মন চঞ্চল হৈ বস্তুৰ প্রকৃত স্বৰূপ জানিব নোৱাৰে। এই অৱস্থা যোগৰ সহায়ক নহয়। কাৰণ এই অৱস্থাত মন আৰু ইন্দ্রিয়সমূহৰ ওপৰত কোনো নিয়ন্ত্রণ নাথাকে। মনৰ দ্বিতীয় অৱস্থাক মূঢ় বা অসাৰ অৱস্থা বোলে। এই অৱস্থাত চিত্তৰ ওপৰত তম গুণৰ প্রাধান্য বেছি হোৱা বাবে মন সদায় পাপ, অজ্ঞতা আৰু নিদ্রালু আদি অৱস্থাপ্রাপ্ত হৈ থাকে। এই অন্ধ বা অসাৰ মনো যোগাভ্যাসৰ প্রতিকূল। তৃতীয় অৱস্থা হ'ল বিক্ষিপ্ত বা উদ্‌ভ্রান্ত ভূমি। এই অৱস্থাত চিত্ত তম গুণৰ প্রভাৱমুক্ত হ'লেও ৰজশীল হৈ থাকে। এই অৱস্থাত চিত্ত কেতিয়াবা বিষয়বস্তুৰ প্রতি স্থিৰ আৰু কেতিয়াবা অস্থিৰ হৈ থাকে। সেয়ে ইয়াত মনে কোনো বস্তুৰ ওপৰত সাময়িক ভাবেহে মনোযোগ দিব পাৰে। স্থিৰ মনোযোগ এই অৱস্থাতো সম্ভৱপৰ নহয়। ক্ষিপ্ত আৰু বিক্ষিপ্ত মনৰ মাজত পার্থক্য আছে। বিক্ষিপ্ত অৱস্থাৰ ক্ষেত্রত মন যেতিয়া ইয়াৰ আনন্দিত বস্তুৰ ওপৰত পৰে, তেতিয়া কিছু সময়ৰ বাবে স্থিৰ হৈ থাকে। কিন্তু ক্ষিপ্ত অৱস্থাত মন কেতিয়াও স্থিৰ হ'ব নোৱাৰে।

চতুর্থ অৱস্থা হ'ল একাগ্র, য'ত এটা বিশেষ বিষয়ৰ ওপৰত মনক আৰোপ কৰা বা মনোযোগ দিয়া হয়। ইয়াত ৰজ গুণৰ আধিপত্য লোপ পায় আৰু সত্ত্বই বিৰাজ

কৰে। এই অৱস্থাত মনে এটা বিশেষ বস্তুৰ ওপৰত সৰহ সময় মনোযোগ দিব পাৰে। যিহেতুকে ইয়াত মন বা চিত্তই এটা বিশেষ বস্তুৰ ওপৰত মনোযোগ দিয়ে। সেয়ে চিত্তৰ বৃত্তি সম্পূর্ণ নিৰোধ ইয়াতো নহয়। তথাপিতো এই একাগ্র অৱস্থা যোগৰ বাবে সহায়কাৰী আৰু এই অৱস্থাই সকলো চিত্তবৃত্তি নিৰোধ কৰাৰ উপায় দিয়ে। শেষৰ অৱস্থা হ'ল নিৰুদ্ধ বা সংযম, য'ত চিত্তৰ সকলো বৃত্তি লোপ পায়। এই অৱস্থাত চিত্তৰ সন্মুখত কোনো বিষয়বস্তু নাথাকে। ইয়াত চিত্তৰ কোনো বিষয় নাথাকে বাবে তাৰ কোনো বিকাৰ বা পৰিবর্তন নঘটে। এই অৱস্থাত চিত্ত কেৱল শুদ্ধ, শান্ত আৰু সাত্ত্বিক ৰূপত থাকে। এই নিৰুদ্ধ অৱস্থাৰ আন এটা নাম হ'ল যোগ। চতুর্থ যিটো একাগ্র অৱস্থা আৰু পঞ্চম যিটো নিৰুদ্ধ অৱস্থা দুয়োটাই যোগৰ বাবে সহায়কাৰী। কাৰণ এই উভয় অৱস্থাত মন সত্ত্ব গুণেৰে প্রভাসিত হৈ থাকে আৰু এনে অৱস্থা প্রাপ্ত হোৱাতোৱেই যোগৰ মুখ্য উদ্দেশ্য, মুক্তি লাভ কৰাৰ সহায়কাৰী। একাগ্র বা মনোযোগ অৱস্থা স্থায়ীভাৱে প্রতিষ্ঠিত হোৱাকে সম্প্রজ্ঞাত যোগ বোলে। য'ত বিষয়বস্তুৰ স্পষ্ট আৰু পৰিস্কাৰ সংজ্ঞা থাকে, ইয়াক সমাপতি সমাধি বুলিও জনা যায়। কাৰণ এই অৱস্থাত চিত্তই সম্পূর্ণভাবে বিষয়বস্তুটোৰ সংযোগত আহে আৰু বস্তুটোৰ আকাৰ ধাৰণ কৰে। নিৰোধ অৱস্থাক অসম্প্রজ্ঞাত সমাধি বুলি জনা যায়। ইয়াত সকলো চিত্তবৃত্তি নিৰোধ হয় আৰু মনৰ সন্মুখত কোনো বস্তু নাথাকে। যিহেতুকে ইয়াৰ সন্মুখত কোনো বিষয়বস্তু নাথাকে যাৰ লগত যোগ হৈ আত্মাই নিজৰ পৰিচয় দিব নোৱাৰে, ই তেতিয়া নিজস্ব শুদ্ধ চৈতন্য ৰূপত বিৰাজ কৰে। এইটোকে মুক্তিৰ অৱস্থা বুলি জনা যায়। এই দুই প্রকাৰৰ যোগক সাধাৰণতে সমাধি যোগ বা চিত্তবৃত্তি নিৰোধ বুলিও জনা যায় আৰু উভয়ে আত্মজ্ঞান লাভ কৰাত সহায় কৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ৪ ঃ চিত্তবৃত্তি মানে কি? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

.....

.....

প্রশ্ন ৫ ঃ আত্মাই পৃথিৱীৰ বস্তুসমূহৰ জ্ঞান কেনেকৈ পায়? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

.....

.....

প্রশ্ন ৬ ঃ চিত্তবৃত্তি নিৰোধ বুলিলে কি বুজা যায়? (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

.....

.....

প্রশ্ন নং৭ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰক —

(ক) চিত্তৰ পৰিবর্তিত অৱস্থা সমূহক ..... বা.....

(খ) শুদ্ধ জ্ঞান তিনি প্রকাৰৰ। সেইকেইটা হ'ল ..... অনুমান আৰু শব্দ।

(গ) অস্মিতা আত্মাৰ এক ভ্রান্ত মত বা প্রত্যক্ষ য'ত আত্মাই নিজকে .... বা..... বুলি ভাবে।

(ঘ) যোগৰ উদ্দেশ্য হৈছে চিত্তৰ পৰিবর্তনীয় আকাৰ সমূহ .....

৬.৪.২ সমাধি

সমাধি হৈছে মনৰ এক গভীৰ নিৰন্তৰ মনোযোগৰ অৱস্থা। যেতিয়া ক্ষিপ্ত মনক সংযমিত অৱস্থালৈ আনি এটা মাত্র বিষয়বস্তুৰ ওপৰত আবদ্ধ ৰাখি সেই বস্তুত মনোযোগ দিয়া হয়। তেতিয়া এই অৱস্থাক সমাধি অৱস্থা বুলি জনা যায়। ই এক অপৰিসীম আনন্দৰ অৱস্থা, য'ত বাহ্যিক পৃথিৱী জগতখনৰ লগত থকা সম্বন্ধ ভংগ হয়। এই সমাধি একাগ্র আৰু নিৰোধ অৱস্থাৰ ক্ষেত্রতহে সম্ভৱপৰ। চঞ্চল (ক্ষিপ্ত), অন্ধ (মূঢ়) আৰু উদ্‌ভ্রান্ত (বিক্ষিপ্ত) মন বা চিত্ত মনোযোগ বা সমাধি অৱস্থাৰ বাবে উপযোগী নহয়, কাৰণ এই সকলোবোৰ অৱস্থাত মন অস্থিৰ হৈ থাকে। একাগ্র অৱস্থাত এটা মাত্র বস্তুৰ লগত মন জড়িত হৈ থাকে আৰু ইয়াত সত্ত্বগুণে ৰজ আৰু তম গুণৰ ওপৰত প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰে। সেয়ে মনৰ এই একাগ্র অৱস্থাত যোগ কৰাতো সম্ভৱপৰ আৰু ইয়াক সম্প্রজ্ঞাত সমাধি বুলি জনা যায়। কিন্তু এই অৱস্থাতো মনৰ পৰিবর্তন সম্পূর্ণভাবে নাইকিয়া হৈ নাযায়, কাৰণ এই অৱস্থাতো মনৰ সন্মুখত এটা মাত্র বস্তু থাকে। আনহাতে নিৰোধ বা সংযম অৱস্থাত চিত্তৰ বৃত্তি সম্পূর্ণ লোপ পায়। আৰু চিত্ত বা মনৰ সন্মুখত কোনো বস্তুৱে বিৰাজ নকৰে। মন বিষয়বস্তুহীন হৈ পৰে।

ইয়েই হ'ল 'যোগৰ প্রকৃত সুন্দৰ অৱস্থা'। ইয়াকে অসম্প্রজ্ঞাত সমাধি বুলি জনা যায়। মুঠতে এইদৰে দুই প্রকাৰৰ সমাধিৰ উল্লেখ পোৱা যায়। সম্প্রজ্ঞাত বা চৈতন্যময় আৰু অসম্প্রজ্ঞাত বা অতিচৈতন্যময়।

(ক) সম্প্রজ্ঞাত সমাধি চাৰি প্রকাৰৰ ঃ সবিতর্ক, সবিচাৰ, সানন্দ আৰু সস্মিত।

১। সবিতর্ক সমাধিত বাহ্যিক জগতৰ কোনো এক স্থুল বস্তুৰ ওপৰত মন নিবিষ্ট থাকে। যেনে - কোনো দেৱ-দেৱীৰ প্রতিমূর্তিৰ ওপৰত যেতিয়া মনোনিবেশ কৰা হয়।

২। সবিচাৰ সমাধি অৱস্থাত মনে সূক্ষ্ম তন্মাত্র বা বিষয়বস্তুৰ সূক্ষ্ম সত্তাৰ ওপৰত মনোনিবেশ কৰে। যেনে ঃ গন্ধ, শব্দ আদিৰ ওপৰত মনোনিবেশ কৰা হয়।

৩। সানন্দ সমাধিত মনে শৰীৰৰ কোনো ইন্দ্রিয়ৰ ওপৰত মনোনিবেশ কৰে। ই অহংকাৰৰ পৰা উদ্ভৱ হয়।

৪। সস্মিত সমাধিৰ ক্ষেত্রত মন অহং বিন্দুৰ ওপৰত তন্ময় হৈ থাকে। এই প্রকাৰৰ তন্ময়তাই নিজ অহং স্বৰূপক উপলব্ধি কৰিবলৈ আগুৱাই নিয়ে। এই চাৰিটা মনোযোগৰ অৱস্থাক সালম্বন সমাধি বুলিও জনা যায়। কাৰণ মনোযোগৰ ভিত্তি স্বৰূপে (আলম্বন স্বৰূপে) ইয়াত কিছুমান বিষয় বস্তু থাকে।

(খ) অসম্প্রজ্ঞাত সমাধি ঃ সস্মিত অৱস্থাই অহং বৃত্তিক নিজ শুদ্ধ স্বৰূপ উপলব্ধি কৰিবলৈ আগবঢ়াই নিয়ে আৰু সদায় নিজৰ চিত্তক ভুল কৰা আত্মাক, নিজ স্বৰূপ যে চিত্তৰ পৰা ভিন্ন এই জ্ঞান লাভ কৰাত সহায় কৰে। এই উপলব্ধিয়েই হ'ল প্রভেদকাৰী জ্ঞান বা বিবেক খ্যাতি। কিন্তু জ্ঞাতা আৰু জ্ঞেয় বস্তুৰ দ্বাৰা উদ্ভৱ হোৱা এই জ্ঞানকো অতিক্রম কৰিবলৈ যোগীসকলে সম্পূর্ণভাৱে চিত্তক বৃত্তিৰ পৰা নিৰোধ কৰি অপূর্ব চৈতন্যময় আত্ম উপলব্ধি অৱস্থাপ্রাপ্ত হয় আৰু ইয়াকে অসম্প্রজ্ঞাত সমাধি বুলি জনা যায়। এইটোৱেই সমাধিৰ শেষ স্তৰ। এই অৱস্থাত আত্মাই সর্বোৎকৃষ্ট চৈতন্যময় সত্ত্বা স্বৰূপে নিজ আত্মজ্যোতি বা শুদ্ধ চৈতন্য প্রভাত বিৰাজ কৰি আনন্দ উপলব্ধি কৰে। কিন্তু ভিন্ন জনৰ অতীত আৰু বর্তমানৰ বিভিন্ন কর্ম অনুযায়ী এই অৱস্থাত দীর্ঘদিন ধৰি কোনো স্থায়ীভাবে থাকিব নোৱাৰে। নিজ কর্মৰ ফল ভোগ কৰিবলৈ বর্তমান জীৱনলৈ প্রত্যেকেই পুনঃ পুনঃ আহিব লাগিব। অৱশ্যে ইয়াৰ বাবে বহুদিন ধৰি খুব যত্ন আৰু ভক্তিৰে যোগ অভ্যাস কৰাটো আৱশ্যক। সেয়ে যোগত কিছুমান নিয়ম, উপায় হিচাপে অৱলম্বন কৰাৰ উল্লেখ আছে। এই সমূহকে যোগাংগ বুলি জনা যায়।

৬.৫ যোগাংগ বা অষ্টাঙ্গিক মার্গ

পতঞ্জলিৰ মতে যোগৰ অর্থ হ'ল চিত্তক সম্পূর্ণৰূপে বৃত্তিশূন্য কৰা (চিত্তবৃত্তি নিৰোধ)। কিন্তু কোনো এজনে চিত্তক সম্পূর্ণ বৃত্তিশূন্য কৰাৰ আগতে কিছুমান নিয়ম-নীতি মানি চলা প্রয়োজন। আত্মা, ক্ষিপ্ত মন আৰু দেহৰ আৱৰণৰ মাজত লুকাই থাকে। যিসমূহ প্রকৃততে যোগৰ প্রতিবন্ধক। এইটো জনা যায় যে গভীৰ মনোযোগ বা সমাধিৰ দ্বাৰা আত্মা যে চিত্তৰ পৰা পৃথক এই প্রভেদকাৰী জ্ঞানৰ উদ্ভৱ হয়। যোগৰ অষ্টাংগ প্রণালীসমূহ মানি চলিলে, শাৰীৰিক আৰু ক্ষিপ্ত মানসিক প্রতিবন্ধকসমূহ দূৰ কৰি চিত্তৰ বৃত্তি নিৰোধ কৰিব পৰা যায়। এই সমূহকে যোগাংগ বুলি কয়। এই সমূহৰ নাম হ'ল — যম (নিবৃত্তি), নিয়ম (আচৰণ পদ্ধতি), আসন (শৰীৰ সাধন), প্রাণায়ম (স্বাস নিয়ন্ত্রণ প্রণালী), প্রত্যাহাৰ (বিষয় ত্যাগ), ধাৰণা (মনোযোগ), ধ্যান (গভীৰ মনোযোগ) আৰু সমাধি (একাগ্রতা)।

যম ঃ প্রথম নিয়ম হ'ল যম। (ক) অহিংসা বা কোনো জীৱক বধ নকৰা মনোভাৱ, (খ) সত্য বা সত্যতাৰ ভাৱ, বাক্য বা স্বভাৱত পোষণ কৰা, (গ) অষ্টেয় বা চুৰ নকৰা, (ঘ) ব্রহ্মচার্য্য

পালন কৰা বা বিষয় বাসনাৰ পৰা আঁতৰি থকা, (ঙ) অপৰিগ্রহ বা লোভৰ বশত অনাৱশ্যক বস্তু গ্রহণ নকৰা আদি নিয়মবোৰেই হ'ল যম। যোগৰ মতে আধ্যাত্মিক উৎকর্ষ সাধনৰ বাবে এই যম নিয়মটো মানি চলা উচিত। কাৰণ মনোবিজ্ঞানৰ মতেও এটা সুস্থ শৰীৰৰ মাজতহে সুস্থ মন এটাই বিৰাজ কৰে। সেয়ে যিজনে সমাধি বা একাগ্রতাৰে আত্ম উপলব্ধি কৰিবলৈ বিচাৰে তেওঁ জীৱনৰ সকলো অপৱিত্র আৰু অসৎ ভাৱধাৰা ত্যাগ কৰিব লাগে।

নিয়ম ঃ দ্বিতীয়বিধ নিয়মৰ অর্থ হ'ল সদাচাৰ পালন। এই সমূহ হ'ল - (ক) শৌচ বা শাৰীৰিক পৱিত্রতা যাক অর্জন কৰা হয় স্নান আৰু পৱিত্র ভোজনৰ দ্বাৰা। এইবোৰ হ'ল বাহ্য বা বাহ্যিক পৱিত্রতা, ভাল আৰেগ আৰু অনুভূতি অর্জন কৰাই হ'ল মনৰ পৱিত্রতা। সেইবোৰ যেনে - বন্ধুত্ব, মৰম, আনন্দ ইত্যাদিবোৰ। এইবোৰক আভ্যন্তৰীণ বা অন্তৰগত শুদ্ধতা বোলে। সন্তোষ হ'ল উচিত প্রয়াসৰ দ্বাৰা যিটো পোৱা যায় তাতে সন্তুষ্ট থকা। তপ হ'ল ভোক-পিয়াহ, শীত-তাপ আৰু শাৰীৰিক কষ্ট সহ্য কৰা অভ্যাস। যম আৰু নিয়ম এইকেইটা প্রকৃততে শুদ্ধ নৈতিক আচৰণৰ কিছুমান বিধি, যিকেইটা যোগ অভ্যাসৰ বাবে প্রয়োজনীয়।

আসন ঃ তৃতীয়টো নিয়মক আসন বা শৰীৰ স্থিতি বুলি জনা যায়। সমাধিৰ বাবে কৰা শৰীৰৰ এক সাধনেই হ'ল আসন। সাধনাত বহাৰ পূর্বে, নিজক এক সুস্থ, আৰামদায়ক স্থিতিত ৰাখিব লাগে। পতঞ্জলিয়ে কেৱল কৈছে যে আমাৰ বহাৰ আসন স্থিৰ, সুখৰ আৰু আৰামৰ হ'ব লাগে। মন আৰু শৰীৰ ইটোৱে সিটোৰ লগত নিবিড় ভাবে জড়িত। সেয়ে মনক নিয়ন্ত্রণ কৰিবলৈ হ'লে শৰীৰকো নিয়ন্ত্রণ কৰিব লাগে। নিয়মিত আসন অভ্যাসৰ দ্বাৰা শৰীৰক নিৰোগী কৰিব পৰা যায় আৰু সকলো অঙ্গ, প্রত্যঙ্গ, বিশেষতঃ স্নায়ুতন্ত্রক সংযমত ৰাখিব পাৰি আৰু মনক আলোড়িত কৰা অৱস্থা সমূহকো ৰোধ কৰিব পৰা যায়।

প্রাণায়ম ঃ চতুর্থ নিয়মটো হ'ল প্রাণায়ম বা উশাহ নিশাহ নিয়ন্ত্রিত প্রণালী। ই স্বাভাৱিক স্বাস নিয়ন্ত্রণৰ লগত জড়িত। গভীৰভাৱে উশাহ লোৱা (পূৰক), উশাহ বন্ধ কৰি ৰখা (কুম্ভক) আৰু লাহে লাহে উশাহ এৰি দিয়া (ৰেচক) পদ্ধতিক প্রাণায়ম বোলে। চিত্তৰ একাগ্র সাধনৰ বাবে এই প্রাণায়ম প্রক্রিয়া অপৰিহার্য, কিন্তু এই স্বাস নিয়ন্ত্রণ প্রণালী বিশেষ বিশেষজ্ঞৰ ওচৰত শিকা উচিত।

প্রত্যাহাৰ ঃ পঞ্চম নিয়ম প্রণালী হ'ল - প্রত্যাহাৰ। যাৰ অর্থ হ'ল ইন্দ্রিয় সমূহক বাহ্যিক বিষয় বস্তুৰ পৰা প্রতিনিবৃত্ত কৰা, মনক সম্পূর্ণভাৱে বাহ্যিক বস্তুসমূহৰ পৰা নিবৃত্ত কৰি ৰখা উচিত। এই নিয়ম মানিব পৰাটো কঠিন যদিও অসম্ভৱ নহয়।

ধাৰণা ঃ ষষ্ঠ নিয়মটো হ'ল ধাৰণা বা কোনো এটা বিষয়বস্তুৰ ওপৰত চিত্ত নিবদ্ধ কৰা। ইয়াৰ আন এটা নাম মনোযোগ। মনোযোগ দিয়া বিষয়বস্তুটো বাহ্যিক বা আভ্যন্তৰিন হ'ব পাৰে। মনক বাহ্যিক বস্তু, কোনো দেৱ-দেৱী বা দেৱতাৰ মূর্তিৰ ওপৰত আৱদ্ধ কৰি ৰাখিব পাৰি বা শৰীৰৰ ভিতৰৰ নাভি বা চেলাউৰীৰ মাজভাগতো আৱদ্ধ ৰাখিব পৰা যায়। দীর্ঘসময় ধৰি কোনো এটা বিশেষ বস্তুৰ ওপৰত মন আৰোপ কৰি ৰাখিব পাৰিলে সাধকজন যোগৰ চৰম অৱস্থালৈ গতি কৰিছে বুলি বুজিব লাগিব।

ধ্যান ঃ সপ্তম নিয়ম প্রণালী ধ্যান বা ধাৰণাৰ গভীৰ অৱস্থা। স্থিৰ মনোযোগকে ধাৰণাৰ গভীৰ অৱস্থা বুলি জনা যায়। সাধাৰণ জীৱনত ধাৰণাবোৰ আহে আৰু যায় আৰু বেছি দেৰিলৈ ৰৈ নাথাকে। কিন্তু কোনো বস্তুৰ ওপৰত স্থিৰ, অবিচ্ছিন্ন, অবিৰত চিন্তাধাৰা থকাটো সম্ভৰ আৰু ইয়াক ধাৰণাৰ গভীৰ স্তৰ বা ধ্যান বুলি জনা যায়।

সমাধি ঃ সমাধি বা ধ্যানৰ গভীৰতম অৱস্থাটোৱেই হ'ল যোগৰ শেষ স্তৰ। এই অৱস্থাত মন এনে গভীৰ ভাৱে ধ্যানৰ বিষয়বস্তুৰ লগত লিপ্ত হৈ পৰে যে ইয়াত নিজস্বতা হেৰুৱাই পেলায়। ধ্যানৰ অৱস্থাত ধ্যানক্রিয়া আৰু ধ্যানৰ বিষয়বস্তু পৃথক হৈ থাকে আৰু তাৰ চেতন অৱস্থাও পৃথক। কিন্তু সমাধি অৱস্থাত ভাৱৰ বিষয়বস্তু কেৱল প্রজ্বলিত হৈ থাকে আৰু মনত যে এক ভাৱক্রিয়া চলি আছে, সেইটোও জনা নাযায়।

যোগৰ দ্বাৰা সাধকে এক বিশেষ ধৰণৰ অলৌকিক শক্তি আহৰণ কৰে বুলি বিশ্বাস কৰা হয়। যোগীসকলে জীৱজন্তু, আনকি হিংস্র জন্তুকো শান্ত কৰিব পাৰে। অতীত, বর্তমান আৰু ভৱিষ্যতক জানিব পাৰে। অতি প্রাকৃত অৱস্থা, শব্দ আৰু গোন্ধ উৎপন্ন কৰিব পাৰে আৰু খুব বেছি সূক্ষ্ম বস্তু, দেৱ-দেৱী আৰু ঈশ্বৰক প্রত্যক্ষ কৰিব পাৰে। সেইসকলে বন্ধ দুৱাৰৰ মাজেদিও দেখে, শিলৰ বেৰৰ মাজেদিও যাব পাৰে, সন্মুখতে অন্তর্ধান হ'ব পাৰে আৰু একে সময়তে বেলেগ বেলেগ স্থানত আবির্ভাৱ হ'ব পাৰে। কিন্তু যদিও এই কলা-কৌশল কৰিব পৰাটো সম্ভৱ, যোগ দর্শনত সাধক সকলক এই উদ্দেশ্য সন্মুখত ৰাখি যোগ অভ্যাস কৰাটো উচিত নহয় বুলি সতর্ক কৰি দিয়া হৈছে। যোগ দর্শনৰ মতে যোগৰ উদ্দেশ্যই হৈছে মুক্তিপ্রাপ্তি।

চিন্তা-চর্চা কৰক ৬.১

চিত্তৰ মানসিক অৱস্থাবোৰ যোগৰ বাবে সহায়কাৰী নে? আপুনি কি ভাবে।

.....

.....

.....

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ৮ ঃ প্রাণায়ম বুলিলে কি বুজা যায়? (২০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

.....

.....

.....

প্রশ্ন ৯ ঃ ধাৰণা কি? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

.....

.....

প্রশ্ন ১০ ঃ যোগাংগ বুলিলে কি বুজা যায়। (২০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

.....

.....

প্রশ্ন ১১ ঃ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ লিখক

(ক) ঈশ্বৰ এক বিশেষ প্রকাৰৰ আত্মা। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

(খ) জীৱৰ মুক্তি সম্পূর্ণ মুক্তিৰ অৱস্থা নহয়। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

(গ) সম্প্রজ্ঞাত সমষ্টিক যোগৰ প্রকৃত সুন্দৰ অৱস্থা বুলি কোৱা হয়। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

৬.৬ যোগত ঈশ্বৰৰ স্থান

ঈশ্বৰবাদী দর্শন হিচাপে যোগ, সাংখ্যৰ পৰা পৃথক। সাংখ্যত ঈশ্বৰৰ অস্তিত্বক মানি লোৱা নাই। পুৰুষ বা আত্মাৰ সান্নিধ্যত যেতিয়া তিনিটা গুণৰ দ্বাৰা গঠিত প্রকৃতিৰ সাম্য অৱস্থাত আলোড়নৰ সৃষ্টি হয়, তেতিয়াই এই বিশ্বৰ অভিব্যক্তি। ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব সেয়ে বিশ্বৰ অভিব্যক্তিৰ ক্ষেত্রত অপ্রয়োজনীয়। কিন্তু পতঞ্জলিয়ে যোগ পদ্ধতিত ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব মানি লৈছে। পতঞ্জলিৰ মতে ঈশ্বৰ এক বিশেষ প্রকাৰৰ আত্মা বা পুৰুষ। তেওঁক কোনো ক্লেশ, ক্রিয়া, কার্যফল আৰু প্রৱণতাই স্পর্শ কৰিব নোৱাৰে। ঈশ্বৰ অনন্তভাৱে সম্পূর্ণ। তেওঁৰ কোনো কামনা নাই। তেওঁ কেৱল ব্যক্তি আত্মাৰ ভালৰ বাবেই কাম কৰে। ঈশ্বৰ এক কৈৱল্যপ্রাপ্তি পুৰুষ নহয়। বহু পুৰুষে কৈৱল্য লাভ কৰে। কিন্তু ঈশ্বৰ সদামুক্ত। সেয়ে তেওঁক মুক্তি পোৱা আত্মাৰ লগত ভুল কৰিব নালাগে, যিসকলে এবাৰ বন্ধনত থকাৰ পিছত মুক্তি লাভ কৰে, ঈশ্বৰ সদামুক্ত, তেৱেই পুৰুষোত্তম। তেওঁ সর্বব্যাপি আৰু সর্বজ্ঞ।

ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব প্রমাণ কৰিবৰ বাবে যোগত কিছুমান তথ্য আগবঢ়াইছে। (ক) বেদ, উপনিষদ আৰু আন কিছুমান তাৎপর্যপূর্ণ ধর্মীয় পুথিত পৰমাত্মা বুলি ঈশ্বৰৰ অস্তিত্বক মানি লৈছে। যিজন পৰমসত্তা আৰু বিশ্বব্রহ্মাণ্ডৰ পৰম লক্ষ্যস্থান। সেয়ে ঈশ্বৰ আছে। (খ) য'ত মাত্রাভেদ আছে, তাত এটা শীর্ষমাত্রা আৰু এটা নিম্নমাত্রাৰ ব্যৱধানো থাকে আৰু জ্ঞানৰ ক্ষেত্রতো এই মাত্রাভেদৰ সীমা আছে। কিছুমানৰ উচ্চমাত্রাৰ জ্ঞান আৰু কিছুমানৰ নিম্নমাত্রাৰ জ্ঞান থাকে। য'ত উচ্চ আৰু উচ্চতৰ থাকে, তাত উচ্চতমো থাকিব লাগিব। মানুহ কেতিয়াও সর্বজ্ঞ আৰু সর্বব্যাপি হ'ব নোৱাৰে, কাৰণ মানুহ সীমিত। সেয়ে ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব মানিবই লাগিব। যিজনাৰ চৰম মাত্রাৰ অসীম জ্ঞান আৰু ক্ষমতা আছে। (গ) পুৰুষ আৰু প্রকৃতিৰ সংযোগৰ ফলতেই জগতৰ সৃষ্টি। প্রকৃতি সক্রিয় কিন্তু অচেতন। পুৰুষ চৈতন্যময়, কিন্তু

নিস্ক্রিয়। এই দুই বিৰোধী স্বভাৱৰ নিত্য সত্তাৰ মাজত কেনেকৈ সংযোগ ঘটাতো সম্ভৱ। সাংখ্যই এই সংযোগৰ বিষয়ে সন্তোষজনক ব্যাখ্যা দিব পৰা নাই। ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব মানি লৈ যোগই এই অসুবিধা দূৰ কৰিছে। পুৰুষ আৰু প্রকৃতিৰ সংযোগ আৰু বিয়োগ আনিব পৰা যায় ঈশ্বৰৰ দ্বাৰা। সেয়ে ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব মানিবই লাগিব। এই কাৰণেই ঈশ্বৰৰ প্রতি ভক্তি থকাটো যোগ অভ্যাসৰ কেৱল এটা অংশই নহয়, ই চিত্তবৃত্তি নিৰোধ কৰা আৰু সমাধি যোগ লাভ কৰাৰ এটা বিশেষ উপায়।

৬.৭ জীৱৰ মুক্তি অৱস্থা

যোগ পদ্ধতিত, বন্ধনৰ পৰা মুক্ত বা স্বাধীন হোৱা অৱস্থাক কৈৱল্য বা সম্পূর্ণ মুক্তিৰ অৱস্থা বুলি জনা যায়। পুৰুষ বা আত্মাই পৰম মুক্তি অৱস্থা পাব পাৰে বা উপভোগ কৰিব পাৰে। অভিজ্ঞতাজনিত চেতন অৱস্থাত, বস্তুৰ আকাৰ ধাৰণা কৰা মানসিক বৃত্তিসমূহৰ ওপৰত পৰা প্রতিফলনকেই আত্মাই ভ্রান্ত ভাবে নিজৰ বুলি ভাবে। সেয়ে, যেতিয়া আত্মাই তাৰ প্রতিফলনৰ পৰা নিজকে পৃথক বুলি উপলব্ধি কৰিব পাৰে, তেতিয়াই ই মুক্ত বুলি কোৱা হয়।

কৈৱল্য বা আত্মাৰ পূর্ণ মুক্ত অৱস্থা মানে, আত্মাই এক অস্বাভাৱিক অৱস্থাপ্রাপ্ত হোৱাতো নুবুজায় বা কোনো উচ্চতম অৱস্থালৈ গতি কৰাকো নুবুজায়। কৈৱল্যৰ অর্থ হ'ল পুৰুষ নিজ স্বৰূপপ্রাপ্ত হোৱা। যেতিয়া আত্মা প্রকৃতিৰ পৰা সম্পূর্ণ বিচ্ছিন্ন হৈ পৰে আৰু অতিন্দ্রিয় চেতন শক্তি বুলি নিজ আত্ম স্বৰূপত প্রতিস্থিত হয় তেতিয়াই আত্মাই মুক্তি বা কেৱল প্রাপ্তি (কৈৱল্য) লাভ কৰে। যোগত, চিত্তক এক বহল অর্থত ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। য'ত বুদ্ধি, অহংকাৰ (অহং ভাৱ) আৰু মন জড়িত হৈ আছে। চিত্তৰ বুদ্ধি সত্ব গুণৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত। যেতিয়া বুদ্ধি, যিটো সাত্ত্বিক, ৰজ আৰু তমৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত হয় তেতিয়া ই অহংকাৰ আৰু মন হৈ পৰে। ৰজ আৰু তমৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত নোহোৱা শুদ্ধ চিত্তক সত্ব বুলিয়েই জনা যায়। যেতিয়া চিত্ত এই শুদ্ধ স্বৰূপ সত্বত অৱতীর্ণ হয়, তেতিয়াই আত্মা যে সত্বৰ পৰা পৃথক, এই বিভেদ জ্ঞানৰ উদয় হয়। যেতিয়া নিজ অহংকাৰ, মন আৰু ইন্দ্রিয় সমূহক দমন কৰি আধ্যাত্মিক সাধকে নিজৰ আৰু চিত্ত বা সত্ত্বৰ মাজৰ পার্থক্যৰ মাজত থকা জ্ঞান লাভ কৰে, তেতিয়াই তেওঁ চৈতন্যময় মনোযোগৰ অৱস্থা বা সম্প্রজ্ঞাত সমাধি লাভ কৰে। যেতিয়া এই বিভেদ জ্ঞানো নাইকিয়া হয়, আত্মাই পৰম চৈতন্যময় সাধনা অৱস্থা বা অসম্প্রজ্ঞাত সমাধি লাভ কৰে। মুঠতে, যেতিয়া সকলো মনৰ বৃত্তিক সম্পূর্ণভাৱে নিৰোধ কৰিব পৰা যায়, তেতিয়াই আত্মা প্রকৃতিৰ পৰা মুক্ত হয় আৰু ইয়াত কৈৱল্য (কেৱল) অৱস্থা লাভ কৰে আৰু এই অৱস্থাই হ'ল ইয়াৰ অতিন্দ্রীয় চৈতন্যময় প্রজ্বলিত অৱস্থা। এই অৱস্থাক চিত্ত বিনাশ অৱস্থা বুলিও জনা যায়। কিন্তু প্রকৃততে চিত্তৰ কোনো বিনাশ নাই। অস্তিত্বশীল আত্মাৰ চিত্বত হোৱা প্রতিফলনৰহে বিনাশ হয় আৰু ইয়াকে আত্মাৰ সম্পূর্ণ মুক্ত অৱস্থা (কৈৱল্য) বুলি জনা যায়।

যোগত পাঁচ প্রকাৰৰ ক্লেশৰ উল্লেখ আছে। কৈৱল্য প্রাপ্তিত এই ক্লেশসমূহ পৰিহাৰ

(হ্যেয়) কৰা হয়, কাৰণ কৈৱল্য প্রাপ্তিয়েই হৈছে উৎকৃষ্ট উপায়, য'ত ক্লেশসমূহ পৰিহাৰ কৰিব পৰা যায় আৰু যোগত কৈৱল্যপ্রাপ্তিৰ উপায়সমূহৰ উল্লেখ আছে। কৈৱল্যই হৈছে পুৰুষৰ চিৰস্থায়ী জীৱন, য'ত ই প্রকৃতিৰ প্রভাৱৰ পৰা মুক্ত। গতিকে সত্য স্বৰূপত পুৰুষ হ'ল সকলো ক্লেশৰ পৰা মুক্ত অতিন্দ্রীয় চেতনা আৰু সর্বজ্ঞ।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ১২ঃ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ বিচাৰ কৰক

(ক) যোগ দর্শনে ঈশ্বৰৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰে।
(শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

(খ) পুৰুষে নিজৰ প্রকৃত বা চৈতন্যস্বৰূপ উপলব্ধি কৰাকে বোলা হয়।
(শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

৬. ৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- মহর্ষি পতঞ্জলি যোগদর্শনৰ প্রতিষ্ঠাতা।
- পতঞ্জলিৰ 'যোগ সূত্র' খনেই এই দর্শনৰ প্রথম পুথি।
- 'যোগ সূত্র'ৰ চাৰিটা অংশ আছে। প্রথম ভাগ বা অংশত সমাধিৰ স্বৰূপ আৰু লক্ষ্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে (এইটো হ'ল সমাধিত গভীৰ মনোনিবেশ), দ্বিতীয় পাদত, এই লক্ষ্যত উপনীত হোৱাৰ উপায়সমূহৰ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে (এইটোক সাধন পাদ বুলি জনা যায়), তৃতীয় পাদত যোগ সাধনাৰ উপায়েৰে লাভ কৰা অলৌকিক শক্তিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে (ইয়াক বিভূতি পাদ বুলি জনা যায়) আৰু চতুর্থ পাদত মোক্ষৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে (এইটো হ'ল কৈৱল্য পাদ)।
- পতঞ্জলিৰ দর্শনত 'যোগ' শব্দৰ অর্থ সম্পূর্ণভাবে চিত্তৰ বৃত্তি নিৰোধ কৰা (বা নিবৃত্তি) কৰাক বুজাইছে।
- চিত্তত পৰিণাম বা বৃত্তি পাঁচ প্রকাৰেৰে ঘটে। সেইকেইটা হ'ল প্রমাণ বা জ্ঞান, বিকল্প বা শাব্দিক জ্ঞান, বিপর্যয়, টোপনি বা নিদ্রা, স্মৃতি বা স্মৰণ।
- সমাধি দুই প্রকাৰৰ ঃ সম্প্রজ্ঞাত বা চৈতন্যময় আৰু অসম্প্রজ্ঞাত বা অচৈতন্যময়। একাগ্র অৱস্থাত যোগ কৰাতো সম্ভৱপৰ আৰু ইয়াক সম্প্রজ্ঞাত সমাধি বুলি জনা যায়। কিন্তু এই অৱস্থাতো মনৰ পৰিবর্তন সম্পূর্ণভাবে নাইকিয়া হৈ নাযায়, কাৰণ এই অৱস্থাতো মনৰ সন্মুখত এটা মাত্র বস্তু থাকে। আনহাতে নিৰোধ বা সংযম অৱস্থাত চিত্তৰ বৃত্তি সম্পূর্ণ লোপ পায়। আৰু চিত্ত বা মনৰ সন্মুখত কোনো বস্তুৱে বিৰাজ নকৰে। মন বিষয়বস্তুহীন হৈ পৰে।

- যোগৰ অষ্টাংগ প্রণালীসমূহ মানি চলিলে, শাৰীৰিক আৰু ক্ষিপ্ত মানসিক প্রতিবন্ধকসমূহ দূৰ কৰি চিত্তৰ বৃত্তি নিৰোধ কৰিব পৰা যায়। এই সমূহকে যোগাংগ বুলি কয়। এই সমূহৰ নাম হ'ল — যম (নিবৃত্তি), নিয়ম (আচৰণ পদ্ধতি), আসন (শৰীৰ সাধন), প্রাণায়ম (স্বাস নিয়ন্ত্রণ প্রণালী), প্রত্যাহাৰ (বিষয় ত্যাগ), ধাৰণা (মনোযোগ), ধ্যান (গভীৰ মনোযোগ) আৰু সমাধি (একাগ্রতা)।
- যোগ পদ্ধতিত, বন্ধনৰ পৰা মুক্ত বা স্বাধীন হোৱা অৱস্থাক কৈৱল্য বা সম্পূর্ণ মুক্তিৰ অৱস্থা বুলি জনা যায়। পুৰুষ বা আত্মাই পৰম মুক্তি অৱস্থা পাব পাৰে বা উপভোগ কৰিব পাৰে। অভিজ্ঞতাজনিত চেতন অৱস্থাত, বস্তুৰ আকাৰ ধাৰণা কৰা মানসিক বৃত্তিসমূহৰ ওপৰত পৰা প্রতিফলনকেই আত্মাই ভ্রান্ত ভাবে নিজৰ বুলি ভাবে। সেয়ে, যেতিয়া আত্মাই তাৰ প্রতিফলনৰ পৰা নিজকে পৃথক বুলি উপলব্ধি কৰিব পাৰে, তেতিয়াই ই মুক্ত বুলি কোৱা হয়।

৬.৯. অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্রন্থ

১) শাস্ত্রী, নাথ খগেন্দ্র, *পাতঞ্জল দর্শনম*

২) বৰুৱা, গিৰীশ *ভাৰতীয় দর্শনত এভুমুকি*।

৩) স্বামী আৰণ্য, ধর্মমেঘ *যোগ সোপান*।

৪) সেনগুপ্ত, প্রমোদ বন্ধু , *ভাৰতীয় দর্শন*, প্রথম খণ্ড।

ইংৰাজী গ্রন্থ

1) Radhakrishnan. S. (1923) *Indian Philosophy*, Vol.II, Ch.V.

2) Das. Gupta. S.N. ( ) *A History of Indian Philosophy Motilal Banarasi Publication*

3) Brahma .N.K. (1932) – *The Philosophy of Hindu Sadhana.* London : Kegan Paul.

4) Swami Akhilananda –(1950) *Mental Health and Hindu Psychology.* G Allen and Unwin.

৬.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ পুৰুষ বা আত্মা, প্রকৃতি বা আনাত্মা নহয়। এই জ্ঞানটোকে বিভেদখ্যাতি জ্ঞান বুলি জনা যায়।

২নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ (ক) শুদ্ধ (খ) শুদ্ধ

৩নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ প্রত্যক্ষ, অনুমান আৰু শব্দ।

৪নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ যেতিয়া চিত্ত, বস্তুৰ সংযোগত আহে তেতিয়াই ই বস্তুৰ আকাৰ ধাৰণা কৰে ইয়াকে চিত্তৰ পৰিবর্ত্তন বুলি জনা যায়।

৫নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ আত্মাই পৃথিৱীৰ বস্তুবোৰৰ জ্ঞান আহৰণ কৰে, জ্ঞাত বস্তুৰ আকাৰ ধাৰণ কৰা চিত্ত পৰিবর্তনৰ মাধ্যমেদি।

৬নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ যোগৰ অর্থ হ'ল মনৰ কার্য আৰু আকাৰসমূহক নাইকিয়া কৰা, যাকঁ চিত্তবৃত্তি নিৰোধঁ বুলি জনা যায়। ইয়াক ব্যক্তি আত্মাৰ লগত ঈশ্বৰ বা কোনো পৰম সত্ত্বাৰ লগত যোগাযোগত অহাক নুবুজায়। সেয়ে আত্মাক মানসিক পদ্ধতি বা মনৰ পৰিবর্ত্তনীয় আকাৰসমূহৰ লগত একে বুলি ভবাৰ পৰা ৰক্ষা কৰাই হ'ল যোগৰ উদ্দেশ্য।

৭নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ (ক) বৃত্তি বা আকৃতি (খ) প্রত্যক্ষ।
(গ) বুদ্ধি, মন (ঘ) নিবৃত্তি

৮নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ প্রাণায়মৰ অর্থ স্বাস নিয়ন্ত্রণ। ইয়াৰ দ্বাৰা স্বাভাৱিক প্রক্রিয়াক নিয়ন্ত্রণ কৰি এক বিশেষ নিয়মত পৰিচালিত কৰোৱা হয়।

৯নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ ধাৰণা মানে মনক এক বিশেষ বস্তুৰ ওপৰত আৱদ্ধ কৰি ৰখা। অন্য ভাষাত ইয়াক মনোযোগ বুলিও জনা যায়। ধাৰণাই মনক দৃঢ় কৰি যোগৰ গভীৰ স্তৰলৈ সাধকক লৈ যায়।

১০নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ যোগৰ অষ্টাংগ প্রণালীৰ দ্বাৰা মানসিক পৰিবর্তন আৰু বৃত্তি সমূহক ৰোধ কৰিব পৰা যায়। এই সমূহক যোগাংগ বুলি জনা যায়।

১১নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ (ক) শুদ্ধ (খ) অশুদ্ধ (গ) শুদ্ধ

১২নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ (ক) শুদ্ধ (খ) শুদ্ধ

৬.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) বস্তুধৰ্মী প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন নং১ ঃ বৃত্তি মানে কি?

প্ৰশ্ন নং২ ঃ পাঁচ প্ৰকাৰৰ চিত্ত বৃত্তি মানে কি কি?

প্ৰশ্ন নং৩ ঃ যোগ দৰ্শন মতে স্মৃতি কি কি?

প্ৰশ্ন নং৪ ঃ সম্প্ৰজ্ঞাত সমাধি কি?

প্ৰশ্ন নং৫ ঃ যোগৰ অষ্টাংগ মার্গ কি কি?

প্ৰশ্ন নং৬ ঃ যোগদৰ্শন মতে কৈৱল্য মানে কি?

(খ) চুটি প্ৰশ্ন (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্ৰশ্ন নং১ ঃ যোগৰ ধাৰণাৰ বিষয়ে চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন নং২ ঃ পঞ্চক্লেশ কি কি? চমুকৈ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন নং৩ ঃ 'সমাধি' সম্পৰ্কে চমুকৈ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন নং৪ ঃ যোগসংগ মানে কি? চমুকৈ আলোচনা কৰক।

(গ) চমুটোকা লিখক (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্ৰশ্ন নং১ ঃ চিত্তবৃত্তি

প্ৰশ্ন নং২ ঃ চিত্তভূমি

প্ৰশ্ন নং৩ ঃ অসম্প্ৰজ্ঞাত সমাধি

প্ৰশ্ন নং৪ ঃ যোগাংগ

(ঘ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্ৰশ্ন নং১ ঃ যোগাংগ বা যোগৰ প্ৰণালীসমূহ শ্ৰেণীভুক্ত কৰি বিশ্লেষণ কৰক।

প্ৰশ্ন নং২ ঃ যোগৰ স্বৰূপ আৰু আকাৰৰ বৰ্ণনা আগবঢ়াওক।

প্ৰশ্ন নং৩ ঃ যোগ পদ্ধতিত ঈশ্বৰৰ স্থান কি? আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন নং৪ ঃ ঈশ্বৰ অবিহনে যোগ সম্ভৱপৰনে? আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন নং৫ ঃ সমাধি কি? যোগ দৰ্শনত উল্লিখিত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ সমাধিৰ বৰ্ণনা আগবঢ়াওক।

প্ৰশ্ন নং৬ ঃ চিত্তৰ পাঁচটা ভূমি বা অৱস্থা কি কি? সকলো কেইটাই যোগৰ অনুকূলনে?

প্ৰশ্ন নং৭ ঃ যোগ পদ্ধতিত উল্লিখিত আত্মাৰ মুক্ত অৱস্থাৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াওক।

প্ৰশ্ন নং৮ ঃ অলৌকিক ক্ষমতা আহৰণ কৰা যাদুবিদ্যা স্বৰূপ যোগ দৰ্শনৰ এটা পদ্ধতি নহয়। এই মতামত গ্ৰহণযোগ্য নে? সমালোচনাৰ দ্বাৰা প্ৰতিপন্ন কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৭ ঃ মীমাংসা ঃ জ্ঞানৰ অন্তর্নিহিত বৈধতা

অধ্যায় গাঁথনি

৭.১ উদ্দেশ্য
৭.২ পৰিচয়
৭.৩ বৈধ জ্ঞানৰ স্বৰূপ
৭.৪ মীমাংসা দর্শনৰ স্বতঃ প্রামাণ্যবাদৰ তত্ব
৭.৫ ন্যায় দর্শনৰ পৰতঃ প্রামাণ্যবাদৰ তত্ব
৭.৬ পৰতঃ প্রামাণ্যবাদ আৰু স্বতঃপ্রামাণ্যবাদ ঃ এক তুলনা
৭.৭ সংক্ষেপে কওঁ আহা
৭.৮ অধিক জানিবলৈ
৭.৯ অগ্রগতি খতিয়ান
৭.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

৭.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টিৰ অধ্যয়নৰ জৰিয়তে আপোনালোক সক্ষম হ'ব—

- বৈধ জ্ঞানৰ স্বৰূপ সম্পর্কে আলোচনা কৰিব পাৰিব।
- মীমাংসা দর্শনৰ স্বতঃ প্রামাণ্যবাদ তত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব।
- ন্যায় দর্শনৰ পৰতঃ প্রামাণ্যবাদ তত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব।
- পৰতঃ প্রামাণ্যবাদ আৰ স্বতঃ প্রামাণ্যবাদ সম্পর্কে এটা তুলনামূলক অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব।

৭.২ পৰিচয়

এই গোটটোত প্রধানতঃ মীমাংসা দর্শনৰ জ্ঞানৰ অন্তর্নিহিত বৈধতাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। মীমাংসা দর্শনৰ দুয়োজন দার্শকি কুমাৰিল আৰু প্রভাকৰে বৈধ জ্ঞানৰ স্বৰূপ সম্পর্কে সংজ্ঞা দিছে। কুমাৰিলৰ মতে, বৈধ জ্ঞান হৈছে এনে এবিধ বস্তু সম্পর্কে জ্ঞান যি সকলো দোষৰ পৰা মুক্ত আৰু যাকে আন কোনো জ্ঞানে বিৰোধিতা কৰিব নোৱাৰে। প্রভাকৰৰ মতে বৈধ জ্ঞান হৈছে বস্তু সম্পর্কে কৰা পোনপটীয়া জ্ঞান।

এই গোটটোত আলোচনা কৰিব লগীয়া বিষয়বোৰ হ'ল-

- বৈধ জ্ঞানৰ প্রকৃতি বা স্বৰূপ
- মীমাংসা দর্শনৰ স্বতঃ প্রামাণ্যবাদ তত্ব
- পৰতঃ প্রামাণ্যবাদ আৰু স্বতঃ প্রামাণ্যবাদৰ তত্ব

৭.৩ বৈধ জ্ঞানৰ স্বৰূপ ঃ

মীমাংসা দর্শনে বৈধ জ্ঞানৰ স্বৰূপ সম্পর্কে বহলভাৱে আলোচনা কৰিছে। প্রধানকৈ, এই দর্শনৰ দুই পৃষ্টপোষক প্রভাকৰ আৰু কুমাৰিলেও বৈধ জ্ঞানৰ স্বৰূপ সম্বন্ধে বৰ গুৰুত্বপূর্ণভাৱে আৰু বিশ্লেষণাত্মক ভাৱে আলোচনা কৰিছে। প্রভাকৰৰ মতে, বৈধ জ্ঞান বুলিলে কোনো বস্তু সম্পর্কে কৰা পোনপটীয়া জ্ঞান বোলা হয়। এই সংজ্ঞাৰ দ্বাৰা তেওঁ এইটো স্পষ্ট কৰিছিল যে সকলো অনুমান বা জ্ঞানেই পোনপটীয়া আৰু তাৎক্ষনিক, সেইবাবে পোনপটীয়া অনুমানৰ দ্বাৰা পোৱা জ্ঞান সদায় বৈধ বুলি পৰিগনিত হয়। কিন্তু পোনপটীয়া অনুমানৰ জৰিয়তে যি বস্তু সম্পর্কে জ্ঞান লাভ কৰা যায় তাক সদায় অর্ন্তনিহিত ভাৱে বৈধ বুলি মানি লোৱা হয়। তথাপিও, আমাৰ স্মৃতি সম্পর্কে থকা জ্ঞানবোৰ যাক অতীতৰ স্মৃতিৰ সহায়ত লাভ কৰিব পাৰি তাক বৈধ বুলি গণ্য কৰা হয়। আনহাতে, কুমাৰিলে কৈছে যে, বৈধ জ্ঞান হৈছে কোনো ক্রুতিপূর্ণ কাৰণৰদ্বাৰা বা কাৰণৰ পৰা মুক্ত অনুমানৰ পৰা মুক্ত বস্তু সম্পর্কে জ্ঞান আৰু এনে ধৰণৰ জ্ঞানবোৰ সদায় বিৰোধিতা বা বিৰোধৰ পৰা মুক্ত হয়।

ওপৰোক্ত বৈধ জ্ঞানৰ স্বৰূপ সম্পর্কে আলোচনাৰ পৰা, ইয়াক বুজিব পাৰি যে, বৈধ জ্ঞানৰ চাৰি ধৰণৰ চর্ত আছে। প্রথমতে, বৈধ জ্ঞান ক্রুটিপূর্ণ কাৰণৰ পৰা সদায় মুক্ত হ'ব লাগে। দ্বিতীয়তে, ই বিৰোধিতাৰ পৰা মুক্ত হ'ব লাগিব। তৃতীয়তে, এই জ্ঞানে এবিধ এনে বস্তু সম্পর্কে জ্ঞান লাভ কৰিব লাগে যি সদায় পোনপটীয়া তথা তাৎক্ষনিক হয় অথবা যাৰ ইতিমধ্যে কোনো ধৰণে আগতীয়াকৈ জ্ঞান লাভ কৰা নহয়। চতুর্থতে, ই কোনো বস্তু সম্পর্কে জ্ঞান আহৰণ কৰিব লাগিব।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ১ ঃ বৈধজ্ঞানৰ চাৰিটা চর্ত কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন ২ ঃ মীমাংসা দর্শনৰ পৃষ্টপোষকসকল কোন কোন?

.....

.....

প্রশ্ন ৩ ঃ কুমাৰিলৰ মতে বৈধ জ্ঞান কি?

.....

.....

.....

প্রশ্ন ৪ ঃ প্রভাকৰৰ মতে বৈধ জ্ঞান কি?

.....

.....

.....

প্রশ্ন ৫ ঃ স্মৃতি এক ধৰণৰ বৈধ জ্ঞান নেকি?

.....

.....

.....

৭.৪ মীমাংসা দর্শনৰ স্বতঃ প্রামাণ্যবাদ তত্ব ঃ

মীমাংসা দর্শনৰ স্বতঃ প্রামাণ্যবাদৰ তত্বটোক স্বতঃ বৈধতা বা অর্ন্তনিহিত জ্ঞানৰ বৈধতাৰ তত্ব বুলিও জনা যায়। মীমাংসা দর্শনৰ মতে, সকলো ধৰণৰ অনুমানেই নিজে নিজেই বৈধ। ইয়াৰ আন কোনো জ্ঞানৰ দ্বাৰা বৈধতা প্রমান কৰিব নোৱাৰি। ই জ্ঞান নিজে অহা কাৰণবোৰৰ পৰাই আহে। এই জ্ঞানৰ কাৰণবোৰৰ অনিবর্য স্বৰূপৰ বাবেইজ্ঞানৰ বৈধতাৰ উৎপত্তি হয়। ই কোনো আন বাহিৰা কাৰণৰ পৰা নাহে। মামাংসা দর্শনৰ দুজন পৃষ্টপোষক প্রভাকৰ আৰু কুমাৰিলে জ্ঞানৰ অর্ন্তনিহিত বৈধতাৰ বিষয়ে পৃষ্টপোষকতা কৰে। প্রভাকৰে কৈছে, "All cognitions as cognitions are valid; their invalidity is due to their disagreement with the real nature of their objects." কুমাৰিলেও কৈছে, "The validity of knowledge consists in its apprehending an object; it is set aside by such discrepaneies as its disagreement with the real nature of the object." ওপৰোক্ত দুয়োটা উক্তিয়েই এইটোৱেই কয় যে সকলো জ্ঞানেই অর্ন্তনিহিত ভাৱে বৈধ বুলি ধৰি লোৱা হয় আৰু জ্ঞান তেতিয়াই অবৈধ হয় যেতিয়াই এটা বস্তুৰ সঁচা জ্ঞান সেই বস্তুটোৰ মিছা বা ভ্রান্ত জ্ঞানৰ দ্বাৰা বিৰোধিতা কৰা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, ৰছী এডালক আন্ধাৰত সাপ বুলি ভ্রান্ত জ্ঞান হয় আৰু এই ভ্রান্ত জ্ঞানৰ তেতিয়াই অৱসান ঘটিব যেতিয়াই এইটো স্পষ্ট হয় যে এইডাল এডাল ৰছীহে, সাপ নহয়। এই মিছা জ্ঞানবোৰ যেনে সাপ বুলি ভৱাটো তেতিয়াই সংঘটিত হয় যেতিয়া আমাৰ মগজুত সঁচা জ্ঞানৰ পোহৰৰ অভাৱ ঘটে আৰু ফলস্বৰূপে আমি তাক সাপ বুলি ভুল কৰো। কিন্তু যেতিয়াই আমাৰ মন মগজুত সঁচা জ্ঞানৰ পোহৰ উদভাষিত হয় তেতিয়াই মিছা জ্ঞান আঁতৰি সঁচা জ্ঞানৰ উদ্রেক ঘটে। দৰাচলতে, সঁচা জ্ঞানৰ বৈধতা নিজে নিজেই প্রমাণিত হয়, সঁচা জ্ঞান অর্ন্তনিহিত ভৱে বৈধ যাক অনুমান কৰিব নোৱাৰি, সঁচা জ্ঞান নিজে নিজেই প্রমাণিত, নিজে নিজেই বৈধ।

মীমাংসা দার্শনিক সকলে জ্ঞানৰ বৈধতা ইয়াৰ উৎপত্তি আৰু নিশ্চয়তাৰ ক্ষেত্রত সমর্থন কৰিছে। জ্ঞানৰ স্বতঃ বৈধতা ই কেৱল জ্ঞানেই নিদিয়ে, ই বিশ্বাসৰ আধাৰত জ্ঞানৰ বৈধতা সম্পর্কেওজ্ঞান দিয়ে। জ্ঞানৰ বৈধতা তথা বিশ্বাসে অর্থাৎ জ্ঞানৰ বৈধতাৰ প্রতি থকা বিশ্বাসেকোনোবহিৰা অৱস্থা আৰু প্রমাণীকৰণৰ প্রয়োজনীয়তা অনুভৱ নকৰে। জ্ঞানৰ স্বতঃ বৈধতাই কেৱল দুটা দিশৰ বাবে নির্দেশ কৰে। জ্ঞানৰ অনিবার্য্য অৱস্থাসমূহ যেনে জ্ঞানৰ ক্ষেত্রত ভুল ভ্রান্তিৰ অভাৱ আৰু জ্ঞান আহৰণৰ ক্ষেত্রত বিৰোধৰ অভাৱ, গতিকে সেই বৈধতাৰ ক্ষেত্রত জ্ঞান তথা বিশ্বাস দুয়োটাই একেলগে উদ্ভৱ হয়। সেয়েহে, এইটো স্পষ্ট হয় যে জ্ঞানৰ বৈধতা কেৱল জ্ঞানৰ পিচতহে আছে।

সাংখ্য দর্শনৰ মতেও জ্ঞানৰ বৈধতা অবৈধতা স্বতঃ প্রমাণিত। এই মতৰ বিপৰীতে, বৌদ্ধ দর্শনৰ বিছুমান সম্প্রদায়ে মত প্রকাশ কৰে যে জ্ঞান সদায় অর্ন্তনিহিত ভাৱে অবৈধ কেৱল বাহিৰা অৱস্থাবোৰৰ দ্বাৰাহে ইয়াক বৈধ বুলি প্রমাণিত কৰিব পাৰি। ন্যায় বৈশেষিক সম্প্রদায়েও এইক্ষেত্রত মত পোষণ কৰিছে যে কেৱল বাহিৰা অৱস্থাবোৰৰ দ্বাৰাহে জ্ঞানৰ বৈধতা-অবৈধতা প্রমাণ কৰিব পাৰি। আনহাতে মীমাংসা সম্প্রদায়ে মতপোষণ কৰে যে জ্ঞান অর্ন্তনিহিত ভাৱে বৈধ আৰু কেৱল বাহিৰা অৱস্থাবোৰৰ দ্বাৰাহে ইয়াৰ অবৈধতা প্রমাণ কৰিব পাৰি।

মীমাংসা দর্শনিক সকলে সাংখ্য দার্শনিক সকলৰ মতক তার্কিকভাৱে অস্বীকাৰ কৰে আৰু কয় যে একেখিনি জ্ঞানেই একেলগে বৈধ আৰু অবৈধ হ'ব নোৱাৰে। যদি এনেকুৱা হয় তেনেহ'লে জ্ঞানৰ ক্ষেত্রত স্ব-বিৰোধিতাৰ প্রশ্ন উত্থাপন কৰিব পৰা যাব। যাক আমি একে সময়তে বৈধ আৰু অবৈধ দুয়োটা বুলিয়ে ক'ব পাৰিম। যদি একেখিনি জ্ঞানেই একেলগে বৈধ আৰু অবৈধ হ'ব নোৱাৰে তেনেহ'লে বৈধ জ্ঞানে ইয়াৰ বৈধতা নিজে নিজেই প্রকাশ কৰিব আৰু অবৈধ জ্ঞানেই ইয়াৰ অবৈধতা প্রকট কৰিব। তথাপিও, জ্ঞানৰ এই বৈধতা অবৈধতা পার্থক্যকৰণৰ ক্ষেত্রত এইটো ক'ব পাৰি যে জ্ঞানৰ অবৈধতা কোনো বাহিৰা পৰিৱেশ বা অৱস্থাৰ সহায় নোলোৱাকৈ প্রমাণ কৰিব নোৱাৰি। এই ক্ষেত্রত বৌদ্ধ দর্শনৰ মতামতকো সমালোচনা কৰিব পাৰি যে যদি জ্ঞান অর্ন্তনিহিতভাৱে অবৈধ হয়, ই পিছলৈ কেতিয়াও বৈধ হ'ব নোৱাৰে। যদি অর্ন্তনিহিতভাৱে অবৈধ জ্ঞান পিছলৈ আন জ্ঞানৰ সহায়ত বৈধ বুলি প্রমাণিত হয়, যাক বৈধ বুলি পৰিগণিত কৰা হ'ব প্রথম জ্ঞান বৈধ বুলি প্রমাণিত কৰিবৰ বাবে, তেনেহ'লে এইক্ষেত্রত এটা দোষৰ উন্মেষ ঘটিব কিয়নো এই দ্বিতীয় প্রকাৰৰ জ্ঞানখিনিকো বৈধ বুলি প্রমাণ কৰিবলৈ আন বেলেগ জ্ঞানৰ প্রয়োজন হ'ব আৰু এনেদৰে জ্ঞানক বৈধ বুলি প্রমাণ কৰাৰ এই ব্যৱস্থাটো নিৰবিছিন্ন ভাৱে চেইনৰ আকাৰত চলি থাকিব।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ৬ ঃ স্বতঃ প্রামাণ্যবাদৰ আন এটা নাম কি?

.....

.....

প্রশ্ন ৭ ঃ জ্ঞানৰ অবৈধতাৰ উদ্ভৱ কেনেদৰে হয়?

.....

.....

প্রশ্ন ৮ ঃ জ্ঞানৰ ক্ষেত্রত বৌদ্ধ দর্শনৰ মতামতটোক কিয় মীমাংসা দার্শনিক সকলে সমালোচনা কৰিছে?

.....

.....

৭.৫ ন্যায় দর্শনৰ পৰতঃ প্রামাণ্যবাদৰ তত্ব

ন্যায় দর্শনৰ মতে, জ্ঞানৰ বাহ্যিক বৈধতাক পৰঃ প্রামাণ্যবাদ বুলি কোৱা হয়। এই তত্ব মতে, জ্ঞান নিজে নিজে বৈধ বা অবৈধ হ'ব নোৱাৰে। ই স্বাভাৱিক জ্ঞানৰ উৎপত্তিৰ পিছতহে ইয়াৰবৈধতা অবৈধতাৰ প্রান উত্থাপন হয়। জ্ঞানৰ স্বৰূপে ইয়াৰ বিষয়ে থকা বস্তুবিধৰ লগত সামঞ্জস্য থাকে আৰু ইয়াকে জ্ঞানৰ মানদণ্ড বা সত্যতাৰ মাপকাঠি বুলিও কোৱা হয়। যদি জ্ঞানে এটা সাফল্যমণ্ডিত ফলাফল বা কার্য্যলৈ গতি কৰে সেই জ্ঞান বৈধ আৰু যদি নকৰে তেনেহ'লে সেই জ্ঞান অবৈধ হয়।

ন্যায় দর্শনৰ মতে জ্ঞানৰ বৈধতা অবৈধতা ইয়াৰ লগত অর্ন্তনিহিত ভাৱে সংযুক্ত হৈ নাথাকে। জ্ঞানৰ কাৰণবোৰৰ গুণাগুণৰ ফলাফল বোৰ সাফল্যতাকেই বৈধতা আৰু আনহাতে, এই কাৰবাৰৰ গুণাগুণৰ ফলাফলৰ অসাফল্যতাকেই অবৈধতা বুলি কোৱা হয়। জ্ঞান জ্ঞানেই আৰু ই বৈধ বা অবৈধ হয় বাহ্যিক অৱস্থাবোৰৰ বাবেহে। মীমাংসা দার্শনিক সকল নৈয়ায়িক দার্শনিক সকলৰ লগত জ্ঞানৰ অবৈধতাৰ ক্ষেত্রত একমত। কিন্তু জ্ঞানৰ বৈধতাৰ ক্ষেত্রত মীমাংসা দার্শনিক সকল নৈয়ায়িক দার্শনিক সকলৰ লগত একমত নহয়। তেওঁলোকৰ মতে, সকলো জ্ঞানেই অর্ন্তনিহিতভাৱে বৈধ আৰু ইয়াৰ অবৈধতাৰ দৰে ইয়াৰ বৈধতা প্রমাণৰ বাবে ইয়াক আন কোনো বাহিৰা বা বাহ্যিক অৱস্থাৰ প্রয়োজন নহয়। ইয়াৰ বিপৰীতে, নৈয়ায়িক সকলে মত পোষণ কৰিব লাগিব যে জ্ঞান সাধাৰণভাৱে জ্ঞানেই, ই স্বাভাৱিক। জ্ঞানৰ বৈধতা বা অবৈধতা তাৎক্ষণিকভাৱে উৎপত্তি নহয়, ইজ্ঞানৰ পিছতহে আহে। সেয়েহে, ই বাহ্যিক অৱস্থাৰ পোষণ কৰে যে জ্ঞান দৰাচলতে স্বাভাৱিক নহয়, বৰঞ্চ ই পিছত বৈধ বা অবৈধ হয়।

সেয়েহে, ন্যায় দার্শনিক সকলে দাঙি ধৰা জ্ঞান স্বাভাৱিক বোলা এই কথাষাৰক মীমাংসা দার্শনিকসকলে মানিলোৱা নাই। মীমাংসা দার্শনিক সকলৰ মতে, স্বাভাৱিক জ্ঞানৰ কোনো সান্ত্যৱতা নাই আৰু জ্ঞানৰ বৈধতা আন কোনোৱে নির্ধাৰণ কৰিব নোৱাৰেযদিহে জ্ঞান নিজে নিজেই স্বতঃ বৈধ নহয়। তাকেই মীমাংসা দার্শনিক সকলে মত পোষণ কৰে আৰু অস্বীকাৰ কৰে যে জ্ঞানৰ কাৰণসমূহত ইয়াৰ গুণৰ অৱস্থিতি সমূহে ইয়াক বৈধ আৰু ইয়াৰ কাৰণসমূহত থকা আসোৱাহ সমূহে জ্ঞানক অবৈধ কৰি তোলে।

মীমাংসা দার্শনিক সকলে ইয়াকো মত প্রকাশ কৰে যে যদি জ্ঞানে নিজে নিজেই বৈধ বুলি প্রমাণ কৰিবলৈ বাহ্যিক অৱস্থাৰ প্রয়োজন বুলি গণ্য কৰে আৰু দ্বিতীয়বিধ জ্ঞান যিনিজে নিজেই বৈধৰ্যিটো প্রথম প্রকাৰৰ জ্ঞানক বৈধ বুলি প্রমাণ কৰিবলৈ প্রয়োজনহয়, তেনেহ'লে ইয়াত এবিধ তৃতীয় প্রকাৰৰ জ্ঞানৰো দৰকাৰ হ'ব যিয়ে দ্বিতীয় প্রকাৰৰ জ্ঞানবিধক বৈধ বুলি প্রমাণ কৰিব লাগিব। ই প্রথম প্রকাৰৰ জ্ঞানক বৈধ বুলি প্রমাণ কৰাৰ আগতে। সেয়েহে, জ্ঞানৰবৈধতাৰ ব্যৱস্থাটো নিৰৱিছিন্নভাৱে চলি থাকিব যদিহে জ্ঞান নিজে নিজেই স্বতঃ বৈধ বা অর্ন্তনিহিত ভাৱে বৈধ নহয়। সেয়েহে, সকলো প্রকাৰৰ জ্ঞানেই স্বতঃ বৈধ হ'বলাগে। ন্যায়দর্শনে আগবঢ়োৱা বাহ্যিক বা বাহিৰা অৱস্থাবোৰ য'ত সকলে কার্যক্রমৰ লগত সামঞ্জস্যতাৰ কথা কোৱা হয় সেইবোৰ অৱস্থাক প্রকৃতার্থত কোনো ধৰণৰ বাহ্যিক বা বাহিৰা অৱস্থা বুলি গণ্য কৰিব নোৱাৰি। বৰঞ্চ, সামঞ্জস্যতা, ফলদায়ক কার্যক্রম, উৎকৃষ্টতা,শ্রেষ্ঠতা ইত্যাদি পদবোৰ বৈধ জ্ঞানৰ ক্ষেত্রত প্রয়োজনীয় বৈশিষ্ট্য বুলি গণ্য কৰা হয়। সেয়েহে, সেইবোৰ বাহ্যিক অৱস্থাও নহয়, সাধাৰণ নামমাত্র অৱস্থাও নহয় নাইবা জ্ঞানৰ বৈধতা নির্ধাৰণৰ পৰীক্ষামূলক পদ্ধতিও নহয়। সিহঁত দৰাচলতে, বৈধ জ্ঞানৰ প্রয়োজনীয় আৰ আৱশ্যকীয় কাৰণ। কেৱল এই অৱস্থাবোৰৰ উপস্থিতিহে বৈধ জ্ঞানৰ উৎপত্তি হ'ব নোৱাৰে।

৭.৬ পৰতঃ প্রামাণ্যবাদ আৰু স্বতঃ প্রামাণ্যবাদ ঃ এক তুলনা

ন্যায় দর্শনৰ পৰতঃ প্রামাণ্যবাদ আৰু মীমাংসা দর্শনৰ স্বতঃ প্রামাণ্যবাদৰ তত্ব দুটাক পাশ্চাত্য তর্কবিজ্ঞানৰ সাদৃশ্যবাদআৰু সংগতিবাদৰ তত্বৰ লগত ৰিজব পাৰি। পাশ্চাত্য বস্তুবাদে মত পোষণ কৰে যে সত্যতাৰ স্বৰূপ আৰু সত্যাসত্য নির্ণয়ে দৰাচলতে বাহ্যিক সত্যতাৰ লগত সাদৃশ্য বাহে উনুকিয়াই। আনহাতে, পাশ্চাত্য ভাৱবাদে কয় যে সত্যতাৰ স্বৰূপ আৰু সত্যাসত্য নির্ণয় হৈছে কোনো এটা পদ্ধতিৰ লগত থকা সংগতি বা আত্ম-সংগতি। সাদৃশ্যবাদৰ তত্ব মতে, এটা বচন বা বাক্য সত্য হ'ব যেতিয়া ই বাহ্যিক কোনো বস্তু বা সত্যতাৰ লগত মিল খায়। সেয়েহে, সাদৃশ্যবাদে কয় যে সত্যতা হ'ল এটা বচন বা বাক্য আৰু কোনো বাহ্যিক বস্তু বা সত্যৰ লগত থকা পোনপতীয়া সম্বন্ধ। সেয়েহে, এইতত্ব মতে আমাৰ জ্ঞানখিনি বাহ্যিক বস্তুৰ লগত মিল খাব লাগিব যদিহে ই সঁচা বা সত্য জ্ঞান হ'ব লাগে। এই তত্বটোক এইবাবে সমালোচনা কৰা হয় কাৰণ আমাৰ জ্ঞান বা সত্যতা কেতিয়াও একেবাৰে বাহ্যিক বা

পোনপতীয়া সম্বন্ধ হ'ব নোৱাৰে বা সত্যতাক কেতিয়াও বাহ্যিক বস্তুৰ লগত সাদৃশ্যৰ ভিত্তিত বিচাৰ কৰি চাব নোৱাৰি। উদাহৰণ স্বৰূপে, আমি প্রত্যক্ষ কৰো যে পৃথিৱী সূর্য্যৰ চাৰিওফালে ঘূৰে, কিনতুই সঁচা নহয়নে? স্‌ধাৰণভাৱেই সত্য কাৰণ আমি প্রত্যক্ষ কৰো, কিন্তু যদি আমি ইয়াক জটিলভাৱে আৱিস্কাৰ কৰিবৰ চেষ্টা কৰো, তেনেহ'লে ই মিছাহ'ব।সেইবাবে, সকলোধৰণৰ জ্ঞানৰ ক্ষেত্রত সাদৃশ্যবাদ বা বাহ্যিক সম্বন্ধ ই কেতিয়াও যিকোনো এটা বচন বা বাক্যৰ সত্যতা বা মিথ্যাত্বনির্ধাৰণ কৰিব নোৱাৰে। আকৌ, এটা বচন বা বাক্যত থকা পদসমূহ যদি প্রকৃতভাৱে সৰল আৰু স্বাধীন বুলি ধৰা হয়, তেনেহ'লে সিহঁতৰ মাজত কেতিয়াও কোনো সম্পর্ক থাকিব নোৱাৰে। এইদৰে, সংগতিবাদৰ তত্বটোৱে কয় যে, সম্বন্ধ কেৱল এটা সংগতি পূর্ণ বৃত্তৰ ভিতৰত হে সম্বস্তু আৰু কেৱল সৰল বা স্বাধীন কিছুমান বস্তুৰ সম্বন্ধয়ে এটা প্রকৃত পৰিধিবা বৃত্তৰ সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰে। ভাৱবাদী দার্শনিক সকলে সংগতিবাদৰ তত্বটোক সমর্থন কৰিছে আৰু কয় যে সত্যতা হৈছে এটা অন্তবৃত্ত বা পৰিধি যাক অনৈক্যতাৰ মাজত ঐক্যতা বুলি ক'ব পাৰি যাত আত্ম-সংগতিবূর্ণ বা সংগতিপূর্ণ পৰিধিবুলিও ক'ব পাৰি। সংগতিবাদৰ তত্ব মতে, সত্যতা বা জ্ঞান হ'ল এক শৃংখলবদ্ধ সংগতি যাক এটা পৰিধি বা সমষ্টিৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ বৈশিষ্ট্যবুলি গণ্য কৰা হয়। সেইবাবে, সংগতিবাদৰ তত্ব মতে, সংগতি বা আত্ম-সংগতি বৈধ জ্ঞানৰ স্বৰূপ। এ তত্বটোক আকৌ এইভাৱেও সমালোচনা কৰা হয় যে কোনো সত্যতাই সম্পূর্ণভাৱে সত্য হ'ব নোৱাৰে কাৰণ সংগতিয়ে সত্যৰ পৰীক্ষা হিচাপে কোনো মূর্ত বৃত্ত, পৰিধি বা সংষ্টিৰ লগত মিল খোৱাত বাধাৰ সৃষ্টি হয়। অর্থাৎ ইহঁতৰ মাজত কোনো তুলনা বা মিল হ'ব নোৱাৰে। এইদৰে ইয়াত সত্যতাত পৰিমাপনৰ কথা স্বীকাৰ কৰা হয় কাৰণ সত্যতাৰ মাপকাঠি হিচাপে সংগতিবাদে প্রকৃতি সত্যতাক প্রমাণ কৰাত বা প্রতিনিধিত্ব কৰাৰ ক্ষেত্রত বিফলতাৰ সন্মুখীন হৈছে। আকৌ, সত্যতা বা জ্ঞানৰ ধাৰণাটোক পৰিমাপনৰ বিষয় হিচাপেও গ্রহণ কৰিব নোৱাৰি যাক সংগতিবাদৰ তত্বটোৱে সমর্থন কৰে।

পাশ্চাত্য বস্তুবাদৰ দৰে ন্যায় পদ্ধতিয়েও বৈধ জ্ঞানৰ স্বৰূপ নির্ধাৰণৰ ক্ষেত্রত বাহ্যিক সত্যতাৰ লগত সাদৃশ্যবাদকেই সমর্থন জনাইছে। কিন্তু ন্যায় পদ্ধতিয়ে বাহ্যিক সত্যতাৰ লগত সাদৃশ্যক সত্যতাৰ পৰিমাপন বা মাপকাঠি হিচাপে গ্রহণ কৰা নাই। ইয়াৰ বিপৰীতে, পাশ্চাত্য বস্তুবাদে বাহ্যিক সত্যতাৰ লগত সাদৃশ্য বা পোনপটীয়া সম্বন্ধকেই সত্যতাৰ মাপকাঠি হিচাপে স্বীকাৰ কৰিছে। ন্যায় পদ্ধতিয়ে বাহ্যিক অৱস্থাৰ লগত সাদৃশ্যবাদ নামৰ পদৰ পৰিৱর্তে ফলদায়ক কার্য্যক্রম বা বাস্তৱিক নিমিত্ততাক সত্যতাৰ মাপকাঠিৰ ক্ষেত্রত বেছি গ্রহণ যোগ্য বুলি ভাৱে। সেইবাবে, এই ক্ষেত্রত ন্যায় দর্শনে পোনপটীয়া পৰীক্ষা বা সৰল বস্তুবাদক অস্বীকাৰ কৰিবলৈ উপযোগিতাবাদক গ্রহণ কৰিছে। মীমাংসা দর্শনে আকৌ বিৰোধৰ পৰা মুক্ত হ'লে ফলদায়ক কার্য্যক্রম বা বাস্তৱিক নিমিত্তক গ্রহণ কৰিছে।

যদিও মীমাংসা দর্শনে সত্যৰ সংগতিবাদৰ তত্বটোক স্বীকাৰ কৰিছে তথাপিও মীমাংসা দর্শনৰ সংগতিবাদৰ তত্ব আৰু ভাৱবাদী দর্শনক সংগতিবাদৰ তত্বৰ মাজত পার্থক্য দেখা যায়।

ন্যায় দর্শনৰ দৰে মীমাংস দর্শনেও স্বীকাৰ কৰে যে জ্ঞানে সদায় বাহ্যিক আৰু স্বাধীন বস্তুক নির্দ্দেশ কৰিব লাগিব। মীমাংসা দার্শনিক সকলে আকৌ এইটোৱে কয় যেবৈধ জ্ঞানে সঁচা অর্থত বাহ্যিক বস্তু নির্দেশ কৰিব লাগিব আৰু বৈধ জ্ঞানৰ স্বৰূপ সেইটোহে হ'ব যেতিয়া আমাৰ জ্ঞানখিনিয়ে বাহ্যিক বস্তুৰ লগত ৰজিতা খায়। মীমাংসা দর্শনে ন্যায় দর্শনৰ যুক্তিৰ লগত একমত যে বাহ্যিক অৱস্থাৰ বাবেহে জ্ঞান অবৈধ হয় আৰু স্পষ্টভাৱে মত পোষণ কৰে যে সকলো জ্ঞানেই অর্ন্তনিহিত ভাৱে বৈধ। কিন্তু ই সত্যতাৰ পৰীক্ষাক মাপকাঠি সম্পর্কে ওকালতি কৰা নাই, বৰঞ্চ ই মত প্রকাশ কৰে যে সংগতি বা আত্ম-সংগতি বৈধ জ্ঞানৰ স্বৰূপ। তাৰ উপৰি সংগতিবাদৰ পৰা আঁতৰি ই মত প্রকাশ কৰে যে প্রকৃত সত্যতা এটা মূর্ত সমষ্টি,বৃত্ত বা পৰিধি বুলি পৰিগণিত কৰিব নোৱাৰি বা অনৈক্যতাৰ মাজত ঐক্যতা বুলিও ক'ব নোৱাৰি। প্রকৃত সত্যতা হ'ল বিভিন্ন স্বাধীন স্পষ্ট বস্তুৰ মাজত কৰা তুললা বা ৰিজনি। বাহ্যিক অৱস্থাৰ পৰা যুক্তি সমর্থন কৰি বাহ্যিক বস্তুৰ লগত সাদৃশ্য গ্রহণ কৰি আৰু জ্ঞান অর্ন্তনিহিত ভাৱে বৈধ বা স্বতঃবৈধ হয় আৰু মীমাংসা দর্শনে সংগতিবাদৰ তত্বটোৰ বিৰুদ্ধে সকলো সমালোচনা অস্বীকাৰ কৰিছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ৯ ঃ পৰতঃ প্রামাণ্যবাদ মানে কি?

.....

.....

প্রশ্ন ১০ ঃ মীমাংসা দার্শনিকসকল আৰু নৈয়ায়িক সকলৰ জ্ঞানৰ অবৈধতা সম্পর্কে গ্রহণ কৰা উমৈহতীয়া মতামতবোৰ লিখক।

.....

.....

প্রশ্ন ১১ ঃ মীমাংসা দর্শনৰ মতে, কেনেকৈ অর্ন্তনিহিত ভাৱে অবৈধ জ্ঞানে নিৰবিছিন্নতাৰ দোষলৈ গতি কৰে? চমুকৈ বর্ণনা কৰক।

.....

.....

৭.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলো

- প্রভাকৰ আৰু কুমাৰিলে, মীমাংসা দর্শনৰ দুজন পৃষ্ঠপোষক, বৈধ জ্ঞানৰ স্বৰূপ সম্বন্ধে বৰ গুৰুত্বপূর্ণভাৱে আৰু বিশ্লেষণাত্মকভাৱে আলোচনা কৰিছে। প্রভাকৰৰ মতে, বৈধ জ্ঞান বুলিলে কোনো বস্তু সম্পর্কে কৰা পোনপটীয়া জ্ঞান বোলে। এই

সংজ্ঞাৰদ্বাৰা তেওঁ এইটো স্পষ্ট কৰিছিল যে, সকলো অনুমান বা জ্ঞানেই পোনপটীয়া আৰু তাৎক্ষণিক, সেইবাবে পোনপটীয়া অনুমানৰদ্বাৰা পোৱা জ্ঞান সদায় বৈধ বুলি পৰিগণিত হয়।

- বৈধ জ্ঞানৰ চাৰিটা দৰকাৰী তথা প্রয়োজনীয় অৱস্থা বা চর্ত হ'ল ঃ প্রথমতে, বৈধ জ্ঞান ত্রুটিপূর্ণ কাৰণৰ পৰা সদায় মুক্ত হ'ব লাগে। দ্বিতীয়তে, ই বিৰোধিতাৰ পাৰ মুক্ত হ'ব লাগিব। তৃতীয়তে, এই জ্ঞানে এবিধ এনে বস্তু সম্পর্কে জ্ঞান লাভ কৰিব লাগে যি সদায় পোনপটীয়া তথা তাৎক্ষণিক হয় অথবা যাৰ ইতিমধ্যে কোনো ধৰণে আগতীয়াকৈ জ্ঞান লাভ কৰা নহয়। চতুর্থতে, ই কোনো বস্তু আগতীয়াকৈ জ্ঞান আহৰণ কৰিব লাগিব।
- মীমাংসা দর্শনৰ স্বতঃ প্রামাণ্যবাদৰ তত্বটোক স্বতঃ বৈধ বা জ্ঞানৰ অর্ন্তনিহিত বৈধতাৰ তত্ব বুলিও জনা যায়।
- মীমাংসা দর্শনৰ মতে সকলো ধৰণৰ অনুমানেই অর্ন্তনিহিতভাৱে বৈধ আৰ নিজে নিজেই বৈধ। আন কোনো জ্ঞানৰ দ্বাৰা ইয়াৰ বৈধতা প্রমাণ কৰিব নোৱাৰি। ই জ্ঞান নিজে অহা বা উদ্ভৱ হোৱা কাৰণবোৰৰ পৰাই আহে। এই জ্ঞানৰ কাৰণবোৰৰ অনিবার্য্য স্বৰূপ বাবেই জ্ঞানৰ বৈধতাৰ উৎপত্তি হয়। ইকোনো আন বাহিৰা কাৰণৰ পৰা নাহে। মীমাংসা দর্শনৰ দুজন পৃষ্ঠপোষক প্রভাকৰ আৰু কুমাৰিলে জ্ঞানৰ অর্ন্তনিহিত বৈধতাৰ বিষয়ে পৃষ্ঠপোষকতা কৰে।
- সাংখ্য দর্শনৰ মতে, জ্ঞানৰ বৈধতা আৰ অবৈধতা স্বতঃ প্রমাণিত। এই মতৰ বিপৰীতে, বৌদ্ধ দর্শনৰ কিছুমান সম্প্রদায়ে মত প্রকাশ কৰে যে জ্ঞান সদায় অর্ন্তনিহিতভাৱে অবৈধ আৰ কেৱল বাহিৰা অৱস্থাবোৰৰ দ্বাৰাহে ইয়াক বৈধ বুলি প্রমাণিত কৰিব পাৰি। ন্যায় বৈশেষিক সম্প্রদায়েও এই ক্ষেত্রত মত পোষণ কৰিছে যে কেৱল বাহিৰা অৱস্থাবোৰৰ দ্বাৰাহে জ্ঞানৰ বৈধতা-অবৈধতা প্রমাণ কৰিব পাৰি। আনহাতে, মীমাংসা সম্প্রদায়ে মত পোষণ কৰে যে জ্ঞান অর্ন্তনিহিতভাৱে বৈধ আৰ কেৱল বাহিৰা অৱস্থাবোৰৰ দ্বাৰাহে ইয়াৰ অবৈধতা প্রমাণ কৰিব পাৰি।
- মীমাংসা দার্শনিকসকলে সাংখ্য দার্শনিক সকলৰ মতক তার্কিক ভাৱে অস্বীকাৰ কৰে আৰু কয় যে একেখিনি জ্ঞানেই একেলগে বৈধ আৰু অবৈধ হ'ব নোৱাৰে। যদি এনেকুৱা হয় তেনেহ'লে জ্ঞানৰ ক্ষেত্রত স্ব-বিৰোধিতাৰ প্রশ্ন উত্থাপন কৰিব পৰা যাব যাক আমি একে সময়তে বৈধ আৰু অবৈধ দুয়োটা বুলিয়ে ক'ব পাৰিম।
- ন্যায় দর্শনৰ মতে, জ্ঞানৰ বাহ্যিক বৈধতাকে পৰতঃ প্রামাণ্যবাদ বুলি কোৱা হয়। এই তত্বমতে, জ্ঞান নিজে নিজেই বৈধ বা অবৈধ হ'ব নোৱাৰে। ই স্বাভাৱিক। জ্ঞানৰ উৎপত্তিৰ পিছতহে ইয়াৰ বৈধতা অবৈধতাৰ প্রাণ উত্থাপন হয়। জ্ঞানৰ স্বৰূপে ইয়াৰ বিষয়ে থকা বস্তুবিধৰ লগত সামঞ্জস্য থাকে যাক আমি একে সময়তে বৈধ আৰু অবৈধ বুলি চিহ্নিত কৰো।

- ন্যায় দর্শনে প্রচণ্ডভাৱে জোৰ দি কৈছিল যে বৈধতা বা অবৈধতা জ্ঞানৰ লগত অন্তর্নিহিত বা আভ্যান্তৰীণ ভাৱে সংযুক্ত নহয়। বৈধতা হৈছে, জ্ঞানৰ কাৰণ সমূহতে থকা গুণ বা উৎকৃষ্টতাৰ ফলাফল। আৰু অবৈধতা হৈছে জ্ঞানৰ কাৰণ সমূহত থকা ভুল বা দোষবোৰৰ বাবে । জ্ঞান সাধাৰণভাৱে জ্ঞানেই আৰু কেৱল বাহ্যিক চর্তবোৰৰ বাবেহে ই পিছে বৈধ বা অবৈধ হয়।

৭.৮ অধিক জানিবলৈ

(1) Sharma, Chandradhar (1997), A critical survey of Indian Philosophy, Delhi : Motilal Banarsidass Publishers.

(2) Hirinya, M. (1993), Outlines of Indian Philosophy, Dehli : Motilal Banarsidass Publishers

(3) Chattarjee, Satischandra & Datta, Dhirendra Rohan, 1964, An introduction to Indian Philosophy, Culcutta : University Press.

৭.৯ অগ্রগতি খতিয়ান

প্রশ্ন ১ উত্তৰ ঃ জ্ঞানতবৈধতাৰ চাৰিটা চর্ত আছে। প্রথমতে, বৈধ জ্ঞান ত্রুটিপূর্ণ কাৰণৰ পৰা সদায় মুক্ত হ'ব লাগে। দ্বিতীয়তে, ই বিৰোধিতাৰ পৰা মুক্ত হ'ব লাগিব। তৃতীয়তে, এই জ্ঞানে এবিধ এনে বস্তু সম্পের্কে জ্ঞান লাভ কৰিব লাগে যি সদায় পোনপটীয়া তথা তাৎক্ষণিক হয় অথবা যাৰ ইতিমধ্যে কোনো ধৰণে আগতীয়াকৈ জ্ঞান লাভ কৰা নহয়। চতুর্থতে, ই কোনো বস্তু সম্পের্কে জ্ঞান লাভ কৰিব লাগিব।

প্রশ্ন ২ উত্তৰ ঃ প্রভাকৰ আৰু কুমাৰিল।

প্রশ্ন ৩ উত্তৰ ঃ কুমাৰিলে কৈছে যে বৈধ জ্ঞান হৈছে কোনো ত্রুতিপূর্ণ কাৰণৰ দ্বাৰা মুক্ত অনুমানৰ পৰা মুক্ত বস্তু সম্পর্কে জ্ঞান আৰু এনে ধৰণৰ জ্ঞানবোৰে সদায় বিৰোধিতা বা বিৰোধৰ পৰা মুক্ত হয়।

প্রশ্ন ৪ উত্তৰ ঃ প্রভাকৰৰ মতে, বৈধ জ্ঞান বুলিলে কোনো বস্তু সম্পর্কে কৰা পোনপটীয়া জ্ঞান বোলে। এই সংজ্ঞাৰ দ্বাৰা তেওঁ এইটো স্পষ্ট কৰিছিল যে সকলো অনুমান বা জ্ঞানেই পোনপটীয়া আৰু তাৎক্ষণিক সেইবাবে পোনপটীয়া অনুমানৰ দ্বাৰা পোৱা জ্ঞান সদায় বৈধ বুলি পৰিণিত হয়।

প্রশ্ন ৫ উত্তৰ ঃ স্মৃতি সম্পর্কে জ্ঞান অতীতৰ ঘটনা সমূহৰ পৰা পোৱা যায়। সেয়েহে ইয়াক বৈধ জ্ঞান বুলি পৰিগণিত কৰিব নোৱাৰি।

প্রশ্ন ৬ উত্তৰ ঃ মীমাংসা দর্শনৰ স্বতঃপ্রামাণ্যবাদৰ তত্বটোক স্বতঃ বৈধতা বা জ্ঞানৰ অর্ন্তনিহিত বা তাৎক্ষণিক বৈধতা বুলিও কোৱা হয়।

প্রশ্ন ৭ উত্তৰ ঃ অবৈধ জ্ঞানৰ তেতিয়াই উদ্রেক হয় যেতিয়াই এটা বস্তুৰ সঁচা জ্ঞান সেই বস্তুটোৰ মিছা বা ভ্রান্ত জ্ঞানৰ দ্বাৰা বিৰোধিতা কৰা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, ৰছী এডালক আন্ধাৰত সাপ বুলি ভবাটো ভ্রান্ত জ্ঞান। আৰু এই ভ্রান্ত জ্ঞানৰ তেতিয়াই অৱমান ঘটিব যেতিয়াই এইটো স্পষ্ট হয় যে এই ডাল ৰছীহে, সাপ নহয়। এই মিছা জ্ঞানবোৰ যেনে সাপ বুলি ভবাটো তেতিয়া সংঘটিত হয় যেতিয়া আমাৰ মগজুত সঁচা জ্ঞানৰ পোহৰৰ অভাৱ ঘটে আৰু ফলস্বৰূপে আমি তাক সাপ বুলি ভুল কৰো।

প্রশ্ন ৮ উত্তৰ ঃ মীমাংসা দার্শনিক সকলে বৌদ্ধ দর্শনৰ মতামতক সমালোচনা কৰি কৈছে যে যদি জ্ঞান অর্ন্তনিহিতভাৱে অবৈধ হয়, ই পিছলৈ কেতিয়াও বৈধ হ'ব নোৱাৰে। যদি অর্ন্তনিহিতভাৱে অবৈধ জ্ঞান পিছলৈ আন জ্ঞানৰ সহায়ত বৈধ বুলি প্রমাণিত হয়, যাক বৈধ বুলি পৰিগণিত কৰা হ'ব প্রথম জ্ঞানবিধি প্রমাণিত কৰিবৰ বাবে, তেনেহ'লে এই ক্ষেত্রত এটা দোষৰ উন্মেষ ঘটিব কিয়নো এই দ্বিতীয় প্রকাৰৰ জ্ঞানখিনিকো বৈধ বুলি প্রমাণ কৰিবলৈ আন বেলেগ জ্ঞানৰ প্রয়োজন হ'ব আৰু এনেদৰে জ্ঞানক বৈধ বুলি প্রমাণ কৰাৰ এই ব্যৱস্থাটো নিৰবিছিন্ন ভাৱে চেইনক আকাৰত চলি থাকিব।

প্রশ্ন ৯ উত্তৰ ঃ ন্যায় দর্শনৰ মতে, জ্ঞানৰ বাহ্যিক বৈধতাকে পৰতঃ প্রামাণ্যবাদ বুলি কোৱা হয়। এই তত্বমতে, জ্ঞান নিজে নিজেই বৈধ বা অবৈধ হ'ব নোৱাৰে, ই স্বাভাৱিক। জ্ঞানৰ উৎপত্তিৰ পিছতহে ইয়াৰ বৈধত অবৈধতাৰ প্রশ্ন উত্থাপিত হয়।

প্রশ্ন ১০ উত্তৰ ঃ জ্ঞানৰ অবৈধতাৰ ক্ষেত্রত মীমাংসা দার্শনিক সকলে নৈয়ায়িক সকলক সমর্থন কৰিছে। দুয়োটা সম্প্রদায়ে কয় যে, বাহ্যিক চর্তবোৰৰ আধাৰতহে জ্ঞানৰ অবৈধতাৰ প্রশ্ন আহে।

প্রশ্ন ১১ উত্তৰ ঃ মীমাংসা দার্শনিক সকলে মতপোষণ কৰে যে যদি জ্ঞানে নিজে নিজেই বৈধ বুলি প্রমাণ কৰিবলৈ বাহ্যিক অৱস্থাৰ প্রয়োজন বুলি গণ্য কৰে, আৰু দ্বিতীয়বিধ জ্ঞান যি নিজে নিজেই বৈধ আৰ যিটো প্রথম প্রকাৰৰ জ্ঞানক বৈধ বুলি প্রমাণ কৰিবলৈ প্রয়োজন হয়, তেনেহ'লে ইয়াত এবিধ তৃতীয় প্রকাৰৰ জ্ঞানৰো দৰকাৰ হ'ব যিয়ে দ্বিতীয় প্রকাৰৰ জ্ঞানবিধক বৈধ বুলি প্রমাণ কৰিব লাগিব ই প্রথম প্রকাৰৰ জ্ঞানক বৈধ বুলি প্রমাণ কৰাৰ আগতে। সেয়েহে, জ্ঞানৰ বৈধতাৰ ব্যৱস্থাটো নিৰবিছিন্নভাৱে চলি গৈ থাকিব যদিহে জ্ঞান নিজে নিজেই স্বতঃবৈধ বা অর্ন্তনিহিতভাৱে বৈধ নহয়। সেয়েহে, সকলো প্রকাৰৰ জ্ঞানেই স্বতঃ বৈধ হ'ব লাগে।

৭.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন ঃ

(ক) অতি চমু প্ৰশ্ন ঃ

(ক) কুমাৰিলৰ মতে, বৈধ জ্ঞান কি?

(খ) প্ৰভাকৰৰ মতে বৈধ জ্ঞান কি?

(গ) মীমাংসা দৰ্শনৰ পৃষ্ঠপোষক কোন কোন?

(ঘ) বৈধ জ্ঞানৰ প্ৰয়োজনীয় চৰ্ত সমূহ কি কি?

(ঙ) জ্ঞানৰ অন্তর্নিহিত বৈধতাৰ আন এটা নাম কি?

(চ) জ্ঞানৰ অন্তর্নিহিত বৈধতাৰ সংজ্ঞা দিয়া।

(ছ) বৈধ জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত ন্যায়-বৈশেষিকৰ মতামতটো লিখা।

(জ) জ্ঞানৰ স্বতঃ বৈধতাৰ দুটা দিশ কি কি?

(ঝ) পৰতঃ প্ৰামাণ্যবাদ কাক বোলে?

(খ) চমু প্ৰশ্ন (১৫০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়া) ঃ

(ক) মীমাংসা দৰ্শনৰ মতে বৈধ জ্ঞানৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে চমুকৈ লিখক।

(খ) জ্ঞানৰ স্বতঃ বৈধতা মানে কি? চমুকৈ বৰ্ণনা কৰক।

(গ) বৈধ জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত মীমাংসা দৰ্শনে কেনেকৈ সাংখ্য দৰ্শনৰ মতামতক অস্বীকাৰ কৰিছে? চমুকৈ আলোচনা কৰক।

(ঘ) বৈধ জ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত মীমাংসা দৰ্শনে কেনেকৈ বৌদ্ধ দৰ্শনৰ মতামতক অস্বীকাৰ কৰিছে? চমুকৈ আলোচনা কৰক।

(ঙ) পৰতঃ প্ৰামাণ্যবাদৰ ওপৰত এটি চমুটোকা লিখক।

(গ) দীঘল প্ৰশ্ন (৩০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়া) ঃ

(ক) মীমাংসা দৰ্শনৰ স্বতঃবৈধতা অথবা জ্ঞানৰ অন্তর্নিহিত বৈধতা সম্পৰ্কে থকা তত্বটো আলোচনা কৰক।

(খ) পৰতঃ প্ৰামাণ্যবাদ বা জ্ঞানৰ বাহ্যিক বৈধতা মানে কি বুজা? ন্যায় দৰ্শনৰ মত অনুসৰি আলোচনা কৰক।

(গ) মীমাংসা দাৰ্শনিক সকলে কেনেকৈ জ্ঞানৰ বাহ্যিক বৈধতাৰ মতামতক অস্বীকাৰ কৰিছে? আলোচনা কৰক।

(ঘ) মীমাংসা দৰ্শনৰ সংগতিবাদ সম্পৰ্কে থকা ধাৰণা আৰু ভাৱবাদ দাৰ্শনিক সকলৰ সংগতিবাদৰ ধাৰণাৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য সমূহ কি কি? আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৮ ঃ পূর্ব মীমাংসা দর্শন ঃ ভ্রান্তি তত্ত্ব

অধ্যায় গাঁথনি

৮.১ উদ্দেশ্য

৮.২ পৰিচয়

৮.৩ বৈধ জ্ঞানৰ লক্ষণ

৮.৪ জ্ঞানৰ উৎস

- ৮.৪.১ প্রত্যক্ষ কি?
- ৮.৪.২ অনুমান কি?
- ৮.৪.৩ উপমান কি?
- ৮.৪.৪ অর্থাপত্তি কি?
- ৮.৪.৫ অনুপলব্ধি কি?
- ৮.৪.৬ শব্দ কি?

৮.৫ ভ্রান্তি সম্পর্কীয় মতবাদ

৮.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৮.৭ অধিক জানিবলৈ

৮.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৮.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

৮.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টিৰ অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- মীমাংসা দর্শনত জ্ঞানৰ উৎসৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব,
- জ্ঞানৰ লক্ষণ সম্পর্কে ব্যাখ্যা ৰূৰিব পাৰিব,
- জ্ঞানৰ অপ্রত্যক্ষিত উৎসসমূহৰ বিষয়ে উল্লেখ ৰূৰিব পাৰিব,
- ভ্রান্তি সম্পর্কীয় মতবাদৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পাৰিব।

৮.২ পৰিচয়

"মীমাংসা সূত্র" প্রণেতা জৈমিনি (Jaimini, 400B.C) মীমাংসা দর্শনৰ প্রতিষ্ঠাতা। মীমাংসা দর্শনৰ দুটা সম্প্রদায় আছে। এই দুটা হ'ল- 'ভট্ট' আৰু 'প্রভাকৰ'। ভট্ট সম্প্রদায়ৰ প্রতিষ্ঠাতা হ'ল 'কুমাৰীল ভট্ট'। আনহাতে প্রভাকৰ সম্প্রদায়ৰ প্রতিষ্ঠাতা হ'ল প্রভাকৰ মিশ্র। মীমাংসা দর্শনক 'পূর্ব মীমাংসা' বুলি কোৱা হয়। কিয়নো এই দর্শনে বেদৰ পূর্ব অংশ যেনে- মন্ত্র (Mantra) আৰু ব্রহ্মৰ (Brahma) ব্যাখ্যা দিয়ে। বেদৰ 'কর্ম-কাণ্ড' ব্যাখ্যা কৰি বেদৰ প্রাধান্য প্রতিষ্ঠা কৰে বাবে মীমাংসা দর্শনক কর্ম মীমাংসা বুলিও কোৱা হয়।

এই অধ্যায়টিত জৰিয়তে আমি মীমাংসা দর্শনৰ জ্ঞান সম্পৰ্কীয় মতবাদ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হৈছে। জ্ঞান সম্পৰ্কীয় মতবাদ প্রমাণ বা জ্ঞানৰ উৎসৰ সৈতে জড়িত। জৈমিনিৰ মতে, জ্ঞান অর্জনৰ উৎস তিনিটা- প্রত্যক্ষ, অনুমান, আৰু শব্দ। কিন্তু কুমাৰিল আৰু প্রভাকৰে আৰু তিনি প্রকাৰৰ প্রমাণৰ কথা উল্লেখ কৰে। সেয়েহে তেওঁলোকৰ মতে প্রমাণ ছয় প্রকাৰৰ। এইকেইটা হল---- প্রত্যক্ষ (Perception); অনুমান (Inference); উপমান (Comparison); অর্থাপত্তি (Postulation) ¯ অনুপলব্ধি (Non-perception) আৰু শব্দ (Testimony)। এই অধ্যায়টিত জ্ঞান অর্জনৰ উৎস সমূহৰ বাহিৰেও ভ্রান্তি সম্পৰ্কীয় মতবাদটোও আলোচনা কৰা হৈছে। ভট্ট মীমাংসা মতবাদ----- 'বৈপৰীত্য খ্যাতিবাদ' (viparitakhyati) আৰু প্রভাকৰৰ মতবাদ--- 'অখ্যাতিবাদ' (Akhyati) এই অধ্যায়টিত ব্যাখ্যা কৰা হৈছে।

৮.৩ বৈধ জ্ঞানৰ লক্ষণ

মীমাংসাসকলৰ মতে, যি জ্ঞানে কিবা এটি বিষয় সম্পৰ্কে নতুন সম্ভেদ দিয়ে, অন্য কোনো জ্ঞানে যাৰ বিৰোধিতা নকৰে আৰু কোনো দোষযুক্ত উপকৰণে যি জ্ঞানৰ উৎপত্তি নকৰে , সেয়ে বৈধ জ্ঞান। এই দর্শন অনুসৰি জ্ঞান দুই প্রকাৰৰ --- অব্যবহিত (Immediate) আৰু ব্যবহিত (Mediate)। অব্যবহিত জ্ঞানৰ বিষয়বস্তু অস্তিত্বশীল হ'ব লাগে। এটা বিষয় যেতিয়া কোনো ইন্দ্রিয়ৰ সংস্পর্শলৈ আহে, তেতিয়াই সেই বস্তু সম্পৰ্কে আমাৰ অব্যবহিত জ্ঞান হয়। এই মত অনুযায়ী আমি বস্তুটো আছে বুলি জানো যদিও সেই বিষয়ে সম্পূর্ণকে জনা নাযায়। সেয়েহে অব্যবহিত জ্ঞানক নির্বিকল্প প্রত্যক্ষ বুলি কোৱা হয় (Nirvikalpa pratyaksa)।

আনহাতে, ব্যবহিত জ্ঞান হৈছে পৰোক্ষ জ্ঞান। আমি যেতিয়া অতীত অভিজ্ঞতাৰ জ্ঞানৰ ভিত্তিত বস্তুটোৰ অর্থ ব্যাখ্যা কৰো, তেতিয়া ব্যবহিত জ্ঞানৰ উদ্ভৱ পৰিলক্ষিত হয়। প্রকৃততে এনে ধৰণৰ জ্ঞানে বস্তুটো কি, কোন শ্রেণীৰ অন্তর্ভুক্ত, ইত্যাদিৰ বিষয়ে অৱগত কৰায়। এনে জ্ঞানে অব্যবহিত জ্ঞানৰ নিচিনাকৈ বিষয়বস্তুৰ অস্তিত্বশীলতাক নুবুজায়। সেয়েহে ব্যবহিত জ্ঞানক সবিকল্প বা নির্দিষ্ট প্রত্যক্ষ বোলে। এনে প্রত্যক্ষ অৱধাৰণাৰ মাধ্যমেৰে প্রকাশ কৰা হয়। যেনে--- 'এই গৰাকী ইন্দিৰা গান্ধী', ইত্যাদি।

কুমাৰিল আৰু প্রভাকৰৰ মতবাদঃ কুমাৰিল আৰু প্রভাকৰে ইন্দ্রিয়গ্রাহ্য বস্তুকে বৈধ জ্ঞান বুলি কৈছে। কুমাৰিলৰ মতে, বৈধ জ্ঞান প্রত্যক্ষ জ্ঞানৰে ফল। কিন্তু প্রভাকৰে এই মতবাদ মানি নলয়। তেওঁৰ মতে প্রত্যেক বোধগম্য বস্তুৱেই বৈধ। প্রভাকৰ শাখাৰ মতে প্রত্যেক জ্ঞানতে তিনিটা উপাদান থাকে - জ্ঞাতা, জ্ঞেয় আৰু জ্ঞান। এই তিনিওটি উপাদান একে সময়তে প্রকাশিত হয়। জ্ঞানৰ উৎপত্তিৰ লগে লগে ইয়াৰ স্বয়ং প্রকাশ হয়। আনহাতে কুমাৰিল ভট্টই জ্ঞানৰ নিজস্ব বৈধতাৰ লগতে জ্ঞানৰ বাহ্য অবৈধতাক সমর্থন কৰে। কুমাৰিলৰ মতে

জ্ঞান স্বয়ংক্রিয়ভাবে বৈধ। সেয়েহে বৈধ জ্ঞান মূলগতভাবে ইয়াৰ নিজস্ব স্বৰূপৰ ওপৰতে নির্ভৰ কৰে। গতিকে বৈধ জ্ঞানৰ আন কোনো বাহ্য জ্ঞানৰ দ্বাৰা বাধাপ্রাপ্ত নহয়। সেয়েহে কুমাৰিলৰ মতে জ্ঞানৰ বাহ্য অবৈধতা আন বাহ্য জ্ঞানৰ দ্বাৰা বাধাপ্রাপ্ত হয়। (আনহাতে কুমাৰিলৰ মতে বস্তুৰ পৰিচিত লক্ষণ বা জ্ঞাতাৰ আধাৰত আমি পৰোক্ষভাবে জ্ঞান জানিব পাৰো।)

৮.৪ জ্ঞানৰ উৎস

মীমাংসা দর্শনৰ প্রতিষ্ঠাতা জৈমিনিৰ মতে প্রমাণ তিনি প্রকাৰৰ। সেই কেইটা হ'ল— প্রত্যক্ষ (Perception) অনুমান (Inference) আৰু শব্দ (testimony)। প্রভাকৰ মিশ্রই এই তিনি প্রকাৰৰ প্রমাণৰ উপৰিও উপমান আৰু অর্থাপত্তিৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। আনহাতে কুমাৰিলাৰ মতে প্রমাণ ছয় প্রকাৰৰ— প্রত্যক্ষ, অনুমান, উপমান, অর্থাপত্তিৰ, অনুপলব্ধি আৰু শব্দ।

এতিয়া এই প্রমাণসমূহ বিষদভাৱে আলোচনা কৰা হ'ল—

৮.৪.১ প্রত্যক্ষ (Perception) কি?

জৈমিনিৰ মতে, বিষয়ৰ লগত ইন্দ্রিয়ৰ সংযোগৰ ফলত যি যথার্থ জ্ঞানৰ উৎপত্তি হয়, সেয়ে প্রত্যক্ষ। প্রভাকৰ আৰু কুমাৰিলে প্রত্যক্ষক অব্যবহিত জ্ঞান বুলি ব্যক্ত ৰৰিছে। তেওঁলোকৰ মতে প্রত্যক্ষৰ দুটা পর্যায় আছে---- নির্বিকল্প প্রত্যক্ষ (Indeterminate perception) আৰু সবিকল্প প্রত্যক্ষ (Determinate perception) প্রভাকৰে কয় যে নির্বিকল্প প্রত্যক্ষ পোনপটীয়াকৈ পোৱা জ্ঞান। ই সম্পূর্ণৰূপে বাধামুক্ত। প্রভাকৰৰ মতে, পোনপটীয়াকৈ ইন্দ্রিয়গ্রাহ্যৰ জৰিয়তে যি জনা যায় সেয়ে নির্বিকল্প প্রত্যক্ষ। এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য যে যিহেতু প্রত্যক্ষ, জ্ঞান অর্জনৰ উৎস বা প্রমাণ সেয়েহে ন্যায় আৰু মীমাংসাৰ ক্ষেত্রত কিছু সাদৃশ্য দেখা যায়। নৈয়ায়িকসকলৰ মতেও বিষয়ৰ লগত ইন্দ্রিয়ৰ সংযোগেই হৈছে প্রত্যক্ষ জ্ঞান। কিন্তু এই দুই দর্শনৰ মাজত কিছু মতভেদ থকা দেখা যায়—

(ক) মীমাংসাসকলে শ্রৱণ (auditory) সম্পর্কীয় বুলি কৈছে । আনহাতে নৈয়ায়িকসকলে আকাশ (ether) বুলি কৈছে।

(খ) ন্যায়িকসকলৰ মতে, নির্বিকল্প প্রত্যক্ষ হৈছে বস্তু এটাৰ প্রাথমিক পর্যায়। এই ক্ষেত্রত বস্তুৰ গুণ বা পৰিচয় প্রকাশিত নহয়। নির্বিকল্প প্রত্যক্ষই জ্ঞান প্রদানৰ ক্ষেত্রত বিশেষ সহাৰি নজনায়, মাথো সবিকল্প প্রত্যক্ষৰ প্রকল্পত সহায়হে কৰে। এটা বস্তুক গুণযুক্তৰূপে প্রত্যক্ষ কৰাই হৈছে সবিকল্প প্রত্যক্ষ। সেয়েহে নৈয়ায়িকসকলৰ মতে সকলোবোৰ প্রত্যক্ষ হৈছে সবিকল্প । কিন্তু মীমাংসা সকলৰ

মতে নির্বিকল্প প্রত্যক্ষই, সবিকল্প প্রত্যক্ষৰ সহায়ক হিচাপে কাম কৰা দেখা যায়। শিশুয়ে যেনেকৈ প্রথমে কিবা নতুন জানিবলৈ চেষ্টা কৰে তেনেকৈ নির্বিকল্প প্রত্যক্ষই প্রথমে বস্তুৰ জ্ঞান দিব বিচাৰে। জ্ঞানৰ প্রাৰম্ভিক পর্যায় নির্বিকল্প প্রত্যক্ষৰ দ্বাৰা আৰম্ভ হয়। এইটো স্পষ্ট যে সবিকল্প প্রত্যক্ষৰ দ্বাৰা জ্ঞানে পূর্ণাংগ অৱস্থা লাভ কৰিব পাৰে। তথাপিও জ্ঞান প্রদানৰ ক্ষেত্রত নির্বিকল্প প্রত্যক্ষৰ গুৰুত্ব নুই কৰিব নোৱাৰি।

৮.৪.২ অনুমান কি ?

শবৰস্বামীৰ (Sabara) মতে এটা বিষয়বস্তু বা প্রত্যক্ষ কৰি তাৰেই ভিত্তিত কোনো অপ্রত্যক্ষিত বিষয়ৰ জ্ঞান লাভ কৰাৰ প্রক্রিয়াক অনুমান বোলা হয়। গতিকে অনুমান হ'ল পৰোক্ষ জ্ঞান । উদাহৰণস্বৰূপে- দূৰৈৰ পাহাৰত ধোঁৱা দেখি আমি সাব্যস্ত কৰো যে "ধোঁৱা আছে যেতিয়া পাহাৰত জুই জ্বলিছে - কাৰণ ধোঁৱা থাকিলে, জুইও থাকে"। এই ক্ষেত্রত পাহাৰত দেখা ধোঁৱা এটা চিন মাত্র, জুই হ'ল বিধেয় আৰু পাহাৰ হৈছে উদ্দেশ্য। ধোঁৱা আৰু জুইৰ মাজত একক সম্পর্ক আছে, কাৰণ আমি অনুমান কৰো য'তে ধোঁৱা থাকে যে তাত জুই থাকিবই। ধোঁৱাৰ অবিহনে আমি জুইৰ (বিধেয়ৰ) অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰো। গতিকে ধোঁৱাৰ সাহার্যত 'পাহাৰ' আৰু 'জুই' ৰ সম্পর্ক প্রমাণ কৰা হৈছে। কুমাৰিলে ধোঁৱা আৰু জুইৰ সম্বন্ধ নিয়ত সাহাচর্য (Invariable concomitance) বুলি কৈছে। তেওঁৰ মতে এই দুয়োটাৰ (ধোঁৱা আৰু জুই) নিয়ত সাহাচর্য, সম্পর্ক বুজিবলৈ হ'লে অভিজ্ঞতাৰ মাধ্যমেৰে ইহঁত দুটাৰ একক সম্বন্ধৰ বিষয়ে জানিব লাগিব।

প্রভাকৰৰ মতে, একক সম্বন্ধৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি অধিগত জ্ঞানৰ পৰা অনধিগত বিষয়ৰ জ্ঞানত উপনিত হোৱা প্রক্রিয়াকে অনুমান বুলি কোৱা হয়। প্রভাকৰে ধোঁৱা আৰু জুই (predicate) ৰ মাজত একক সম্বন্ধ দেখুৱাইছে। উদাহৰণস্বৰূপে— 'তাত ধোঁৱা আছে গতিকে তাত জুই থাকিবই'। এই ক্ষেত্রত ইঁহত দুয়োৰে মাজত নিয়ত সাহচর্য (Invariable concomitance) সম্বন্ধ থকা দেখা যায়। কিন্তু যদি আমি কওঁ জুই, তেন্তে ধোঁৱা নিয়ত সাহাচর্য (Invariable concomitance) সম্বন্ধ সম্ভৱ নহয়, কিয়নো য'ত জুই থাকে তাত ধোঁৱা নাথাকিবও পাৰে। যেনেঃ ৰন্ধন গেছৰ জুইশলা, উত্তপ্ত লৌহপিণ্ড ইত্যাদি। ইয়াত আমি জুই আৰু ধোঁৱাৰ মাজত বিপৰীত সম্বন্ধহে লক্ষ্য কৰিব পাৰো । সেয়েহে প্রভাকৰৰ মতে নিয়ত সম্বন্ধই হৈছে অনুমানৰ মূল ভিত্তি।

নৈয়ায়িকসকলৰ অনুমানৰ শ্রেণীবিভাজন অনুসৰি প্রভাকৰৰ মতেও অনুমান দুই প্রকাৰৰ— স্বার্থানুমান (নিজৰ স্বার্থৰ কাৰণে অনুমান ব্যবহিত হয়) আৰু পৰার্থানুমান (পৰার্থে অনুমান ব্যৱহিত হয়)। তেওঁৰ মতে এই দুটাক যথার্থভাবে প্রকাশ কৰিবলৈ

হ'লে তিনিটা পর্যায়ৰ প্রয়োজন হয়। প্রথমটো হ'ল প্রতিজ্ঞা (Pratinjya), দ্বিতীয়টো হ'ল পক্ষ আশ্রয়বাক্য (minor premise), যিয়ে চিন (sign) প্রকাশ কৰে। আৰু অৱশেষৰটো হৈছে সাধ্য আশ্রয়বাক্য (major-premise), যিয়ে 'চিন' আৰু বিধেয়ৰ মাজত নিয়ত সাহাচর্য দেখুৱায়। উদাহৰণৰ সহায়ত তলত উল্লেখ কৰা হ'ল—

পর্বতত জুই আছে (প্রতিজ্ঞা)

কাৰণ পর্বতত ধোঁৱা আছে (পক্ষ আশ্রয়বাক্য)

য'তে ধোঁৱা থাকে তাতেই জুই থাকে(সাধ্য আশ্রয়বাক্য)।

চিন্তা-চর্চা কৰক ৮.১

ন্যায় আৰু মীমাংসা সকলৰ মাজত অনুমানৰ ক্ষেত্রত কিবা সাদৃশ্য দেখে নেকি? আলোচনা কৰক।

.....

.....

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

ক) চমু উত্তৰ দিয়কঃ

প্রশ্ন ১ ঃ মীমাংসা দর্শনৰ প্রতিষ্ঠাতা কোন?

.....

.....

প্রশ্ন ২ ঃ ভট্ট আৰু মিশ্র শাখা কোনে গঠন কৰিছিল?

.....

প্রশ্ন ৩ ঃ বৈধ জ্ঞান দুটা প্রকাৰ কি কি?

.....

প্রশ্ন ৪ ঃ ব্যবহিত জ্ঞান কি?

.....

প্রশ্ন ৫ ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰকঃ

ক) ---------- পূর্ববেদৰ লগত জড়িত।

খ) প্রভাকৰ শাখা ---------- গঠন কৰিছে।

গ) ---------- জৈমিনিয়ে প্রতিষ্ঠা কৰিছে।

ঘ) ---------- মতে অনুপলব্ধি হৈছে জ্ঞান অর্জনৰ উৎস।

৮.৪.৩ উপমান কি?

শবৰৰ মতে সাদৃশ্য প্রত্যক্ষ কৰি অপৰিচিত বস্তুৰ যি জ্ঞান হয় সেয়ে উপমান। কুমাৰিলে কয় যে বর্তমানৰ বস্তু এটা অতীতত দেখা বস্তুৰ নিচিনা দেখি । আমি বুজি পাওঁ যে স্মৰণ কৰা বস্তুটো বর্তমানৰ বস্তুটোৰ নিচিনা হয় আৰু তাকে উপমান বোলা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে--এটা 'গবয়' (বনৰীয়া গৰু) দেখি মানুহজনে বুজিলে যে আগতে দেখা গৰুটো বর্তমানে প্রত্যক্ষ কৰা গৰুৰ নিচিনা। এই জ্ঞান-"অতীতত প্রত্যক্ষ কৰা সেই গৰু বর্তমানে প্রত্যক্ষ কৰা গবয়ৰ নিচিনা"। সেইবাবে উপমান হৈছে -বর্তমানৰ বস্তুটো অতীতত প্রত্যক্ষ কৰা বস্তুটোৰ স্মৰণৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি বর্তমানৰ বস্তুৰ লগত সাদৃশ্য নিৰূপণ কৰা।

প্রভাকৰেও কুমাৰিলাৰ নিচিনাকৈ কয় যে, উপমান হৈছে জ্ঞান অর্জনৰ এটি উৎস। প্রভাকৰৰ মতে, বস্তু এটাৰ সাদৃশ্য দেখি নতুন বস্তু সম্পর্কে যি জ্ঞান লাভ কৰা যায় তাকে উপমান বোলা হয়। যেনেকৈ গবয় দেখি আগতে দেখা গৰুৰ লগত সাদৃশ্য লক্ষ্য কৰি কোৱা হয় যে --- গৰুটো দেখিবলৈ গবয়ৰ নিচিনা। সেয়েহে উপমান হৈছে সাদৃশ্যৰ পৰা পোৱা জ্ঞান। উপমান প্রত্যক্ষ নহয়; কাৰণ যি বিষয়ৰ সাদৃশ্যতাৰ জ্ঞান হয়, সেই বিষয় সম্পর্কে সেই সময়ত প্রত্যক্ষ কৰা হোৱা নাযায়। আকৌ উপমানক অনুমান বুলিও কোৱা নাযায়, কিয়নো দৃশ্যমান বস্তুৰ লগত অতীতৰ বস্তুৰ মাজত নিয়ত সাহাচর্য সম্বন্ধ স্থাপন কৰা সম্ভব নহয়। সেয়েহে সাদৃশ্য জ্ঞানেই হৈছে উপমান।

৮.৪.৪ অর্থাপত্তি কি?

কুমাৰিল আৰু প্রভাকৰৰ মতে, অর্থাপত্তি হৈছে বৈধ জ্ঞান অর্জনৰ এটি স্বতন্ত্র উৎস। কুমাৰিলৰ মতে দুটা প্রত্যক্ষিত ঘটনাৰ সমন্বয় সাধনৰ ফলশ্রুতিত এটা অপ্রত্যক্ষিত তথ্য আনুমানিকভাবে স্বীকাৰ কৰাই হ'ল অর্থপত্তি। যেনে— এজন মানুহ, ধৰা হওঁক এজন মানুহ, দেৱদত্তৰ ঘৰলৈ গৈ তেওঁক ঘৰত নাপালো, কিন্তু তেওঁক আমি জীৱিত বুলি আমি জানো, গতিকে আমি অনুমান কৰিম যে- 'তেওঁ নিশ্চয় ঘৰৰ বাহিৰৰ কোনো ঠাইত আছে'। ইয়াত স্পষ্ট হয় যে ঘটনা দুটাৰ যেনে--- তেওঁ জীৱিত আৰু 'ঘৰত নাই' সমন্বয় কৰিবলৈ হ'লে আমি অনুমান কৰিব লাগিব যে তেওঁ বাহিৰৰ কোনো ঠাইত আছে। সেয়েহে অর্থাপত্তিক বৈধ জ্ঞান অর্জনৰ এটি গুৰুত্বপূর্ণ উৎস হিচাপে গণ্য কৰা হয়। প্রভাকৰে মত পোষণ কৰে যে, দেৱদত্ত জীৱিত আৰু ঘৰত নাই--- এই ঘটনা দুটাৰ মাজত সন্দেহৰ উদ্ভৱ হোৱা দেখা যায়। কিন্তু এই সন্দেহ ঘটনা দুটাৰ নিবৃত্তিৰ সৈতে জড়িত হৈ থাকে, যেতিয়া আমি অনুমান কৰো যে তেওঁ ঘৰৰ বাহিৰৰ কোনো ঠাইত আছে। প্রভাকৰৰ মতে এনে ধৰণৰ সন্দেহৰ বাবে অর্থাপত্তিক

অনুমানৰ পৰা পৃথক কৰা হয়। অর্থাৎ অর্থাপত্তিৰ পৰা পোৱা জ্ঞান অনুমানৰ সহায়ত পোৱা সম্ভৱ নহয়। অনুমানৰ মূল ভিত্তি হেতুপদ (Middle term) বুলি বিবেচনা কৰা হয়। প্রভাকৰ আৰু কুমাৰিলে কয় যে অর্থাপত্তিৰ ক্ষেত্রত হেতু পদৰ কোনো ভূমিকা নাই। সেয়েহে অর্থাপত্তি আৰু অনুমানৰ মাজত পার্থক্য নিৰূপণ কৰা হয়।

৮.৪.৫ অনুপলব্ধি কি?

ভট্ট মীমাংসা অনুসৰি অনুপলব্ধি হ'ল বৈধ জ্ঞানৰ এটি স্বতন্ত্র উৎস। কিন্তু নৈয়ায়িকসকলে অনুপলব্ধিক প্রমাণ বুলি গণ্য নকৰে, তাৰোপৰি তেওঁলোকে ইয়াক অন্য শ্রেণীৰূপে বিবেচনা কৰে। নৈয়ায়িকসকলৰ মতে, নঞৰ্থক জ্ঞান অনুমিত বা প্রত্যক্ষ হ'ব পাৰে। অনুমানৰ দ্বাৰা আমি বস্তু এটাৰ অস্তিত্ব বা অনস্তিত্ব (Non-existence) স্বীকাৰ কৰো। একেদৰে প্রত্যক্ষৰ দ্বাৰাও বস্তু এটাৰ অস্তিত্ব বা অনস্তিত্বৰ বিষয়ে বিবেচনাত কৰিব পাৰো। সেয়েহে নৈয়ায়িক সকলে অনুপলব্ধিক এটা স্বতন্ত্র শ্রেণী হিচাপে গণ্য কৰে, কিন্তু প্রমাণ বুলি বিবেচনা নকৰে। নৈয়ায়িকসকলৰ দৰে প্রভাকৰৰ মতেও অনুপলব্ধি বৈধ জ্ঞানৰ স্বতন্ত্র উৎস হ'ব নোৱাৰে। কিন্তু তেওঁ নৈয়ায়িকসকলক সমালোচনা কৰি কয় যে নঞৰ্থক জ্ঞান 'স্বতন্ত্র শ্রেণী' হ'ব নোৱাৰে। প্রভাকৰৰ মতে নঞৰ্থক বস্তুবাৰক সদর্থক গুণেৰে দেখুৱাব পাৰি। অস্তিত্বশীল বস্তুবোৰৰ কোনো ধৰণৰ অনস্তিত্ব থকা দেখা নাযায়।

কুমাৰিলে উক্ত মতবাদটি মানি নলয়। তেওঁ নঞৰ্থক বা অনুপলব্ধিক জ্ঞানৰ স্বতন্ত্র প্রমাণৰূপে স্বীকাৰ কৰে। তেওঁ নঞৰ্থক মানে সম্পূর্ণ খালী (empty) অৱস্থাক নুবুজায়। কুমাৰিলে নৈয়ায়িক সকলৰ মত বিৰোধিতা কৰিছে। নৈয়ায়িকসকলৰ মতে নঞৰ্থক বা অনুপলব্ধি প্রত্যক্ষ আৰু অনুমানৰ দ্বাৰা জানিব পাৰি। কিন্তু ভট্ট মীমাংসাসকলৰ মতে ইন্দ্রিয়ৰ মাধ্যমেৰে অনস্তিত্ব জানো বুলি ক'ব পৰা নাযায় কিয়নো অনস্তিত্ব হ'ল নঞৰ্থক বা অভাৱাত্মক তথ্য। এনে নঞৰ্থক তথ্যই সদর্থক তথ্যৰ দৰে কোনো ইন্দ্রিয়কে উদ্দীপন কৰিব নোৱাৰে আৰু সেয়েহে এনেবোৰ তথ্য অনুপলব্ধিৰ দ্বাৰা জানিব পাৰি। অনুমান, উপমান বা শব্দৰ মাধ্যমেৰে আমি অনস্তিত্বৰ জ্ঞান ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰো কিয়নো কোনো সাদৃশ্য বাক্য বা শব্দৰ পৰা অনস্তিত্বৰ জ্ঞান ব্যাখ্যা কৰিব পৰা নাযায়। গতিকে সাক্ষাৎ জ্ঞান ব্যাখ্যা কৰাৰ কাৰণে অনুপলব্ধিক জ্ঞানৰ এটা স্বতন্ত্র উৎসৰূপে স্বীকাৰ কৰা হয়।

৮.৪.৬ শব্দ কি?

মীমাংসা দর্শনত শব্দক এটি স্বতন্ত্র প্রমাণ ৰূপে স্বীকৃত কৰা হয়। কোনো বিশ্বাসযোগ্য লোকে (আপ্ত) যদি এটি বোধগম্য উক্তি প্রকাশ কৰে তেন্তে তাৰ পৰা

জ্ঞান আহৰণ কৰা যায়। তাকে মৌখিক প্রমাণ বা শব্দ বা আপ্তবচন বুলি কোৱা হয়। আপ্তবচন দুই প্রকাৰৰ --- পৌৰুষেয় (Personal) আৰু অপৌৰুষেয় (Impersonal) প্রথম আপ্তবচনৰ ক্ষেত্রত বিশ্বাসযোগ্য ব্যক্তিৰ বাক্য হ'ল শব্দ প্রমাণ । সাধাৰণতে বিশ্বাসযোগ্য ব্যক্তিৰ মৌখিক বা লিখিত সাক্ষ্যই বৈধ জ্ঞান দিব পাৰে বুলি বিশ্বাস কৰে । কিন্তু লৌকিক বাক্য সকলো সময়তে নির্ভৰযোগ্য নহ'বও পাৰে। কিয়নো কেতিয়াবা অবিশ্বাসযোগ্য ব্যক্তিয়েও জ্ঞানৰ বিষয়ে মন্তব্য দিব পাৰে। সেয়েহে পৌৰুষেয় আপ্তবচন বিশ্বাসযোগ্য ব্যক্তিৰ সৈতে জড়িত। আপ্তবাক্যই বস্তুৰ অস্তিত্ব বা স্থিতি সম্পর্কে আমাক অবগত কৰায়। আকৌ আপ্তবাক্যই কিছুমান ক্রিয়া কৰাৰ কাৰণে নির্দেশ দিয়ে।

দ্বিতীয়টো অর্থাৎ অপৌৰুষেয় আপ্তবচন বেদৰ প্রামাণ্য নির্দেশ কৰে। বৈদিক শব্দ হ'ল বেদৰ বাক্য ।বেদৰ বাক্য হ'ল ঈশ্বৰৰ বাক্য--- সর্বজ্ঞানী মুনিসকলৰ বাক্য। বেদক আদেশ বা উপদেশ বাক্যৰ শাস্ত্রৰূপে গণ্য কৰা হয়। মীমাংসাৰ মতে জগতৰ দৰেই বেদো নিত্য। বেদ বা জগতক মানুহ বা দেৱতা কোনেও সৃষ্টি কৰা নাই। গতিকে বেদৰ প্রামাণ্য নৈব্যক্তিক। ইয়াক আমি জ্ঞানেন্দ্রিয়ৰ জৰিয়তে অনুভৱ কৰিব নোৱাৰো। বেদৰ প্রামাণ্য উপমান, শব্দ, অনুপলব্ধি ইত্যাদিৰ জৰিয়তেও আমি অর্জন কৰিব নোৱাৰো।

কুমাৰিলে, বিশ্বস্ত ব্যক্তিৰ (আপ্ত) উক্তিক জ্ঞানৰ বৈধ উৎসৰূপে স্বীকাৰ কৰে। বেদ নির্দেশক উপদেশমূলক বাক্যসমূহ প্রত্যক্ষ বা অনুমান কৰি পোৱা নাযায়। বিশ্বস্ত ব্যক্তিৰ সাক্ষ্যৰ পৰা আমি যি জ্ঞান পাওঁ সেই জ্ঞান হয়তো কেতিয়াবা প্রত্যক্ষ অনুমান বা অন্য উপায়েৰেও পাব পৰা যায় আৰু এনে জ্ঞান পূর্ব অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। কিন্তু বেদৰ পৰা লাভ কৰা জ্ঞান পূর্ব অভিজ্ঞতাৰ ওপৰত নির্ভৰশীল নহয় আৰু অন্য কোনো উপায়েৰে পোৱা নাযায়, কিয়নো বেদ নিত্য। সেয়েহে ভট্টমীমাংসাসকলে বিশ্বস্ত ব্যক্তিৰ উক্তিক বেছিকৈ প্রাধান্য দিয়া দেখা যায়।

প্রভাকৰে ধর্ম শাস্ত্র সম্বন্ধীয় বাক্যবোৰ বিশ্বাস কৰে যিয়ে আমাক ঐশ্বৰিক (অতীন্দ্রিয়) চেতনা (Supersensible) ৰ বিষয়ে জ্ঞান দিব পাৰে। ধর্ম শাস্ত্র সম্বন্ধীয় শব্দবোৰ বা বাক্যবোৰ কর্মৰ সৈতে জড়িত যাক ধর্ম (Dharma) বা বেদৰ প্রামাণ্য বুলি জনা যায়। ইয়াক ধর্ম-কর্ম (Vedic karmic force) বুলিও কোৱা হয়। এই ধর্ম-কর্মক অপূর্ব বুলি জনা যায়। ইয়ে আমাক ঐশ্বৰিক চেতনা (Supersensible) ৰ জ্ঞান দিয়ে। বৈদিক প্রামাণ্য বা ধর্ম - শাস্ত্র সম্বন্ধীয় বাক্যৰ ক্ষেত্রত প্রভাকৰে কয় যে অনুমানৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি মানুহে শুদ্ধ জ্ঞান পাব পাৰে। কিয়নো মানুহৰ শব্দবোৰৰ ক্ষেত্রত আমি বৈধ আৰু অবৈধ জ্ঞানৰ কথা উল্লেখ কৰো। কোনো বিশ্বস্ত ব্যক্তিৰ উক্তিয়ে বৈধ জ্ঞান দিব পাৰে। আকৌ যিবোৰ বিশ্বস্ত ব্যক্তিৰ উক্তি নহয় তাৰ পৰা আমি বৈধ জ্ঞান পাব নোৱাৰো। সেয়েহে কোৱা হয় যে শব্দ প্রমাণৰ পৰা জ্ঞান অর্জন কৰিব পাৰি।

মীমাংসা দর্শন অনুযায়ী বেদৰ বাণী নিত্য আৰু স্থায়ী। গতিকে বেদৰ বাক্য অভ্রান্ত। আনহাতে যিবোৰ শব্দজ্ঞান ব্যৱহাৰিক কিতাপত থাকে সেইবোৰ সন্দেহযুক্ত হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে। মীমাংসা সকলৰ মতে বেদৰ কোনো নির্দিষ্ট স্রষ্টা নাই। বেদৰ শব্দবোৰ যথার্থতে প্রত্যক্ষিত শব্দ বা ধ্বনি নহয়। বক্তাই যিবিলাক শব্দ উচ্চাৰণ কৰে আৰু শ্রোতাই যিবোৰ শব্দ শুনে, সেইবোৰ নিত্য শব্দ প্রকাশহে কৰে। এই নিত্য শব্দবোৰৰ উৎপত্তি বা বিনাশ নাই । সেয়েহে শব্দৰ অস্তিত্ব আছে যদিও অকাৰণ বুলি ধৰা হয়। কিন্তু পৰিস্থিতি সাপেক্ষে বা বক্তাৰ দ্বাৰা ধ্বনিবোৰ পৰিবর্ত্তন হৈ থাকে বাবে ধ্বনিবোৰ নিত্য হব নোৱাৰে। এই ক্ষেত্রত নৈয়ামিক সকলে মত দিয়ে যে শব্দবোৰ নিত্য হ'ব নোৱাৰে। কিন্তু তেওঁলোকে ধ্বনিক বা ভাষাক ঈশ্বৰিক ইচ্ছা বা বিধিৰ পৰা অহা বুলি মত দিয়ে। কিন্তু মীমাংসা দর্শনৰ জ্ঞান অর্জন উৎস ৰূপে গণ্য কৰা'শব্দ' বুদ্ধিবাদ আৰু অভিজ্ঞতাবাদী সকলে সহজে সমর্থন কৰিব পৰা নাই। কিয়নো তেওঁলোকৰ মতে এই মতবাদে একমাত্র ধর্মতত্ত্বৰ (Theology) দিশটোৱে দেখুৱাইছে।

এতিয়া আমি মীমাংসা দর্শনৰ ভ্রান্তি-সম্পর্কীয় মতবাদ আলোচনা কৰিম।

৮.৫ ভ্রান্তি সম্বন্ধীয় মতবাদ

মীমাংসা দর্শনৰ 'অন্তর্নিহিত বৈধতা মতবাদ' অনুসৰি সকলো জ্ঞানেই নিজৰ সত্যতা নিজেই অনিবার্যভাবে প্রমাণ কৰে। এই মতবাদ অনুসৰি জ্ঞান স্বতঃসিদ্ধ। জ্ঞান সৃষ্টিৰ কাৰণত ঘটা বিৰোধ বা ভ্রুটিৰ কাৰণেই অবৈধ জ্ঞানৰ সৃষ্টি হয়। এইখিনিতে এটা প্রশ্ন উঠে, মীমাংসা দর্শনত যদি সকলো জ্ঞান সত্য হয়, তেন্তে ভ্রান্তি বা ভুল কেনেকৈ হয়? ভ্রান্তি সম্পর্কে প্রভাকৰ আৰু কুমাৰিলে ভিন্ন মত আগবঢ়াইছে।

বিবেকখ্যাতি বা অখ্যাতি বাদঃ 'খ্যাতি' শব্দই জ্ঞানক বুজায় আৰু 'অখ্যাতি' শব্দটোৱে জ্ঞান শুন্যতাক বুজায়। প্রভাকৰৰ মতে 'ভ্রান্তি' শব্দটো জ্ঞানৰ একক বা গোট নহয়, বৰং এই শব্দটো দুটা জ্ঞানৰ সমষ্টি। উদাহৰণস্বৰূপে, 'মুক্তা'ক যেতিয়া 'ৰূপ' বুলি ভৱা হয়, তেতিয়া আমি কওঁ যে 'মুক্তাই হ'ল 'ৰূপ'। 'মুক্তা'ক আচলতে প্রত্যক্ষ কৰা হয় আৰু ইয়াৰ নির্দ্দিষ্ট কিছুমান লক্ষণ (যেনে উজ্বলতা) ৰূপৰ সৈতে একে। উমেহতীয়া জ্ঞানৰ বৈশিষ্ট্যবোৰে মনত প্রথমটো জ্ঞানৰ (মুক্তা) সাচ বহুৱায় আৰু ফলস্বৰূপে আমি 'ৰূপক' স্মৰণ কৰে। সেয়ে, ভ্রান্তিৰ ধাৰণাটো প্রভাকৰৰ মতে দুয়োটা জ্ঞানৰ সৈতে জড়িত, প্রথমটো জ্ঞান হ'ল 'প্রত্যক্ষ জ্ঞান' আৰু দ্বিতীয়টো হ'ল 'স্মৃতি জ্ঞান'। 'মুক্তা'ৰ প্রত্যক্ষিত জ্ঞানটো পূর্বৰে পৰা মনত থকা ৰূপৰ ধাৰণটো, স্মৃতি জ্ঞানৰ দ্বাৰা 'ৰূপ'ৰ জ্ঞান বুলি বিবেচনা কৰা হয়। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে'মুক্তাৰ প্রত্যক্ষিত জ্ঞানটো বাধা প্রাপ্ত হয় আৰু ভূলতে 'মুক্তা'ৰ জ্ঞানটোক 'ৰূপ'ৰ জ্ঞান বুলি প্রত্যক্ষ কৰা হয়। 'প্রত্যক্ষত জ্ঞানটো 'স্মৃতি' জ্ঞানৰ পৰা পৃথক। 'মুক্তা'ৰ জ্ঞানটো, যিটো প্রত্যক্ষৰ জড়িয়তে উদ্ভৱ হয়, কেতিয়াওঁ ৰূপৰ জ্ঞানৰ সৈতে এক কৰিব নোৱাৰি, যিটো স্মৃতিৰ জড়িয়তে

উদ্ভৱ হয়। যেতিয়া মুক্তাৰ প্রত্যক্ষত জ্ঞানটো, যিটো প্রকৃততে সত্য স্মৃতিৰ দ্বাৰা পূর্বৰ ৰূপৰ জ্ঞানৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হৈ ভূলকৈ মনত ৰূপ বুলি প্রতিফলিত হয় তেতিয়াই ভ্রান্তি বা দোষৰ সৃষ্টি হয়। প্রথমটোক বৈধ জ্ঞান বুলি দাবী কৰা হয় আৰু এই জ্ঞানটো বৈধ, কিন্তু দ্বিতীয় জ্ঞানটো বৈধ বুলি দাবী কৰিব পৰা নাযায় আৰু এই দাবীটো অবৈধ। প্রভাকৰে মতপোষণ কৰে যে জ্ঞান কেতিয়াওঁ ইয়াৰ তর্কীয় প্রকৃতিৰ কাৰণে মিছা বা অশুদ্ধ হ'ব নোৱাৰে। সেয়ে জ্ঞান মানে কেতিয়াওঁ মিছা বা অশুদ্ধ বা ভ্রান্তি নহয়। প্রভাকৰৰ মতে 'স্মৃতি জ্ঞানক যেতিয়া এক জ্ঞানৰ প্রকাৰ হিচাপে গ্রহণ কৰিবলৈ অমান্তিহোৱা যায় তেতিয়াই ভ্রান্তি বা দোষৰ সৃষ্টি হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, ' মুক্তাক' যেতিয়া 'ৰূপ' হিচাপে ভূল কৰা হয়, ইয়াত দুই প্রকাৰৰ জ্ঞানৰ উদ্ভৱ হয়। প্রথমটো হ'ল 'প্রত্যক্ষ জ্ঞান' আৰু দ্বিতীয়টো হ'ল স্মৃতি জ্ঞান'। সেয়ে, যেতিয়াই আমি 'প্রত্যক্ষিত জ্ঞান' আৰু 'স্মৃতি জ্ঞান'ৰ মাজত পার্থক্য নির্ণয় কৰিবলৈ ব্যর্থ হও আৰু প্রথম প্রকাৰ জ্ঞানক আনটো বা বেলেগ জ্ঞান বুলি উপেক্ষা কৰো তেতিয়াই দ্রান্তি বা দোষৰ সৃষ্টি হয়। এই ব্যর্থতাই নিজে নিজে কেতিয়াওঁ দোষ বা দ্রান্তিৰ কৈফিয়ৎ দিব নোৱাৰে কাৰণ এইটো যদি হয় তেনেহলে এই দোষ বা ভ্রান্তি স্বপ্নহীন নিদ্রাৰ দৰে হ'ব। সেয়ে, স্বপ্নহীন নিদ্রা'ৰ অৱস্থাটো নিদ্রাৰ অনুপস্থিতিৰ দ্বাৰাই চিহ্নিত কৰা হয়, যিহেতু আমি 'মুক্তা' আৰু 'ৰূপৰ' মাজত উমৈহতীয়া মিল আছে বুলি বিবেচনা কৰো তেতিয়া মুক্তাক (উজ্বলতাৰ) সাদ্যশ্যতাৰ ভিত্তিত ৰূপ বুলি বিবেচনা কৰো। সেয়ে, এই ক্ষেত্রত যিটো জ্ঞান আমি আহৰণ কৰো সেই জ্ঞানটো অসম্পূর্ণ আৰু আংশিক জ্ঞান। উদাহৰণস্বৰূপে, বগা স্ফটিক এটাক যেতিয়া ৰঙাফুল এপাহৰ কাষত ৰখা হয় তেতিয়া বগা স্ফটিকটোক ৰঙা স্ফটিক হিচাপে ভূলঃবশত বিবিচেনা কৰা হয়। এই ক্ষেত্রটো দুই প্রকাৰ জ্ঞানৰ উদ্ভৱ হয়ঃ এটা হ'ল ৰঙাফুলৰ সংবেদনৰ মাধ্যমেদি হোৱা ৰঙা স্ফটিকৰ প্রত্যক্ষৰ দ্বাৰা জ্ঞান লব্ধ আনটো হ'ল 'বগা স্ফটিকৰ দ্বাৰা লব্ধ জ্ঞান।' এই দুই প্রকাৰ জ্ঞানক বৈধ জ্ঞান হিচাপে বিবিচনা কৰা হয়, কাৰণ এই দুই প্রকাৰ জ্ঞানেই ইন্দ্রিয়ৰ দ্বাৰা লব্ধ জ্ঞান। আৰম্ভণিতে ইন্দ্রিয়ই দুই প্রকাৰ জ্ঞানৰ যোগান ধৰে। যিটো বস্তু সাপেক্ষে বা প্রসংগত অসম্পূর্ণ বা আংশিক।

যিহেতু বস্তু সাপেক্ষে অর্থাৎ স্ফটিক আৰু ৰঙা ফুলৰ প্রসংগত ইন্দ্রিয়ই আমাক অসম্পূর্ণ আৰু আংশিক জ্ঞান যোগান ধৰে, সেয়ে ভ্রান্তি বস্তুৰ সান্নিধ্যত ঘটে বা দুটা জ্ঞানৰ সাদৃশ্য বা মিলৰ দ্বাৰা নহয়। দুটা জ্ঞানৰ মাজত পার্থক্য যেতিয়া বোধগম্য নহয় তেতিয়া জ্ঞানৰ ক্ষেত্রত ভ্রান্তি বা দোষৰ সৃষ্টি হয়. এম. হিৰিয়ানাই তেওঁৰ গ্রন্থ (Outlines of Indian Philosophy) ত উল্লেখ কৰে যে অখ্যাতি তত্তটোৰে দুটা চর্তৰ উল্লেখ কৰে, এটা হ'ল সদর্থক আনটো হ'ল নঞার্থক, য'ত ভ্রান্তি বা দোষ সমূলি সম্ভৱ হয় বস্তু সম্বন্ধে এটা আংশিক জ্ঞান লাভ কৰাৰ বাবে আৰু চর্ত্ত দুটাৰ মাজৰ থকা পার্থক্যটো বিচাৰি উলিয়াৱ নোৱাৰাৰ ব্যর্থতাটো।

প্রভাকৰে উদাহৰণৰ মাধ্যমেদি ব্যাখ্যা কৰে যে 'Nacre' ক যেতিয়া ৰূপ হিচাপে প্রত্যক্ষ কৰা হয় তেতিয়াই ভ্রান্তি দোষৰ সৃষ্টি হ'য়। এই ক্ষেত্রত উল্লেখ কৰিব পাৰি যে

'নেকাৰ'ৰ উজ্বলতা গুণটো বিদ্যমান, যিটো প্রত্যক্ষ কৰা হয়। আকৌ উল্লেখ কৰিব পাৰি যে 'ৰূপ'তো উজ্বলতা গুণটো বিদ্যামান, যিটো মনত পেলোৱা হয় বা স্মৰণ কৰা হয়। সেয়ে, প্রত্যক্ষ (নেকাৰ) আৰু স্মৃতিৰ (ৰূপ) মাজৰ সম্পর্কটো বোধ কৰা নহয়। সেয়ে আমি নেকাৰক 'ৰূপ' হিচাপে প্রত্যক্ষ কৰো। 'এইটো ৰূপ' এই ভ্রমটোৰ ক্ষেত্রত 'প্রত্যক্ষ' আৰু 'স্মৃতি' উপাদান দুটাৰ পার্থক্য নির্ণয় কৰা নহয়, কেবল 'নেকাৰ আৰু ৰূপৰ' মাজত থকা উমৈহতীয়া গুণটো অর্থাৎ 'উজ্বলতা' দুয়োটাৰ ক্ষেত্রত পোৱা হয়। 'এইটো ৰূপ' এই উদাহৰণটোত যিটোবে ভ্রমৰ দিশে আগুৱাই, দিয়ে তাক ভ্রমৰ কাৰণ হিচাপে বিবেচনা কৰা হয়। এই 'ভ্রমটো'ৰ বা ভ্রান্তিৰ ক্ষেত্রত আমি প্রত্যক্ষ জ্ঞান আৰু স্মৃতি জ্ঞানৰ মাজত পার্থক্য নির্ণয় নকৰো, 'ভ্রম'ত পোৱাটোকে বস্তু বুলি প্রত্যক্ষ কৰো, যিটো আচলতে প্রকৃত ৰূপ নহয় কিন্তু ৰূপ হিচাপে ভূলতে প্রত্যক্ষ কৰা হয়। এই ক্ষেত্রত ৰূপৰ জ্ঞানটো 'উজ্বলতা গুণটোৰ কাৰণে স্মৰণ বা মনত পেলোৱা হয়। কিন্তু 'প্রত্যক্ষ জ্ঞান' আৰু 'স্মৃতি জ্ঞানৰ' মাজত এটা পার্থক্য আছে, যিটো এইটো ৰূপ' -এই ভ্রমটোৰ ক্ষেত্রত বোধ কৰা নহয়। সেয়ে, প্রভাকৰে মতপোষণ কৰে যে ভ্রম বা ভ্রান্তি 'প্রত্যক্ষ আৰু স্মৃতি'ৰ উপাদান দুটাৰ মাজত থকা পার্থক্যটো নুবুজা বা অনুপলব্ধিৰ বাবেই সৃষ্টি হয়।

প্রভাকৰৰ মতে সকলো বস্তুৱেই বৈধ। ইয়াৰ অর্থ এইটোৱেই যে যিটো বোধ কৰা হয় সেইটোৱেই বৈধ আৰু যিটো বোধ কৰা - নহয় সেইটো অবৈধ। প্রভাকৰৰ মতে মুক্তাক ৰূপ বুলি ভবাৰ ক্ষেত্রত মুক্তাটো দেখিছো বাবেই সচা, কিন্তু ৰূপদেখা নাই সেয়ে ই সঁচা নহয়। তেওঁ ব্যৱহাৰিক দিশত সত্য আৰু ভূলৰ মাজত পার্থক্য নিৰূপন কৰে। যিটো বস্তুৱে সফল ৰূপ দেখুৱাব পাৰে সেইটো সত্য হয় আৰু যিটোৱে নোৱাৰে তাক ভূল বুলি গণ্য কৰা হয়। এইটো স্পষ্ট যে প্রভাকৰে সত্য আৰু মিছাৰ মাজৰ পার্থক্যটো ব্যৱহাৰিক উপযোগিতাৰ দৃষ্টিকোনৰ মাজেদি নিৰূপন কৰে।

এতিয়া ভ্রান্তি সম্বন্ধীয় অন্য এটি মতবাদ আলোচনা কৰা হ'ল

(খ) কুমাৰিল ভট্টৰ তত্ত্বটোক বৈপৰীত্য খ্যাতিবাদ বুলি জনা যায়। এই মতবাদ অনুসৰি ভূল বা ভ্রান্তিক ভ্রান্ত প্রত্যক্ষ নতুবা ভূলকৈ দেখা কাৰণে উদ্ভৱ হয়। 'এইটো ৰূপ' এই ভ্রমৰ উদাহৰণটোত ('Nacre') আৰু ৰূপৰ মাজত থকা উমৈহতীয়া 'উজ্বলতা' গুণটোৰ বাবে 'Nacre' ক ভূলভাবে বা ভ্রান্তভাবে দেখা যায় তাৰ যিটো গুণ ৰূপক প্রত্যক্ষ কৰোতে পোৱা হৈছিল। কুমাৰিলৰ মতে ভ্রান্তি বা দোষ এটা বস্তুক আন এটা বস্তু হিচাপে বা ভুলকৈ দেখাৰ বাবে উদ্ভৱ হয়। কুমাৰিলৰ মতে ভ্রান্তি হ'ল সদর্থক ভ্রান্ত জ্ঞান। তেওঁৰ মতে ভ্রান্তি বা দোষ আচলতে স্মৃতিৰ উপাদানক প্রত্যক্ষৰ উপাদানৰ সৈতে একে বুলি ভূলক চিনাক্তকৰাৰ কাৰণে উদ্ভৱ হয়।

কুমাৰিলৰ মতে জ্ঞানে সদায় এটা নির্দ্দিষ্ট বস্তুক পোনে পোনে প্রত্যক্ষ বা দেখা পোৱাটোকে বুজায়। উদাহৰণস্বৰূপে , Shell' ক ৰূপ হিচাপে ভূল বা ভ্রান্তভাবে প্রত্যক্ষ কৰাটোৱেই হ'ল বৈপ্যৰীত্য খ্যাতিবাদৰ এটা উদাহৰণ। এই উদাহৰণটোত, Shell' ক ভ্রত্যক্ষ ভাৱে পোৱা হয়, কিন্তু ৰূপক পোৱা নহয়। প্রভাকৰৰ দৰে কুমাৰিলেও জ্ঞানৰ ক্ষেত্রত বস্তুৰ

প্রত্যক্ষ আৰু অপ্রত্যক্ষ উপাদানৰ মাজত পার্থক্য কৰে। প্রভাকৰ মিশ্র আৰু কুমাৰিল ভট্টৰ তত্ত্ব দুটাৰ মাজৰ পার্থক্য হ'ল ঃ অখ্যাতি তত্ত্ব মতে জ্ঞান লাভৰ ক্ষেত্রত প্রত্যক্ষ আৰু স্মৃতিৰ মাজত হোৱা অনুপলব্ধি বা অবিভেদ্যতাত ফলত ভুল বা ভ্রান্তিৰ সৃষ্টি হয়। আনহাতে, বৈপৰীত্য খ্যাতিবাদ তত্ত্বই মত পোষণ কৰে যে ভ্রান্তি বা দোষ প্রত্যক্ষ আৰু অপ্রত্যক্ষ উপাদানকেইটা ভুল ভাবে একগোট কৰাৰ বাবে সৃষ্টি হয়। অখ্যাতি তত্ত্বই মত দিয়ে যে ভ্রন্তি বা দোষ সাধাৰণতে কোনো বা এটা বস্তু বাদ দিয়াৰ ফলতে সৃষ্টি হয় কাৰণে প্রত্যক্ষত যিটো বস্তু বিদ্যমান সেই বস্তুটো বোধ বা উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰাৰ ফলতেই সৃষ্টি হয়। আনহাতে কুমাৰিল তত্ত্বই - এই ক্ষেত্রত মতপোষণ কৰে যে ভ্রান্তি বা দোষ বস্তু বা উপাদানক একেলগ কৰাই বাবেই সৃষ্টি হয়। কাৰণ ভ্রান্তি 'প্রত্যক্ষ আৰু অপ্রত্যক্ষ' উপাদানকেইটাক, জ্ঞানৰ ক্ষেত্রত একেলগ কৰাৰ বাবে সৃষ্টি হয়। এইটো ৰূপ- এই ক্ষেত্রত উদ্দেশ্য আৰু বিধেঅৰ উপাদান বিলাক সম্পর্কিত বা অন্তর্ভূক্ত কৰাৰ ফলতেই সৃষ্টি হয়, কিন্তু বাস্তৱত এইটো দেখা নাযায়। থিকতেনেদৰে 'ৰঙা স্ফটিক'ৰ উদাহৰণটো লব পাৰো। এই উদাহৰণটোত দেখা যায় যে ৰঙা (Rose) আৰু স্ফটিক (Crystal) ক প্রকৃততে দেখা যায় বা কোৱা যায়, কিন্তু এই দুটা বস্তু আচলতে বেলেগ সেয়ে এই দুটা একে নহয়, কিন্তু ভূলবশতঃ দুয়োটাকে একে লগ কৰা হয়। সেয়ে, ভ্রান্তি বা দোষৰ সৃষ্টি হয়। সেয়ে কুমাৰিলৰ মতে, ভ্রান্তি বাদোষ বস্তুক ভূলভাবে উপলব্ধি বা বোধ কৰাৰ ফলতেই সৃষ্টি হয়। ভ্রান্তি সম্পর্কীয় মতবাদৰ ক্ষেত্রত কুমাৰিলৰ মতবাদ আৰু প্রভাকৰৰ মতবাদৰ মাজত মতভেদ থকা দেখা যায়। কুমাৰিল ভট্টৰ মতে ভ্রান্তি বা দোষ বা ভূল জ্ঞান লাভৰ ক্ষেত্রত থকা প্রত্যক্ষ আৰু স্মৃতিৰ উপাদানক ভূলকৈ একেলগ কৰাৰ বাবেই সৃষ্টি হয়। ভ্রান্তি বা দোষ কিন্তু প্রত্যক্ষ আৰু স্মৃতিৰ উপাদানৰ মাজত অনুপলব্ধি বা অবিভেদ্যতাৰ কাৰণে সৃষ্টি নহয়। ভ্রান্তি অখ্যাতি বা অনুপলব্ধি নহয়, কিন্তু ই (ভ্রান্তি) এক মিছা বিবৰণহে মাথোঁ। ভূলটো, শুদ্ধ বা বৈধ বুলি জ্ঞান কৰা হয় যেতিয়ালৈকে সঁচা জ্ঞানে কোনো ব্যাঘাত নজন্মায়। উদাহৰণস্বৰূপে, বা 'Nacre' (মুক্তাক) বৈধ বুলি জ্ঞান কৰা হয় যেতিয়ালৈকে মুক্তাক,ৰূপৰ ঠাইৰ পৰা সলনি কৰা নাযায়। সেয়ে ৰূপৰ প্রকৃত জ্ঞানে মিছা জ্ঞানটো দূৰ কৰিব পাৰে। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে, 'Nacre' (মুক্তাক)ক মুক্তাক ৰূপ হিচাপে প্রত্যক্ষ কৰা নাযায়। সেয়ে, ভ্রান্তি বা দোষ সদর্থক মিছা জ্ঞান, যিটো সত্য জ্ঞানৰ দ্বাৰা দূৰ কৰিব পৰা যায়। চমুকৈ কবলৈ হ'লে কুমাৰিল ভট্টই তার্কিক বা তর্কশাস্ত্রসন্মতভাবে ভ্রান্তিৰ ক্ষেত্রত বৈপ্যৰীত্য খ্যাতিবাদক গ্রহণ কৰে আৰু প্রভাকৰে ব্যৱহাৰিক দিশৰ পৰা বিবেকখ্যাতিবাদৰ মতপোষণ বা প্রতিপাদিত কৰে। প্রভাকৰে মত পোষণ কৰে যে ভ্রান্তি বা দোষ জ্ঞানৰ ক্ষেত্রত থকা দুটা উপাদান ক্রমে- প্রত্যক্ষ আৰু স্মৃতিৰ মাজত হোৱা অনুপলব্ধি বা অবিভেদ্যতাৰ বাবেই সৃষ্টি হয় আৰু প্রভাকৰৰ মতে যেতিয়া আমি জ্ঞানৰ ক্ষেত্রত থকা দুটা উপাদান ক্রমে প্রত্যক্ষ আৰু স্মৃতিৰ মাজত থকা পার্থক্যটো বুজি পাওঁ তেতিয়া ভ্রান্তি দূৰ হয়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ৬ ঃ প্রত্যক্ষৰ দুটা পর্যায় কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন ৭ ঃ অনুমানৰ এটি উদাহৰণ দিয়ক?

.....

.....

প্রশ্ন ৮ ঃ স্বার্থানুমান কি?

.....

.....

প্রশ্ন ৯ ঃ উপমানৰ উদাহৰণ দিয়ক?

.....

.....

প্রশ্ন ১০ ঃ 'অখ্যাতিবাদ'ৰ কথা কোনে কৈছিল?

.....

.....

প্রশ্ন ১১ ঃ বৈপৰীত্য খ্যাতিবাদ কি?

.....

.....

প্রশ্ন ১২ ঃ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ বিচাৰ কৰক

(ক) প্রভাকৰে নঞৰ্থক বা অনুপলব্ধিক সদর্থক বুলি কৈছিল। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

(খ) কুমাৰিল অনুপলব্ধিক স্বতন্ত্র উৎস ৰূপে গণ্য কৰিছিল। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

(গ) পৌৰুষেয়ৰ বিশ্বাসযোগ্য ব্যক্তিৰ লগত সম্বন্ধ আছে। (শুদ্ধ/অশুদ্ধ)

৮.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

জ্ঞান সম্পর্কীয় মীমাংসা মতবাদটোত জ্ঞানৰ লক্ষণ, জ্ঞান অর্জনৰ উৎস যেনে প্রত্যক্ষ, অনুমান, উপমান, শব্দ, অর্থাপত্তি আৰু অনুপলব্ধিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ল। প্রভাকৰ আৰু কুমাৰিলৰ ভ্রান্তি সম্পর্কীয় ধাৰণাও ব্যাখ্যা কৰাৰ প্রয়াস কৰা হৈছে।

এই অধ্যায়টিৰ কেইটিমান গুৰুত্বপূর্ণ কথা উল্লেখ কৰা হ'ল—

- 'মীমাংসা সূত্র' প্রণেতা জৈমিনি মীমংসা দর্শনৰ প্রতিষ্ঠাতা।
- কুমাৰিল ভট্টই শাখাটি উত্থাপন কৰিছে।
- প্রভাকৰ মিশ্রই গঠন কৰা শাখাটি হ'ল প্রভাকৰ।
- মীমাংসা দর্শনক 'কর্ম মীমাংসা' বুলিও জনা যায়।
- মীমাংসা দর্শনে বেদৰ পূর্ব অংশৰ ব্যাখ্যা দিয়ে বাবে এই দর্শনক পূর্বমীমাংসা বুলি কোৱা হয়।
- জৈমিনিৰ মতে জ্ঞান অর্জনৰ উৎসসমূহ হ'ল— প্রত্যক্ষ অনুমান আৰু শব্দ।
- প্রভাকৰ আৰু কুমাৰিলে আৰু তিনি প্রকাৰৰ জ্ঞান অর্জনৰ উৎসৰ কথা কৈছে — উপমান, অর্থাপত্তি আৰু অনুপলব্ধি। কুমৰিলে পাঁচ প্রকাৰ প্রমাণৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। আনহাতে প্রভাকৰে ছয় প্রকাৰৰ বিষয়ে কৈছে।
- মীমাংসা দর্শন মতে জ্ঞান দুই প্রকাৰৰ— অব্যবহিত আৰু ব্যবহিত।
- অব্যৱহৃত জ্ঞান হৈছে অপৰোক্ষ জ্ঞান। আনহাতে ব্যৱহৃত জ্ঞান হৈছে পৰোক্ষ জ্ঞান।
- প্রভাকৰ আৰু কুমাৰিলে সবিকল্প আৰু নির্বিকল্প প্রত্যক্ষক সমর্থন কৰে।
- প্রভাকৰৰ মতে অনুমান দুই প্রকাৰৰ--- স্বার্থানুমান আৰু পৰার্থানুমান।
- দুটা প্রত্যক্ষিত ঘটনাৰ সমন্বয় সাধনৰ ফলশ্রুতিত এটা অপ্রত্যক্ষিত তথ্য আনুমানিকভাবে স্বীকাৰ কৰাই হ'ল অর্থাপর্ত্তি।
- উপমান হৈছে বর্তমান বস্তুৰ লগত থকা সাদৃশ্য জ্ঞান।
- শব্দ দুই প্রকাৰৰ— পৌৰুষেয় আৰু অপৌৰুষেয়। প্রথমটো ব্যক্তিৰ মৌখিক বা লিখিত সাক্ষ্যৰ সৈতে জড়িত । আনহাতে দ্বিতীয়টোৱে বেদৰ প্রামাণ্যক নির্দেশ দিয়ে।
- প্রভাকৰৰ ভ্রান্তি সম্পর্কীয় মতবাদক অখ্যাতিবাদ বুলি জনা যায়। এই মতবাদ অনুসৰি প্রত্যক্ষ আৰু স্মৃতিৰ মাজত অনুপলব্ধি হ'লে ভুল ভ্রান্তিৰ উদ্ভৱ হয়।
- কুমাৰিলৰ ভ্রান্তি সম্পর্কীয় মতবাদক বৈপৰীত্য খ্যাতিবাদ নামে অভিহিত কৰা হয়। তেওঁলোকৰ মতে ভুল বা মিছা বিৱৰণৰ ফলত ভ্রান্তিৰ উদ্ভৱ হয়।

৮.৭ অধিক জানিবলৈ

- ভট্টাচার্য্য, জ্যোৎস্না, *ভাৰতীয় দর্শন* ,
- বৰুৱা, গিৰিশ , *ভাৰতীয় দর্শন* ,
- দাস, কালিচৰণ , *ভাৰতীয় দর্শন,*
- শর্মা, নাথ, ৰাম , *ভাৰতীয় দর্শন* ,

৮.৮ অগ্রতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ জৈমিনি

২নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ প্রভাকৰ মিশ্র আৰু কুমাৰিল ভট্ট

৩নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ অব্যবহিত আৰু ব্যবহিত জ্ঞান

৪নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ পূর্ব অভিজ্ঞতাৰ ভিত্তিত যেতিয়া কোনো বস্তুৰ ব্যাখ্যা কৰা হয় তেতিয়া তাক ব্যবহিত জ্ঞান বুলি কোৱা হয় ।

৫নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ (ক) উত্তৰঃ পূর্ব-মীমাংসা

(খ) উত্তৰঃ প্রভাকৰ মিশ্র

(গ) উত্তৰঃ তিনিটা

(ঘ) উত্তৰঃ প্রভাকৰ মিশ্র

৬নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ নির্বিকল্পক প্রত্যক্ষ আৰু সবিকল্পক প্রত্যক্ষ

৭নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ অনুমানৰ উদাহৰণ হ'ল—

পর্বতত ধোঁৱা আছে

কাৰণ পাহাৰত জুই জ্বলিছে

য'তে ধোঁৱা থাকে তাতে জুই থাকে।

৮নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ যেতিয়া ব্যক্তিগত জ্ঞান লাভৰ কাৰণে অনুমান ব্যৱহৃত হয়, তেতিয়া সেই অনুমানক স্বার্থানুমান বোলা হয়।

৯নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ উপমানৰ উদাহৰণ— 'এটা গবয় (বনৰীয়া গৰু) দেখি মানুহজনে বুজিলে যে আগতে দেখা গৰুটো বর্তমানে প্রত্যক্ষ কৰা গবয়ৰ নিচিনা।'

১০নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ প্রভাকৰ

১১নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ কুমাৰিল

১২নং প্রশ্ন উত্তৰ ঃ (ক) শুদ্ধ (খ) শুদ্ধ (গ) শুদ্ধ

৮.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

(ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন

প্রশ্ন নং১ ঃমীমাংসা দর্শনৰ প্রতিষ্ঠাতা কোন? বৈধ জ্ঞানৰ লক্ষণ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন নং২ ঃবৈধ জ্ঞান অর্জনৰ উৎসসমূহ কি কি?

প্রশ্ন নং৩ ঃ অখ্যাতি বা বিবেক খ্যাতি তত্ত্বটো সমর্থন কৰা জন ভাৰতীয় দার্শনিক জনৰ নাম কি?

প্রশ্ন নং৪ ঃ প্রভাকৰ স্কুলৰ প্রৱর্ত্তক জ্ঞান

(খ) চুটি প্রশ্ন (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন নং১ ঃব্যৱহৃত জ্ঞান কি?

প্রশ্ন নং২ ঃবৈধ জ্ঞানৰ উৎসসমূহৰ বিষয়ে চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন নং৩ ঃঅনুপলব্ধি কি? চমুকৈ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন নং৪ ঃবিবেকখ্যাতি কি? চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰক

প্রশ্ন নং৫ ঃকোনে বিবেকখ্যাতি তত্ত্বটো সমর্থন কৰে? চমুকৈ আলোচনা কৰক।

(গ) চমুটোকা লিখক (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন নং১ ঃঅর্থাপত্তি

প্রশ্ন নং২ ঃউপমান

প্রশ্ন নং৩ ঃঅনুপলব্ধি

(ঘ) পার্থক্য নির্ণয় কৰক (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন নং১ ঃসবিকল্পক আৰু নির্বিকল্পক প্রত্যক্ষ

প্রশ্ন নং২ ঃঅখ্যাতিবাদ আৰু বৈপৰীত্য খ্যাতিবাদ

(ঙ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন নং১ ঃবৈধ জ্ঞানৰ প্রকৃতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন নং২ ঃ প্রত্যক্ষৰ সংজ্ঞা দিয়ক। এইটো এটা স্বতন্ত্র জ্ঞান অর্জনৰ উৎস হয় নে? আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন নং৩ ঃঅনুমান কি? উদাহৰণৰ সহায়ত বুজাই লিখক।

প্রশ্ন নং৪ ঃশব্দ কি? জ্ঞান অর্জনৰ প্রমাণ হিচাপে ইয়াক আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন নং৫ ঃমীমাংসা দর্শনত ভ্রান্তি সম্পর্কীয় মতবাদ কেইটা আলোচনা কৰক।

*** ***** ***